

Л. М. Немець   К. Ю. Сегіда   К. А. Немець

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ СПОРТУ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

монографія

Харків – 2012

УДК 314 (477.54)
ББК 60.73 (4УКР-4ХАР)
Н50

Рецензенти:

В. П. Круль доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії і раціонального природокористування географічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

В. В. Яворська кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 13 від 21.12.2012 р.)*

Н50 **Немець Л. М., Сегіда К. Ю., Немець К. А.** Демографічний розвиток Харківського регіону: монографія / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 200 с.

ISBN 978-966-623-948-1

Монографія присвячена питанням суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку Харківського регіону. У роботі дано уявлення про зміст і значення демографічного розвитку, виявлено і проаналізовано суспільно-географічні фактори його формування, визначено науково-методологічні підходи та методичні основи дослідження, запропоновано і обґрунтовано комплексний (інтегральний) індикатор демографічного розвитку. Визначено місце Харківського регіону в національному вимірі за показниками демографічного розвитку. Виявлено особливості формування й сучасні тенденції просторово-часових змін у відтворенні населення регіону та його структурі. Представлено групування міст і районів області за особливостями демографічного розвитку, визначено чинники його формування. Виявлено проблеми демографічного розвитку в Харківському регіоні, запропоновано рекомендації з його регулювання.

Для фахівців у галузі геодемографії, наукових працівників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів та студентів.

УДК 314 (477.54)
ББК 60.73 (4УКР-4ХАР)

ISBN 978-966-623-948-1

© Немець Л. М., Сегіда К. Ю., Немець К. А., 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	6
1.1. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження.....	6
1.2. Демографічний розвиток регіону як об'єкт суспільно-географічного дослідження.....	17
1.3. Методологічні підходи та методика дослідження демографічного розвитку регіону.....	41
РОЗДІЛ 2. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ І ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ..	56
2.1. Демографічний розвиток Харківського регіону в національному вимірі.....	56
2.2. Суспільно-географічні умови відтворення населення регіону	64
2.2.1. Природне відтворення населення	62
2.2.2. Вплив стаціонарних міграційних процесів на відтворення населення	80
2.3. Структура населення як чинник і наслідок відтворення населення Харківського регіону.....	89
2.3.1. Чинники та динаміка статеві-вікової структури населення	89
2.3.2. Чинники та динаміка шлюбно-сімейної структури населення ...	104
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ...	113
3.1. Зміна демографічної ситуації як відображення розвитку суспільства	113
3.1.1. Особливості динаміки демографічної ситуації в регіоні.....	113
3.1.2. Просторова диференціація демографічної ситуації в регіоні.....	118
3.2. Суспільно-географічне групування території Харківського регіону за демографічними та інформаційними показниками.....	129
3.2.1. Групування адміністративних районів області за окремими демографічними та інформаційними показниками.....	129
3.2.2. Комплексне демографічне групування території регіону.....	135
3.3. Проблеми та перспективи демографічного розвитку Харківського регіону.....	140
ВИСНОВКИ	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	155
ДОДАТКИ	175

ВСТУП

У сучасних умовах переорієнтації і формування нової національної стратегії, спрямованої на розвиток людського потенціалу, в поєднанні з несприятливими тенденціями демографічного відтворення населення України підсилюється актуальність досліджень демографічної складової суспільства. Окремі компоненти сучасного стану демографічних процесів в Україні формувалися протягом багатьох десятиліть, задовго до сучасних політичних і соціально-економічних змін. Реакція населення на нові умови життєдіяльності виявляється у зміні демографічної поведінки, зниженні народжуваності, трансформації структури й функцій сім'ї, переоцінці поглядів на шлюб і розлучення, міграційній рухливості. Необхідність дослідження демографічної ситуації підтверджується дуалістичним характером її значення. Так, з одного боку, демографічна ситуація виступає результатом і відображенням соціально-економічного розвитку, з іншого – впливовим чинником суспільного розвитку держави, її національної безпеки. Розуміння значимості демографічного розвитку й сучасні проблеми останнього зумовили актуальність і необхідність демографічних досліджень в умовах сьогодення.

Дослідження демографічного розвитку, враховуючи особливості сучасних процесів в Україні, проводяться фахівцями різних галузей наук, зокрема демографами, соціологами, економістами, політологами тощо. Проте, комплексне всебічне дослідження має проводитись з урахуванням міждисциплінарного підходу до зазначеної проблеми та із застосуванням сучасної методологічної бази суспільної географії, що дозволить всебічно дослідити особливості демографічного розвитку.

Диференціація окремих демографічних процесів і специфіка соціально-економічного розвитку окремих регіонів обумовлюють необхідність дослідження демографічної ситуації в територіальному і часовому аспектах, що підсилює актуальність саме регіональних досліджень. Через сучасну регіоналізацію розвитку економіки та територіальні відмінності в тенденціях протікання демографічних процесів підсилюється необхідність вивчення демографічного розвитку на регіональному рівні для виявлення специфічних особливостей, визначення основних тенденцій та розробки ефективної регіональної демографічної політики. Результати наукових досліджень демографічного розвитку на рівні регіону можуть бути як методологічною базою нових розробок теорії суспіль-

ної географії, так і основою для розробки практичних рекомендацій щодо вдосконалення територіальної організації окремих процесів життєдіяльності населення, вироблення найбільш ефективної регіональної соціально-економічної політики. Такі дослідження важливі для прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку регіонів України з метою покращення рівня і якості життя населення. Аналіз конкретних регіональних демографічних процесів дозволяє виявляти закономірності й особливості демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми, на основі чого конкретизувати заходи по створенню умов для нормалізації зазначених процесів. Проте лише комплексне дослідження взаємодії всіх демографічних процесів в сукупності з суспільним розвитком, дозволяє детальніше вивчити механізми відтворення населення і оцінити перспективи демографічного розвитку конкретних територій.

У Харківській області попередні дослідження демографічного розвитку не мали комплексного і системного характеру. Регіон вирізняється високим рівнем суспільного розвитку, проте щороку чисельність його населення зменшується. В останні роки спостерігаються інтенсивні міграційні процеси, які в значній мірі впливають на структуру населення та особливості його відтворення. Окрім того, територіально регіон неоднорідний за рівнем як економічного так і демографічного розвитку, адже в окремих районах демографічна ситуація дещо покращується і вони близькі до виходу з демографічної кризи, в інших – зберігаються тенденції до погіршення демографічної ситуації. Виявлення причин диференціації територій за демографічними ознаками, зокрема зумовлених територіальними особливостями, дасть змогу, використовуючи досвід та приклад територій з більш сприятливою демографічною ситуацією, запропонувати заходи, що позитивно вплинуть на подальший демографічний розвиток.

Представлене в монографії дослідження проведено на матеріалах Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Харківської обласної державної ради, численних літературних джерелах та матеріалах особистих досліджень авторів.

Результати дослідження, що представлені у монографії, можуть бути цікавими не лише вузькому колу науковців, що займаються дослідженням подібних проблем, а й студентам, аспірантам, викладачам, представникам виконавчих органів влади та всім, хто цікавиться питаннями геодемографічного розвитку та вивченням Харківського регіону в цілому.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

1.1. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження

Сучасний розвиток суспільно-географічної науки, розширення предметно-об'єктного поля її дослідження на межі з іншими суспільними науками забезпечують поступове розширення та уточнення наукового апарату на основі понять класичної географії та понять і термінів із суміжних наук. Враховуючи різноманіття та неоднозначність поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії, доцільно визначити конкретні основоположні поняття суспільно-географічного дослідження демографічної складової соціогеосистеми.

В системній науковій парадигмі провідне місце займають поняття «система», «геосистема», які лежать в основі комплексних суспільно-географічних досліджень. Дослідження та обґрунтування функціонування географічних систем проведені вченими-географами, це: Е. Б. Алаєв, З. Е. Дзеніс, К. А. Немець, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій та інші науковці. Так, під «системою» розуміють поєднання об'єктів з їх властивостями та відношеннями, з упорядкованими взаємними зв'язками, які надають цьому поєднанню нові якості: цілісність, автономність, стійкість [4, с. 56–60]; зокрема «цілісність» визначають як наявність єдиної для усього поєднання мети, функцій, яких не було в окремих елементах; «автономність» – як спрямованість до більшої внутрішньої впорядкованості, заповнення «відсутніх» елементів і функцій; «стійкість» – як прагнення до збереження структури або такого розвитку, що забезпечує виконання системою головної функції [219, с. 208]. В свою чергу, «геосистему» трактують як систему, в якій відношення між елементами опосередковане геоторією [4, с. 56–60], що є певною сукупністю, яка складається з двох видів компонентів: систем і елементів. Елемент – це компонент, неподільний в рамках системи; система – це така частина, яку можна поділити на інші системи або елементи; основними властивостями геосистем є цілісність, функціональність, структурність, взаємопов'язаність, змістовність, динамічність, територіальність [57, с. 46]. В загальному розумінні, геосистема має ієрархічну організацію, основними її підсистемами є природна (яка складається з фізичної та біологічної підсистем) і суспільна (яка включає виробничу, економічну, соціальну та інституціональну підсистеми); в результаті взаємодії природної та

суспільної підсистем формується поняття «екосистема», яке набуло поширення у зв'язку із загостренням екологічних проблем і розповсюдженням екологічного підходу в географії.

З подальшим розвитком географічної науки та її суспільної складової, зокрема у відповідь на соціальний запит, в науковій літературі на основі комплексного географічного підходу з'являється поняття «соціогеосистема» [102, с. 155]. Необхідність її виділення пов'язана з тим, що вона включає особливі соціальні елементи, які принципово відрізняються від всіх інших складових. Немець Л. М. визначає соціогеосистему як «гетерогенну систему, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [102, с. 155]. Таким чином, соціогеосистему можна розуміти як ландшафтне середовище, в якому формується і розвивається соціум (його властивості, відношення та зв'язки з іншими соціальними підсистемами під впливом різноманітних факторів в просторово-часовому вимірі) і яке перебуває під його впливом, тобто залежить від соціуму.

Важливим елементом будь-якої соціогеосистеми є люди, які мають свідомість. Ця обставина принципово відрізняє соціальні системи від інших систем, так як вони «...здатні взаємодіяти між собою і з зовнішнім середовищем цілеспрямовано, використовуючи інформаційні канали та зв'язки» [102, с. 150]. Однією з найважливіших властивостей системи є цілісність, яка характеризується співвідношенням сили внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність від зовнішніх зв'язків. З цієї точки зору цілісність соціальних систем визначається їх відносною автономністю, проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами (підсистемами) різних ієрархічних рівнів однієї соціальної системи [102]. Визначаючи територіальну ієрархію соціогеосистем, зазначимо, що регіональна соціогеосистема складається із локальних і в той же час сама є підсистемою національної системи, її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії. Здебільшого, вивчення статичного стану соціогеосистеми відбувається шляхом дослідження сукупності особливостей і зв'язків її елементів через їх властивості і відношення, які можуть бути визначені кількісно і якісно; тобто шляхом аналізу станів

окремих її підсистем (наприклад, демографічної, соціальної, екологічної ситуацій тощо) [186, 188]. Проте, окрім вивчення ситуацій окремих підсистем (рис. 1.1) та стану соціогеосистеми як цілісного утворення, досліджуються їх зміни, які відбуваються внаслідок взаємодії соціальної та природної складових в просторово-часовому вимірі.

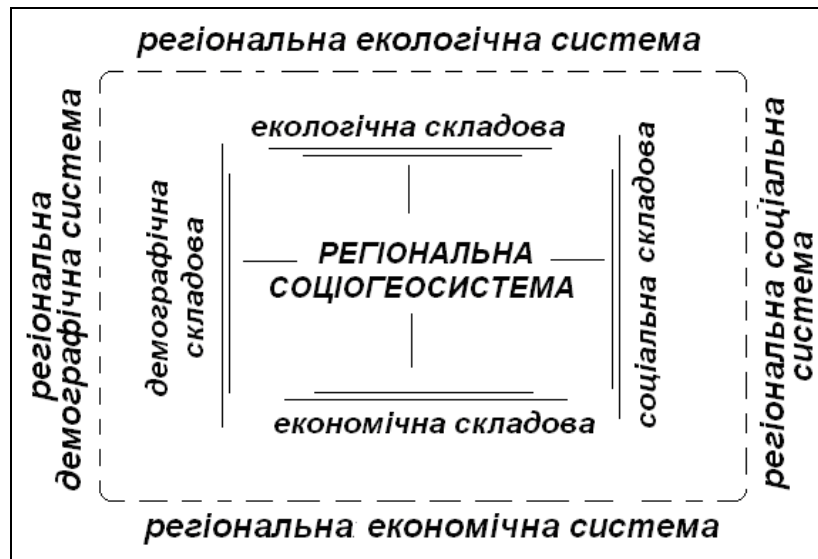

Рис. 1.1. Місце демографічної складової у регіональній соціогеосистемі [158]

Традиційно, *процесом* називають послідовну зміну у часі станів або стадій розвитку. Просторові форми процесів підкоряються правилам географічного осмислення (відбуваються на земній поверхні, відповідають критерію комплексності, тобто є результатом взаємодії ряду чинників, своєрідних в різних місцях географічної оболонки тощо). Такі процеси спостерігаються як в природі, так і в соціальному житті і називаються геопросторовими процесами [4, с. 88]. Оскільки зазначені процеси властиві природним і соціальним системам, вони неодмінно входять до складу суспільно-географічного процесу.

На думку М. Д. Пістуна, *суспільно-географічний процес* є відображенням кругообігу речовин, який забезпечує обмін речовин між природними і суспільними компонентами геосфери і обумовлений людською діяльністю [135, с. 53]. Широке змістовне значення суспільно-географічного процесу зумовило його систематизацію за такими ознаками: рівнем відображення суспільно-географічної якості; суспільно-географічним змістом, відповідно до типу зв'язків; територіальними масштабами; рівнем пізнання функціональної структури об'єкта; рівнем розвитку; участю у географічному поділі та інтеграції праці [135]. Аналізуючи сутність суспільно-географічного процесу, О. Г. Топчієв

трактує його як послідовну і закономірну зміну і послідовність ситуацій, які визначаються кількісними та якісними параметрами, що змінюються у часі. Тобто суспільно-географічний процес охоплює динамічні закономірності розповсюдження на земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення з його соціальною сферою і господарством, а також розвиток просторових сполук системи «природа–населення–господарство». Суспільно-географічний процес орієнтований також на глибоке розуміння форм територіальної організації суспільства, їх змін і розвитку відносно прогресивної еволюції світової цивілізації та поступового ускладнення форм і методів господарського освоєння території [118, 186, 188].

Із подальшим розвитком суспільно-географічної науки та виокремленням соціальної складової розвитку суспільства в науковий термінологічний апарат входить поняття *соціально-географічного процесу*. Під «соціально-географічним процесом» Л. М. Немець пропонує розуміти послідовну закономірну зміну ситуацій у розвитку різних соціумів в історичному і географічному контексті або зміну соціальних складових соціогеосистем у просторово-часовому географічному континуумі [102, с. 127].

Таким чином, завданням конкретного суспільно-географічного дослідження може бути вивчення окремих складових соціально-географічного процесу у регіональній соціогеосистемі, що потребує детального аналізу і розробки конкретних методів для регулювання або покращення існуючого стану та подальших змін. В процесі дослідження демографічної складової соціогеосистеми постає питання про поглиблення і вдосконалення теоретико-методичних положень суспільної географії щодо визначення категорії «демографічний розвиток», її уточнення та змістовного розширення. Теоретичні основи дослідження демографічної складової суспільства розроблені багатьма відомими вченими: Н. Т. Агафоновим, Д. І. Валентеєм, В. О. Джаманом, А. І. Доценком, С. А. Ковальовим, М. М. Логвином, С. І. Пирожковим, В. І. Стешенко, О. Г. Топчієвим, Г. М. Федоровим, О. У. Хомрою, В. В. Яворською та іншими.

Дослідження процесу розвитку населення та його окремих складових у другій половині минулого століття стало об'єктом багатьох суспільних наук, зокрема демографії, соціології, соціально-економічної географії тощо. Численні дослідження окремих демографічних характеристик населення з точки зору різних наук та їх взаємозалежність і взаємозв'язок з іншими соціально-

економічними чинниками стали вимагати вдосконалення поняттєво-термінологічного апарату і прийняття й обґрунтування спеціального терміну [150]. На такий запит науки одночасно з'явилося два терміни, які увійшли у науковий обіг і широко використовуються дотепер. Вони були запропоновані у 1970 р. Д. І. Валентеєм – «*демографічна ситуація*» і Н. Т. Агафоновим – «*демографічна обстановка*» [1, 47]. Поняття стали використовуватися загалом як синоніми і відображали комплексну демографічну характеристику населення певної території в її обумовленості соціально-економічними чинниками. Проте, виходячи зі специфіки науки, в демографічному і економіко-географічному підході між цими поняттями існують певні розбіжності: у змістовному плані «ситуація» менш жорстко причинно обумовлена — це відбиток дійсної картини об'єктивного світу; «обстановка» вказує на наявність зовнішніх причин, але в той же час і на відносну стійкість сучасного стану [197]. Таким чином, з позиції економічної географії Н. Т. Агафонов розглядав переважно зв'язки демографічних процесів із територіально-виробничою системою, обґрунтовував концепцію регіональної економіко-демографічної обстановки, що «... розуміється як динамічна сукупність (система) відносин між демографічними і всіма іншими компонентами виробництва» [1, с. 27]. У такому розумінні регіональна економіко-демографічна обстановка – територіальна система, один з об'єктів соціально-економічної географії. Поняття економіко-демографічної обстановки широко використовувалось в економічній географії з позиції виробничого детермінізму.

В той же час в науковий обіг входить запропоноване С. І. Пирожковим поняття «*демографічний розвиток*» – комплексне поняття, яке включає в себе взаємодію багатьох демографічних змінних (народжуваність, смертність, шлюбність, міграцію тощо), послідовне дослідження яких являє собою самостійну наукову задачу [133].

З подальшим розвитком науки та інтеграцією її окремих складових все більше уваги приділяється демографічній складовій в предметі соціально-економічної географії та географії населення. С. А. Ковальов оперує поняттям «*демографічна ситуація*» (демографічна обстановка або положення), яке пропонує розуміти як співвідношення параметрів народжуваності, смертності, міграційної рухливості і тенденцій, що склалися в певній територіальній групі населення, їх змін, що створюють певну статеву-вікову структуру населення,

певну динаміку його чисельності і умови його подальшого відтворення [67]. Водночас, С. А. Ковальов підкреслює, що оскільки на демографічну ситуацію впливають темпи та пропорції економічного розвитку, особливості менталітету та демографічної поведінки, ступінь сприятливості природних умов тощо, тобто весь комплекс природних, економічних, соціально-демографічних умов, то дослідження демографічної ситуації виходить за межі демографії та здебільшого відповідає предмету дослідження географії, і пропонує вести мову про демографічну ситуацію [67], підкреслюючи її схильність до подальших змін і можливість регулювання шляхом «ослаблення несприятливих і стимулювання позитивних процесів», які досягаються за рахунок політики, що проводиться державою.

Вивченню населення та його демографічної складової присвячував свої роботи відомий економіко-географ О. У. Хомра, який розширив методологічний та понятійний апарат суспільно-географічного дослідження населення. Він зазначав, що процес демографічного відтворення протікає в просторі та часі, ця єдність просторово-часових *форм демографічного відтворення* припускає дослідження кожної з них як відносно самостійного об'єкта; територіальність демографічного відтворення відображає нерозривність просторово-часової організації із внутрішнім законом розвитку населення [216, с. 5]. Тобто О. У. Хомра наголошував на територіальному аспекті економіко-географічного дослідження населення, адже саме в територіальній сукупності людей віддзеркалюється комплекс демовідтворювальних процесів, тому проблеми розвитку населення можна вирішити тільки на рівні певних територіальних сукупностей населення. Характеристику умов відтворення населення і процес демовідтворення на певній території характеризує така категорія, як демографічна обстановка, яка, на думку О. У. Хомри, є синонімом демографічної ситуації і результатом історично сформованої, відносно стійкої взаємодії компонентів демографічного відтворення, яке пов'язане з певною ділянкою території, на якій відбувається життєдіяльність індивідів [216, с. 20]. Вчений зазначає, що демографічна обстановка або ситуація не відображає демографічний процес та кількісну і якісну зміну населення, тому дослідження може бути неповним. Тим паче він не погоджується із поняттям «економіко-демографічна ситуація», зазначаючи, що це обмежує коло дослідження, нівелює вплив на розвиток демографічної складової населення всієї сукупності чинників. Тому О. У. Хомра вважає, що характерис-

тика демографічної обстановки має бути в межах системи «природа–економіка–соціальне життя», до якої включено матеріальні компоненти, носіїв трудових функцій, взаємні зв'язки тощо [216, с. 41]. В суспільному науковому значенні Б. С. Хорєв визначає *демографічну ситуацію* як конкретний у певних історико-географічних умовах стан населення, що обумовлюється соціально-економічними факторами певного місця і часу [217, с. 203].

В економіко-географічних та регіональних дослідженнях широко використовується поняття «*демографічної ситуації*», яка складається із природного і міграційного руху і залежить від впливу таких факторів і чинників, як природні умови регіону, особливості базового генофонду населення, особливості правових, моральних та релігійних норм, адміністративно-регулятивних актів, екологічних умов проживання тощо [205].

Із широким застосуванням системного підходу в багатьох галузях науки та в економічній географії зокрема в науковий обіг географії населення входить поняття «*геодемографічної системи*», яка визначається як виділена на основі теоретичного аналізу модель зв'язків демографічних процесів із соціально-економічними чинниками, що відображає структуру і динаміку зв'язків, і є характерною для певного територіального рівня [196]. З подальшим розвитком науки і вдосконаленням понятійного апарату економічної географії та географії населення в широкий науковий ужиток входять поняття «*геодемографічної ситуації*», яку трактують як наповнений конкретним змістом стан геодемографічної системи на певний момент часу, який визначається сукупністю зовнішніх соціально-економічних чинників; «*геодемографічної обстановки*» як послідовності змін геодемографічних ситуацій, притаманних конкретній території, що розвиваються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх, іманентних їй як системі, соціально-економічних чинників [197]. На відміну від регіональної демографічної ситуації, яка відображає сукупність зв'язків демографічних процесів та структур, геодемографічна обстановка характеризує систему відносин із соціально-економічними факторами. Головними поняттями демографічної ситуації є природне та міграційне відтворення населення, його статево-вікова структура, а геодемографічної – трудові ресурси, соціально-демографічні структури, людність поселень, стан здоров'я населення тощо [198]. Таким чином, під геодемографічною обстановкою як об'єктом геодемографії здебільшого розуміють територіальну систему, утворену взаємодією демографічних та інших соціаль-

но-економічних процесів [47]. Поняття «*геодемографічної обстановки*» широко використовують представники сучасної Південноукраїнської наукової школи, зокрема О. Г. Топчієв, В. Г. Фоменко, В. В. Яворська. Так, В. В. Яворська зазначає, що геодемографічна обстановка характеризує демографічні явища в статистиці, приставка «гео» підкреслює як територіальність (географічність) демографічних явищ і процесів, так і необхідність їх вивчення комплексно, в тісному зв'язку зі всіма компонентами соціально-демографічних, економіко-демографічних, еколого-демографічних, розселенсько-демографічних і інших складових, які функціонують на певній території [232, с. 23]. Таким чином, в дослідженнях географії населення широко використовують поняття геодемографічної ситуації як результату взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів певного територіально-ієрархічного рівня, що відбувається в певний відрізок часу під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Послідовну зміну геодемографічних ситуацій називають геодемографічною обстановкою [204].

Із подальшим розвитком суспільної географії, розширенням предмету її дослідження поняття «геодемографічна ситуація» розуміють як демографічну ситуацію певного регіону [188]. Проте поняття «геодемографічної ситуації» або «обстановки» може бути й окремим об'єктом дослідження. В рамках дослідження соціогеосистеми недоцільно використання приставки «гео», тому що вона свідчить про певну територіальну прив'язку, в той час коли дослідження безпосередньо соціогеосистеми вже зосереджується на конкретизації географічних елементів, їх зв'язків та відношень.

В сучасних демографічних, економічних, соціальних дослідженнях прийнято використовувати поняття «демографічної ситуації» або «обстановки», що включає в себе співвідношення демографічних процесів, складу і розміщення населення на певній території в певний період часу; тобто демографічна ситуація є проявом об'єктивних соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства, що визначають загальні тенденції розвитку населення [44].

В демографічних дослідженнях І. М. Прибиткової, Ю. І. Муромцевої, С. Г. Стеценко [14, 16, 53, 88, 99, 137, 182, 215] та інших, «*демографічна ситуація*» та «*демографічна обстановка*» використовуються як синоніми і розуміються як стан демографічних процесів, склад й розміщення населення на певний час. Через послідовність демографічних ситуацій виявляються головні за-

кономірності відтворення населення і його розселення [139, с. 29]. Проте фактор часу при дослідженні населення часто недооцінюється, адже існує звичай датувати спостереження, тобто вести мову про розвиток або про зміни за певний період часу. В такому випадку порівнюються дані за різні відрізки часу, але роль власне часу в цих дослідженнях звичайно обмежується функцією системи відліку; час не виступає як чинник, що впливає на формування і зміну просторових явищ. Розвиток населення розуміється як просторово-часовий процес, який є надзвичайно складним комплексом явищ і співвідношень, зміни яких мають вимірюватися і аналізуватися як за допомогою просторових категорій, так і категорій часу [235].

Розвиток народонаселення в цілому визначають як закономірний процес кількісних та якісних змін в населенні, ускладнення системи його зв'язків і відносин, які притаманні певному етапу суспільно-історичного розвитку при переході із одного якісного стану до іншого. *Розвиток народонаселення* – важлива складова соціально-економічного розвитку, яка корелює з ним через відтворення населення. Методологічне значення поняття полягає в тому, що воно є своєрідною теоретичною ланкою, що пов'язує загальні закони і закономірності розвитку суспільства із закономірностями відтворення населення. В межах тієї або іншої формації діють специфічні закономірності розвитку народонаселення, які обумовлені конкретно-історичними особливостями суспільства [44]. Проте таке широке трактування поняття має місце в дослідженні народонаселення світу за значний історичний період, але із регіоналізацією науки для прикладних досліджень доцільно користуватися поняттям «демографічний розвиток», який можна визначити як закономірний процес кількісних та якісних змін у відтворенні населення під дією соціально-економічних чинників [150].

На наш погляд, дослідження зв'язків і закономірностей демографічних процесів важливе для аналізу існуючої ситуації, виявлення її причин для здійснення прогнозування подальшого розвитку. Тому для суспільно-географічного дослідження доцільно використовувати поняття «*демографічний розвиток*», який ми розуміємо як закономірний процес кількісних і якісних змін в часі і просторі демографічної складової соціогеосистеми [4, 44, 102]. Демографічна складова являє собою безпосередньо демографічні характеристики населення – його природне і міграційне відтворення (як кількісний розвиток), статевовікову структуру (як якісний). Демографічний розвиток як об'єкт регулювання

є системою (а в структурі регіонального управління – підсистемою), структурними елементами якої виступають окремі демографічні процеси в їх взаємодії.

Важливе місце демографічної складової в розвитку соціогеосистеми і її основний компонент – люди, які володіють свідомістю, обумовлюють принципову відмінність соціальної системи від інших систем [102, с. 150]. Тому демографічний розвиток, за умови що є можливість управляти цим процесом, можна розглядати як інструмент, як засіб, що творить населення, змінює його. Саме від дії цього інструменту залежать значною мірою особливості населення, яке буде в майбутньому, його характеристики. А від характеристик населення значно залежить і розвиток господарства і збереження природного середовища. Отже вивчення демографічного розвитку та пошук способів раціонального управління цим процесом – одне з важливих завдань суспільства, що і виступає соціальним замовленням на відповідні наукові дослідження.

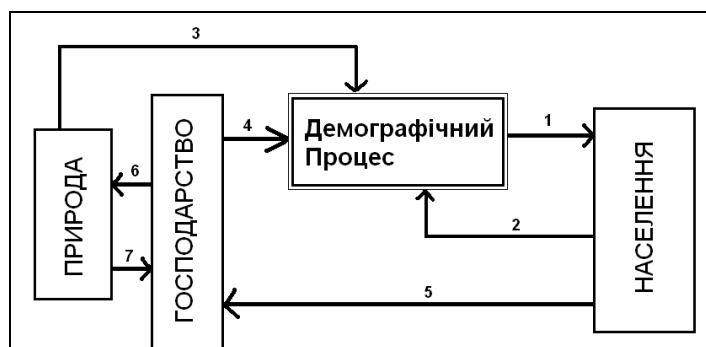

Рис. 1.2. Місце демографічного процесу у класичній тріаді природа–населення–господарство

На рис. 1.2 показано місце демографічного процесу в класичній тріаді «природа–населення–господарство». Демографічний процес визначає розвиток, формування населення, через його природне, механічне й соціальне відтворення, що показано цифрою 1. Цифра 2 вказує на те, що саме населення, його чисельність, статево-віковий склад, розселення, сформовані демографічним процесом раніше, є основою, «матеріалом» для здійснення демографічного процесу надалі. Також уявлення населення про різні складові демографічного розвитку – народжуваність, смертність, міграції та інше, і відношення соціуму до цих складових впливають на демографічний процес. Цифра 3 вказує на наявність певних біологічних законів та закономірностей, які так чи інакше визначають перебіг демографічного процесу – під безпосереднім впливом природи. Людина за допомогою використання наукових знань та розвитку господарства може

впливати на дію цих законів та закономірностей, але корінним чином змінити їх не може. Проте знання про ці закони та закономірності використовуються людиною з метою регулювання демографічного процесу. На схемі відображено: цифрою 2 – уявлення соціуму про демографічний процес та 4 – вплив господарства на демографічний процес. Цифрою 5 позначено можливість регулювання господарства людиною – саме таким чином, ставлячи перед господарством певні завдання, людина може суттєво впливати на демографічний процес (в сучасному суспільстві це проявляється через демографічну політику). Цифри 6 та 7 показують взаємний вплив господарства і природи одне на одного. Природа надає різноманітні ресурси для розвитку господарства, господарство може позитивно чи негативно впливати на стан навколишнього природного середовища [102]. Якщо вести мову про місце і значення демографічної складової у функціонуванні та розвитку соціогеосистеми, то варто відзначити основні її риси на шляху реалізації соціальних функцій розвитку (рис. 1.3), зокрема наукову, освітню, виховну діяльність як первісну (передумову) для реалізації стратегії ноосферного розвитку суспільства.

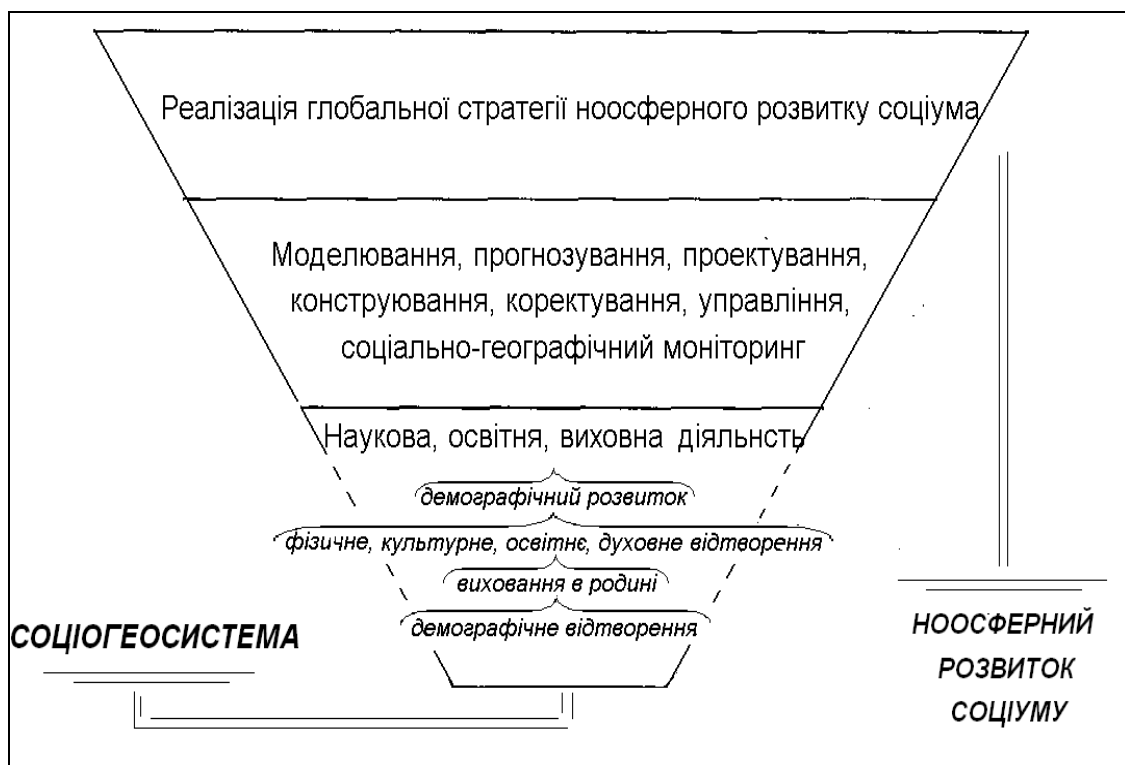

Рис. 1.3. Місце і значення демографічної складової у розвитку соціогеосистеми (узагальнено за [102, с.132])

В такому ракурсі маємо відзначити значення відтворення населення та демографічного розвитку, що включає в себе безпосередньо демографічне відтворення, виховання в родині, культурне, фізичне, освітнє відтворення тощо. Таким чином, демографічний розвиток виступає не лише складовою соціогеосистеми для відтворення її кількісного та якісного складу, а й вагомою передумовою та головною складовою подальшого функціонування соціогеосистеми для досягнення головної мети її розвитку.

1.2. Демографічний розвиток регіону як об'єкт суспільно-географічного дослідження

Обґрунтування предметно-об'єктної області дослідження. Виходячи із того, що населення та окремі його складові є об'єктом дослідження багатьох суспільних наук, доцільно визначити місце і значення дослідження демографічних характеристик населення з позиції суспільної географії. Будь-яке суспільно-географічне дослідження має базуватися на конкретно науковій методології і належати до предметної області науки.

Як відомо, об'єктом має бути фрагмент реального світу (речі, явища, відношення), який досліджує наука; предметом – аспект, ракурс, підхід, за яким досліджується визначений об'єкт. Кожна наука має свою предметно-об'єктну область, яка може перекриватися предметними областями інших наук. Із розвитком знань предметна область науки зазнає змін і уточнень, враховуючи теоретичні і методичні здобутки суміжних наук та методології науки в цілому. Слід зазначити, що взаємопроникнення наук і комплексність досліджень причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільства і економіки обумовили розширення предметно-об'єктної області суспільної географії [187].

Кожному об'єкту наукового дослідження притаманна діалектична єдність його змісту і форми, які становлять його суть. Зміст об'єкта відображає матеріально-речовинні, енергетичні та інформаційні зв'язки між його компонентами (структуру), а форма передає рівень стійкості і впорядкованості (організацію) цих компонентів. Об'єкти наукового вивчення є не лише чисто природними або суспільними, а й суспільно-природничими, до останніх належить спільний об'єкт вивчення географії – географічна оболонка. Логічною є правомірність використання терміна «геосистема» лише тоді, коли об'єкт дослідження складається з усіх компонентів об'єктивної дійсності – неорганічних, органіч-

них і антропогенних. У зв'язку з тим що цей термін часто і неправильно вживається лише в природно-географічному розумінні, слід користуватися терміном «інтегральна геосистема» [135, 186], адже окремими геосистемами є природна і суспільна. На регіональному і локальному рівнях пізнання поверхні Землі об'єктами суспільно-географічних досліджень є регіональні соціогеосистеми, вони мають всі класичні ознаки географічності, причому насамперед їм властива керованість. Доцільно вважати, що кожна регіональна соціогеосистема характеризується таким компонентним складом: територією, матеріальною базою, що є природно-ресурсним потенціалом, і відповідними параметрами (площею, протяжністю, конфігурацією, положенням тощо); населенням і характером його розселення; господарською та економічною діяльністю, територіальною і комплексно-пропорційною організацією обміну речовини, енергії та інформації між суспільством і навколишнім середовищем.

У конкретних програмах суспільно-географічних досліджень *предметно-об'єктну область* задають двома головними характеристиками: предметним напрямом досліджень і просторовим масштабом дослідження. Таким чином, напрямом дослідження можемо визначити демографічний розвиток суспільства, просторовим масштабом – рівень глобальної, національної або регіональної соціогеосистеми, що відповідає предметній області дослідження суспільної географії і відповідає сучасним соціальним запитам суспільства [103]. Проте, визначимось із змістом демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми.

На сучасному етапі розвитку теорії і методології географічної науки в суспільно-географічному дослідженні демографічного розвитку соціогеосистеми слід визначити ряд головних завдань [149]:

- виявлення просторової (територіальної) структури демографічних процесів і соціально-демографічного складу населення; географічне дослідження населення має за мету вивчення територіальних відмінностей демографічних процесів і аналіз населення певної території у зв'язку з комплексом місцевих умов: природних, історичних, економічних, соціальних, культурних тощо, тобто дослідження населення як найважливішого елементу соціогеосистеми;

- вивчення механізмів взаємозв'язку і взаємодії суспільного і демографічного розвитку. З одного боку, на протікання демографічних процесів і явищ, їх інтенсивність, розподіл в часі і в просторі істотно впливає складний комплекс економічних чинників; з іншого – характер і інтенсивність демографічних про-

цесів впливають на економічний розвиток. Відзначимо, що взаємозв'язок демографічних і економічних процесів має кореляційний характер, що підтверджують взаємозв'язок і взаємний розвиток, які існують між демографічними і економічними процесами. Детальному аналізу підлягає дослідження взаємозв'язків і закономірностей розвитку демографічних і соціальних структур та процесів, що стає все більш актуальним в умовах соціально орієнтованого розвитку суспільства, формування інформаційних засад демографічного розвитку тощо. Подвійність і взаємозумовленість соціального і демографічного розвитку відображає особливості суспільних процесів, тенденції його демографічного і соціального відтворення, рівень розвитку соціуму тощо.

Отже, *дослідження демографічного розвитку* включає вивчення взаємодії складових соціогеосистем, які впливають на демографічну складову і в свою чергу залежать від неї; розгляд демографічних процесів, по-перше, в їх просторовій і часовій диференціації і, по-друге, в обумовленості географічних відмінностей населення іншими територіальними соціально-економічними системами. Результати дослідження дають можливість проаналізувати відповідність регіональної демографічної складової іншим підсистемах соціогеосистеми. Виявлені закономірності допомагають моделювати і прогнозувати демографічний розвиток регіонів і визначати шляхи регулювання демографічних процесів і розвитку населення, сприяють усуненню нераціональних диспропорцій тощо [146]. Для комплексного дослідження особливостей розвитку населення необхідна інтеграція знань про демографічні, економічні і соціальні причини й умови розвитку країни в цілому і її окремих регіонів зокрема, що в повному обсязі відповідає предметній області дослідження суспільної географії.

Роль відтворення населення у розвитку суспільства. При дослідженні регіональної соціогеосистеми доцільно вважати, що зміст демографічного розвитку полягає у відтворенні населення та його просторово-часових відмінностях. Із розумінням причинно-наслідкових зв'язків та неможливості дослідження певних складових відокремлено від суспільного розвитку відзначається необхідність поглибленого вивчення окремих регіонально-демографічних і пов'язаних з ними соціально-економічних особливостей розвитку соціогеосистеми. Географічне мислення [32] необхідне для виявлення регіональних відмінностей демографічних процесів з їх складною обумовленістю соціально-економічними чинниками для узагальнення внутрішніх взаємозалежностей де-

мографічних та інших соціально-економічних процесів в межах конкретної регіональної системи. Важливе значення мають відмінності в життєдіяльності населення територій різного рівня організації, регіональні відмінності у відтворенні населення, його структурі, аналіз взаємозв'язків з просторовими закономірностями і особливостями розселення [18, 197].

Виходячи з визначеного вище, населення представлено сукупністю спільнот різного рівня організації, відповідно характер соціально-демографічних процесів в них різний кількісно (за коефіцієнтами народжуваності, смертності тощо) і якісно (за соціально-демографічною структурою і роллю тієї або іншої складової демографічного процесу в життєдіяльності суспільства). Населення регіону можна представити як специфічний об'єкт, функціональні характеристики якого безперервно змінюються під впливом демографічних, соціально-економічних і розселенських складових. Таким чином, населення як складна підсистема соціогесисистеми є, в першу чергу, підсистемою соціально-демографічною, що самоорганізується, володіє здатністю зберігати свою цілісність і внутрішню структуру при значних змінах зовнішніх умов. Суть населення виявляється через структурні показники, адже вони представляють населення як цілісність. З тієї ж причини найбільш інформативним є процес відтворення населення. Зміна змісту поняття «відтворення населення» вимагає уточнення структури і ролі окремих складових демографічного процесу, що забезпечують його відтворення [11]. Тому необхідними є дослідження демографічного відтворення населення, тобто демографічних процесів – таких, що описують природний рух населення [71] і за своєю природою є соціально-біологічними, обумовленими безпосереднім впливом як суто біологічних, так і соціально-економічних факторів в широкому розумінні, а також аналіз процесів формування статево-вікової та шлюбно-сімейної структур [167].

Демографічне відтворення вивчається багатьма соціальними і суспільними дисциплінами. Відтворення населення – складний суспільний процес, сформований усією сукупністю соціально-економічних відносин суспільства [112]. Аналіз сутнісних механізмів демографічного розвитку обґрунтовує необхідність вивчення сутності та закономірностей складу й руху населення. Зазначене дослідження не обмежується аналізом результатів вивчення тільки змісту або тільки форми відтворення населення, важливою складовою є дослідження їх взаємодії, діалектичної єдності [182, 191].

Рішення демографічних проблем, вибір ефективних шляхів і методів свідомої дії суспільства по відтворенню населення, вдосконалення управління демографічним процесом безпосередньо пов'язані з виробленням досить глибокого уявлення про специфіку сучасного етапу демографічного розвитку суспільства, про закономірні тенденції в демографічному процесі тощо [182]. Розвиток суспільного життя як системи з демографічним концептом полягає в її зміні у напрямі до тієї мети, яка задається основним законом відтворення населення певної соціогеосистеми, тому сутнісна конкретно-історична специфіка відтворення населення повинна базуватися на дослідженнях системи демографічних відносин певного соціального організму і перш за все – на виявленні суттєвих змін у відносинах демографічного відтворення. Демографічне відтворення є процесом, що безперервно повторюється, виступає соціальним ядром, системоутворюючою основою природно-історичного процесу формування маси індивідів конкретної соціальної якості, організованої системою суспільних відносин у функції демографічних відносин [182, 191]. Механізм відтворення населення розуміється як процес збереження міри населення, а саме – поєднання його кількісних і якісних характеристик. Вивчити процес збереження міри самовідтворення населення – значить розкрити причинно-наслідкові зв'язки, що обумовлюють безперервність і повторюваність процесу виробництва індивідів конкретно-історичної якості залежно від місця і часу; іншими словами, зрозуміти ту конкретно-історичну взаємодію між різними сферами, аспектами, моментами суспільного життя, формами організації демографічного процесу, що виконує функцію механізму збереження в часі цієї міри [182].

Природний рух населення є результатом демографічної поведінки індивідів, розвитку тих процесів, що складаються на основі внутрішніх закономірностей, але опосередковано виступають відображенням суспільного розвитку; регіональні відмінності в характері демографічних процесів при цьому обумовлені суспільними перетвореннями і змінами в способі життя [45]. Оскільки населення регіону – демографічно відкрита система, тому його відтворення значною мірою залежить від міграції, тобто остання виступає чинником формування структури і чисельності населення, отже чисельність населення задається інтенсивністю двох процесів – природного і механічного руху населення [11]. Основою природного відтворення завжди виступає народонаселення, в першу чергу, як своєрідна біосоціальна система з домінуванням соціального чинника. Наро-

донаселення, виступаючи багатовимірним і специфічним системним формуванням, визначається як складна, порівняно стійка сукупність людей, що природно-історичним чином формується й безперервно самовідтворюється в процесі виробництва та відтворення життя і є головним матеріальним компонентом людського суспільства [58, 134]. Актуальним залишається вивчення закономірностей та соціальної обумовленості процесів народжуваності, смертності, шлюбності, відтворення сімей, відтворення населення в цілісності та єдності цих процесів. Інтегральним показником відтворювальної здатності населення виступає його природний приріст [58], тобто різниця між показниками народжуваності та смертності, які є основними демографічними процесами.

На відтворення населення, окрім природного руху, значно впливає міграційний. Зазначимо, що процеси міграції і розселення тісно пов'язані між собою і є взаємозалежними. Процес міграції і процес розселення обумовлені в основному безпосереднім впливом соціально-економічних чинників, а також частково опосередкованим впливом (через зміну статево-вікової структури населення в результаті його природного руху) чинників структурного характеру [167]. Соціально-економічна сутність міграції населення визначається її функціями, найважливішими із яких є перерозподіл населення між певними територіями. Постійно діючим чинником суспільного розвитку за цих умов є зростання міського населення. Реакція населення на різноманітність умов життєдіяльності виявляється в зміні демографічної поведінки, зниженні народжуваності, трансформації структури і функцій сім'ї, переоцінці поглядів на шлюб і розлучення, міграційній рухливості тощо. Характер демографічного розвитку в містах має багато схожих рис [40, 136]. Для них характерні високі темпи зростання чисельності населення при низьких показниках народжуваності і природного приросту. Зростання населення значною мірою відбувається за рахунок міграції, що не створює умов для оптимізації демографічного розвитку, який може здійснюватися лише за допомогою розумного, науково обґрунтованого поєднання природного і механічного джерел зростання населення. Одна з найважливіших демографічних проблем міста пов'язана з тим, що тип відтворення населення, який склався, високий рівень міграції переважно дорослого населення приводять до його старіння, тобто зростає частка і чисельність людей пенсійного віку [45]. Населення будь-якого регіону перебуває під впливом міграційних переміщень, диференційованих за окремими статево-віковими групами. Роль міграції у фо-

рмуванні населення подвійна [5]: з одного боку, вона прямо впливає на перерозподіл населення між регіонами, на зміну чисельності населення і його вікової структури, з іншого – на зміну режиму відтворення. При цьому в динаміці роль міграції не обмежується кількісними та якісними змінами в структурі й чисельності населення в певний проміжок часу. Чим інтенсивніші міграційні процеси, тим більш істотні зміни вони вносять в соціально-економічний розвиток регіону, демографічну ситуацію і характеристики відтворення населення. Знаходячись під впливом чинників різного типу (економічних, економіко-географічних, соціальних, етнічних, культурних, правових тощо), інтенсивність міграційних процесів істотно залежить від демографічних особливостей, в першу чергу – від вікової структури населення. Міграційні сукупності відрізняються від місцевого населення як структурою, так і рядом якісних характеристик. Маючи регіональні особливості режиму відтворення, характерні для попереднього місця поселення, міграційні сукупності вносять зміни в сталий в певному регіоні режим відтворення, характер природного руху населення [167]. Тобто, на наш погляд, сутність міграції населення можна звести до сукупності відносин демографічного відтворення, яка виступає передусім в якості демографічної категорії, що виражає відносини у зв'язку зі зміною однієї територіальної спільноти людей на іншу [216].

Народжуваність, смертність і міграція населення протягом певного часового інтервалу призводять до зміни чисельності населення та його структури, вносять якісні зміни як в окремі демографічні характеристики, так і в цілому в процес відтворення населення. В результаті до кінця певного періоду утворюється нова статево-вікова структура, від якої залежатимуть кількісні і якісні характеристики процесу відтворення в найближчій перспективі [167]. Зазначимо, що одним із найважливіших чинників, що визначають режим відтворення населення, зокрема народжуваність та смертність, є статево-вікова структура населення. Статево-вікову структуру розглядають як ендогенний чинник демографічного розвитку. На наш погляд, такий підхід правомірний. Взаємообумовленість режиму відтворення і статево-вікової структури населення вказує на наявність внутрішніх взаємозв'язків [45].

Статево-вікова структура в поселеннях, що інтенсивно розвиваються, є економічно обумовленим результатом і відображає регіональні особливості розвитку, які визначаються масштабами виробництва, галузевою структурою,

рівнем розвитку сфери обслуговування, рівнем і структурою зайнятості населення, джерелами його зростання. Наприклад, молоді міста, що розвиваються, мають пропорційну статеву-вікову структуру населення (особливо порівняно з сільською місцевістю і містами, що не одержали достатнього розвитку). Це свідчить про те, що вони мають вищий економічний потенціал, зокрема рівень комунального і культурно-побутового обслуговування населення [35, 229] і активно поповнюються прибулими з інших місць. А оскільки серед мігрантів переважають особи молодого віку, то показники відтворення населення є вищими [158].

Типи відтворення населення і характер окремих його складових в територіальному аспекті формуються й розвиваються нерівномірно. Ця залежність виявляється не тільки на національному рівні в межах окремих регіонів країни, але й на рівні міської і сільської систем розселення, а також в рамках єдиної системи розселення на рівні різних типів поселень. Тобто відтворення населення має певні тенденції, притаманні сільському та міському населенню, проте прояви цих тенденцій міського і сільського населення мають низку особливостей, пов'язаних зі специфікою протікання суспільно-географічного процесу конкретної території. Залежність типу відтворення населення [71] від типу поселення обумовлена, з одного боку, особливостями всієї системи життєдіяльності і способу життя в певному типі поселення, а з іншого боку, якісними характеристиками населення. Інтенсивність процесів відтворення визначає кількісні зміни в тих або інших вікових групах чоловіків і жінок, формує нову чисельність і статеву-вікову структуру населення [167].

Демографічний розвиток населення сільської місцевості значною мірою визначається соціально-економічними причинами [101]. Статеву-вікову структуру сільського населення часто має деструктивний вигляд, тобто спостерігається невідповідність чисельності чоловіків і жінок фертильного віку, значні контингенти старших поколінь. Така ситуація склалася в результаті високого рівня міграційного відтоку населення з села. Традиційно основну масу тих, хто вибуває, складає молодь, яка мотивує свій від'їзд переважно труднощами знайти бажану роботу, обмеженістю соціальної інфраструктури тощо. До того ж, якщо до недавнього часу село активно покидала молодь чоловічої статі, то з насиченням сільськогосподарського виробництва сучасною технікою цей стан змінився. В умовах сьогодення нерідко можна зіткнутися з ситуацією, коли в

сільській місцевості знижується частка жіночого населення, що веде до порушення демографічних структур, безперспективності створення молодих сімей як умови відтворення місцевого населення [45, 101].

Соціально-економічна обумовленість демографічного розвитку найчіткіше виявляється в причинно-наслідковому характері структури населення [109]. З одного боку, формування структури населення окремих регіонів значною мірою визначається умовами і інтенсивністю соціально-економічного розвитку території, з іншого боку, будучи соціально-демографічною категорією, демографічна структура, що склалася, здійснює безпосередній вплив на характер відтворення населення. Також відзначимо соціально-економічну обумовленість не тільки загальнодемографічних процесів, але й трансформації окремих складових, зокрема сім'ї, структури поколінь сім'ї, яка має тенденцію до розукрупнення. Деякі автори підкреслюють роль соціально-демографічних чинників в розвитку цього процесу, демографічні і соціально-економічні наслідки якого дуже помітні [45, 109].

Відтворення населення перебуває під впливом ряду *факторів* різного характеру (рис. 1.4), в свою чергу, демографічний розвиток регіональної соціогеосистеми залежить від передумов формування демографічної складової населення. До *передумов демографічного розвитку* відносимо фактори формування демографічної ситуації, серед яких на рівні регіону можна виділити [155]:

- історико-географічні аспекти розвитку (розвиток та динаміка чисельності населення регіону в ретроспективі, особливості геополітичного положення регіону, особливості заселення та господарського розвитку, формування системи розселення та структури, відображення історичного розвитку у характері формування демографічної ситуації тощо [36]; вплив історичних подій на демографічні процеси, що має подвійний характер: суть відмінностей полягає в швидкості реакції окремих елементів демографічної системи на них і здатності її до самовідновлення);

- суспільно-географічне та демогеографічне положення регіону (визначення позиційно-географічних факторів: суспільно-географічне положення досліджуваної території на всіх ієрархічних рівнях організації та демогеографічне положення – це різнобічне відношення (реальне або потенційне) населення певної території до елементів (природних або суспільних), що знаходяться поза цією територією [37]);

- природно-екологічне середовище (комплексний та поелементний вплив на характер заселення, освоєння регіону, демографічних процесів, відповідність чисельності населення природно-ресурсним можливостям території [36, 52], екологічний стан та його вплив на здоров'я населення тощо);

- соціально-економічні особливості (соціально-економічні показники та їх вплив на рівень життя населення порівняно з іншими регіонами країни, внутрішньорегіональна відмінність рівня соціально-економічного розвитку регіону та її вплив на демографічні процеси, зокрема маятникову міграцію, збалансованість статевої структури, зайнятість населення, економічно-демографічні диспропорції, економічну систему забезпечення життєдіяльності населення [36] тощо).

Таким чином, передумови демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми дозволяють виявити особливості для конкретної системи, виходячи із її позиційно-географічної прив'язки, зумовлюють сучасну ситуацію і є основою дослідження витоків існуючих тенденцій. Дослідження відтворення населення в рамках регіональної соціогеосистеми як головної складової демографічного розвитку вимагає вивчення зовнішніх та внутрішніх чинників. У ієрархічній системі виділяються групи чинників, що зумовлюють перебіг окремих демографічних процесів: народжуваності, смертності, міграції, шлюбності, формування структури населення тощо. Слід зазначити, що перелік функціональних чинників ще не розкриває механізм їх дії, адже чинники можуть бути як суб'єктивні, так і об'єктивні. У свою чергу, об'єктивні чинники можуть бути демографічними, соціальними, економічними або, через їх неоднозначність, соціально-економічними, соціально-демографічними залежно від того, яка ознака є первинною. Вони можуть діяти прямо або опосередковано, давати очікуваний або зворотній результат [45]. Проте, щодо факторів, які так чи інакше впливають на розвиток народонаселення в цілому, та їхньої кількості серед науковців досі не існує [58].

Зазначимо, що вивчення обумовленості відтворення населення економічними, соціальними, соціально-психологічними і іншими чинниками, передбачає розгляд згаданих чинників як зовнішніх; демографічний чинник, зокрема статево-вікову структуру, можна розглядати як внутрішній по відношенню до демографічної системи, що вивчається [182].

Оскільки людина має біологічну і соціальну приналежність, то можна визначити чинники, які впливають на відтворення населення, проте механізм і ступінь дії різних чинників на відтворення населення неоднакові. *Чинники* можна поділити на відповідні групи, які в подальшому будуть проаналізовані.

Природно-біологічні чинники впливають на природний рух населення не прямо, а опосередковано. Вплив їх на показники народжуваності може виявлятися внаслідок біологічних характеристик населення (жінок та чоловіків, їх здатності до продовження роду); природні фактори обумовлюють біологічні особливості відповідно до умов території проживання; проте їх вплив нівелюється при дослідженні населення регіону [230].

Соціально-економічні чинники відіграють визначальну роль у відтворенні населення через рівень добробуту населення, розвиток охорони здоров'я, суспільні норми, освітній і культурний рівень населення, вид зайнятості тощо [15, 27, 120]. Один і той же чинник може впливати на відтворення населення прямо, опосередковано і в зворотних напрямках.

Рівень добробуту, зокрема поліпшення матеріальних умов життя людей, доступність медичної допомоги сприяють зниженню смертності, особливо дитячої, і підвищенню середньої тривалості життя населення. В цілому, це неминує веде до підвищення питомої ваги в структурі населення осіб літнього віку, що в свою чергу викликає збільшення показника смертності [62]. Вплив рівня добробуту на показники народжуваності відбувається перш за все через культурний рівень населення, адже із зростанням добробуту у людей розширюється коло інтересів (подорожі, туризм, спорт), збільшуються витрати на виховання дітей [86]. Таким чином, вплив рівня добробуту на величину народжуваності може бути відносно характеру дії – зворотним [230].

Високий рівень життя, на перший погляд, повинен сприяти високій народжуваності. Однак у багатьох країнах, де витрати на освіту та виховання дітей зростають надто швидкими темпами, випереджаючи темпи зростання доходів, народжуваність навпаки зменшується. У зв'язку з покращенням матеріальних умов людей, із зростанням рівня їхнього життя розширюється коло позасімейних інтересів, що не сприяє високій народжуваності [42, 155]. Тобто, залежність між народжуваністю і рівнем доходів сім'ї, зокрема рівнем життя, є досить складною. Вона далеко не завжди чітко простежується, може бути прямою або зворотною в різних умовах. У сучасних розвинених країнах не спостеріга-

ється великих контрастів в народжуваності і дітності сімей серед груп населення з різними доходами, проте дуже помітні коливання народжуваності залежно від економічної кон'юнктури: у роки криз і депресій «відкладають» на майбутнє шлюби і народження дітей, через страх залишитися без роботи [55, 67]. Внаслідок впливу економічних криз, воєн, голодоморів і політичної нестабільності народжуваність суттєво падає. Здебільшого соціальні потрясіння мають тимчасовий характер, тому після їхнього завершення народжуваність підіймається до попереднього рівня, інколи і перевищує ці показники за рахунок народження «відкладених дітей» у сім'ях, де вже є одна дитина, а появу наступної перенесли на потім через невизначеність майбутнього.

Рис. 1.4. Система передумов та факторів демографічного розвитку [155]

Положення жінки в суспільстві, рівень її освіти і участь в суспільній праці мають особливе значення, більш того дія наведеного чинника підвищується в сучасному соціумі гендерної рівності. Зміна ролі жінки приводить до зростання шлюбного віку, пізнішого вступу до шлюбу, скорочує тривалість продуктивного циклу жінок [155]. Фактор зайнятості негативно впливає на зростання народжуваності, адже за умови високої зайнятості жінок цей показник знижується. Особливо низькою вона є у тих суспільствах, де недостатньо розвинена соціальна інфраструктура з обслуговування потреб матерів з дітьми. Якщо ж сфера послуг функціонує на високому рівні, є розвинена і доступна система дошкільного виховання [73], то існують усі необхідні об'єктивні умови для нормального відтворення населення. Зниження зайнятості призводить до зниження доходів населення, тому народжуваність також буде зменшуватись.

Рівень медичного обслуговування виступає також важливим чинником. Доступ населення до сфери медичного обслуговування, з одного боку, зумовлює підвищення частки пологів під наглядом лікарів, внаслідок чого і здоров'я новонароджених не перебуває під загрозою впливу зовнішніх непередбачуваних чинників [107]. Високий рівень медичного обслуговування дає змогу зберегти репродуктивне здоров'я населення, створює можливості народження дітей жінками, які нездатні зачати і виносити дитину природним шляхом. З іншого боку, доступ до сучасних контрацептивів та обізнаність у можливостях їх використання зумовлює різке скорочення народжуваності, особливо серед молодих пар. До того ж, рівень смертності безпосередньо визначається умовами життя, зв'язок цей простий і очевидний. Смертність в кожній віковій групі населення знаходиться в прямій залежності від матеріального рівня життя, санітарно-гігієнічних умов праці й побуту людей, успіхів медицини і загальнодоступності медичної допомоги при високій її якості, розвитку профілактики захворювань [155].

Міграції населення мають значний вплив на процеси відтворення населення. Як результат соціально-економічного розвитку регіонів, міграційні потоки можуть збільшувати або зменшувати загальну чисельність населення, сприяти переформуванню статево-вікової структури. У районах вибуття порушується статевий баланс населення, адже переважно виїжджають особи працездатного віку, що посилює процеси старіння населення і негативно впливає на

процеси народжуваності. Приплив мігрантів репродуктивного віку призводить до зростання народжуваності.

Зазначимо, виходячи із передумов демографічного розвитку, а саме існуючої системи розселення, що значні відмінності у відтворенні населення спостерігаються між міською і сільською місцевістю, що визначається соціально-економічними умовами і, як наслідок, особливостями демографічної поведінки. Вплив урбанізації на народжуваність проявляється не одразу, а через деякий проміжок часу [17, 29], оскільки сільські жителі, що переїхали до міста, певний час зберігають традиції багатодітності, характерні для сільського населення, це обумовлено всією сукупністю особливостей праці та побуту у відповідній місцевості і також віковим складом населення [67]. Проте вплив урбанізації на народжуваність цим не обмежується, адже міста ваблять мігрантів, а це викликає порушення статево-вікової структури як в місті, так і в селі, зміна якої приводить до загального зниження народжуваності [155].

Соціально-культурні та психологічні чинники [111, 144] можна вважати похідними від соціально-економічних. Під впливом тих або інших матеріальних умов життя суспільства складаються певні соціальні, культурні, психологічні стереотипи. Так, культурний рівень, його зростання сприяє зниженню народжуваності. Відомо, що люди з високими духовними, культурними потребами значну частину свого часу витрачають на їхнє задоволення: відвідування театрів, читання книг, спілкування з друзями, подорожі, заняття фізичною культурою, спортом, іншими улюбленими справами; усе це потребує певних фінансових витрат, а отже, не сприяє створенню багатодітних сімей [155]. Люди на з високими культурними потребами значну увагу приділяє освіті, навчанню, намагається раніше досягти успіху у кар'єрі. У структурі витрат сімей з високим культурним рівнем значна частка припадає на культурно-освітні потреби, тому такі сім'ї переважно малодітні. Релігійний аспект завжди був вагомим в дослідженнях процесу народжуваності. Усі релігії схвалюють багатодітні сім'ї, заохочують народжуваність. Релігійні особливості і світових, і національних релігій суттєво регулюють демографічну поведінку [155]. Етнічні стереотипи поведінки передбачають неусвідомлене прийняття норм поведінки, характеру міжособистісних стосунків, взаємовідносин між людиною та соціальним оточенням. Демографічна поведінка також визначається етнічними стереотипами,

так деякі етноси впродовж століть зберігають традиції багатодітності або, навпаки, малодітності [26, 28].

Психологічний чинник тісно пов'язаний із культурним рівнем, релігійними та етнічними установками, з особливостями виховання. Доведено, що демографічні установки (прийнятність перебування у шлюбі, кількість дітей [68], можливість розлучення) формуються у дитячому віці головним чином під впливом сімейних традицій і конкретних прикладів із близького соціального оточення. Небажання виділятися з-поміж людей свого соціального статусу забезпечує збереження традиційного рівня народжуваності [63]. Соціальні установки на відтворення населення – шлюбність, склад сім'ї, регулювання народжуваності – здійснюють досить вагомий вплив [26]. Ці установки, що увійшли до свідомості людей, не зникають разом із зміною соціально-економічних умов і тривалий час продовжують діяти в рамках іншої формації. Одним з чинників, що впливають на народжуваність, слід вважати вік вступу до шлюбу [230]. Цей чинник є особливо дієвим в сучасних умовах, коли жінки користуються рівними правами при отриманні освіти, беруть участь у всіх галузях діяльності, а їх інтереси виходять за межі сімейного кола. Активне залучення жінок в суспільне виробництво із зрозумілих причин не сприяє високій народжуваності, оскільки важко поєднувати постійну професійну роботу з багатодітною сім'єю [20, 230]. Демографічні чинники включають статеву-вікову структуру та повікову інтенсивність народжувань, що виступає ендегенним фактором відтворення населення. Особливості статево-вікової структури населення виявляються і при описі населення як суб'єкта відтворення. Тут необхідно виділити контингенти населення фертильного віку. Тобто вплив демографічних факторів на народжуваність має об'єктивний характер. Можна виділити декілька демографічних параметрів, які визначають рівень і тенденції народжуваності.

Аналізуючи *статеву-вікову структуру*, слід зазначити, що диспропорції статевого складу знижують рівень шлюбності, що викликає падіння народжуваності. Висока частка дітей у структурі населення через деякий час після входження до категорії репродуктивного населення зумовлює нову хвилю народжень [155]. Постаріле населення також характеризується низьким рівнем народжуваності. В умовах високої смертності дитячого населення для забезпечення розширеного відтворення народжуваність має зростати. Якщо показники дитячої смертності високі впродовж тривалого періоду, то бажання мати певну

кількість дітей у сім'ї зумовлює закріплення традиції більшої кількості народжень. Зниження дитячої смертності зумовлює падіння народжуваності. Повікова інтенсивність народжуваності обумовлює те, що істотна диференціація показників народжуваності в основній частині регіонів країни пов'язана з відмінностями типів населення (міського і сільського), що в свою чергу найяскравіше проявляється в повіковій інтенсивності народжуваності, яку можна розглядати також як внутрішній чинник, похідний від соціально-економічного [88]. Специфіка виділення статево-вікових груп населення пов'язана і з іншою складовою процесу відтворення – смертністю. Ще більша, ніж в процесах народжуваності і смертності, залежність показників від віку населення спостерігається в міграції [155].

Як було показано вище, демографічний розвиток протікає під впливом складного комплексу різних чинників, здебільшого економічного і соціального характеру. Кількість чинників на регіональному рівні зростає, а зв'язки ускладнюються. Тому, щоб здійснювати регулюючу дію на хід демографічних процесів, передусім необхідно виявити, проаналізувати, відібрати і систематизувати чинники і умови, що конкретно визначають регіональний демографічний розвиток. Насамперед аналізу підлягають умови і чинники, що зумовили демографічну ситуацію, яка склалася, і основні тенденції, що визначають розвиток окремих демографічних процесів [45]. Демографічні процеси ґрунтовно детерміновані сумісною дією біологічних і соціальних чинників і у високому ступеню інерційні. Тому вимагають особливого наукового обґрунтування цілі демографічної політики з урахуванням обмежених можливостей впливу на об'єктивно обумовлені тенденції [11]. Демографічний розвиток як об'єкт регулювання є системою (а в структурі регіонального управління — підсистемою), структурними елементами якої виступають окремі демографічні процеси в їх взаємодії [155]. Складна по структурі, масштабна, динамічна, ця система опосередкована всім перебігом соціального і економічного розвитку. Вона задає широку альтернативність комплексу заходів (демографічних програм) по регулюванню регіонального демографічного розвитку, причому слід підкреслити його підлеглий, а не автономний характер.

Демографічний розвиток соціогеосистеми як інформаційний процес. В умовах інформатизації суспільства, формування його інформаційного етапу та розповсюдження системного і синергетичного підходів пізнання населення роз-

глядається як відкрита, динамічна система, основні системоутворюючі зв'язки якої формуються в результаті обміну між цією системою і навколишнім середовищем, особливе значення серед яких має інформаційна складова. При цьому системоутворюючими називаються «істотні, стійкі, об'єктивні зв'язки і відносини, які визначають перебіг процесів в цій системі» [104]. Як елементи системи розглядаються процеси розвитку демографічних структур, а також ті елементи суспільних відносин, які функціонально пов'язані з цими процесами. З іншого боку, враховуючи що населення є підсистемою системи більш високого порядку (суспільства), а його демографічний розвиток є невід'ємною складовою соціогеосистеми, перехід до системного вивчення стає необхідною передумовою дослідження тих властивостей його окремих елементів, які виявляються тільки у взаємодії з суспільно-географічними процесами [158].

Тобто населення регіону розглядається, з одного боку, як елемент регіональної соціогеосистеми, а з іншого – як підсистема більш високого порядку – суспільства, і включає сукупність суспільних відносин, що складаються в процесі відтворення населення. У такому розумінні пізнання закономірностей розвитку населення неможливе без знання про розвиток соціально-економічних характеристик регіону, так само як останнє неможливе без знання про особливості демографічних процесів. Концепція системного представлення розвитку регіону припускає виділення окремих підсистем, що описують його розвиток, пов'язаних між собою множиною зв'язків, які створюють певну цілісність [102, 104, 106, 160, 161]. Населення регіону розглядається як одна з підсистем, яка складається з елементів і відносин, що належать регіональній системі і утворюють цілісність в середині цієї системи, і водночас включена як елемент в системі більш високого територіального рівня. Елементами такої підсистеми слід вважати окремі демографічні процеси і процеси формування демографічних структур, а також ті елементи суспільних відносин, які функціонально пов'язані з цими процесами в рамках даної регіональної системи. Виходячи із зазначеного, доцільно розглядати регіональні демографічні процеси (народжуваність, смертність, шлюбність тощо) як підсистеми, що утворюють цілісність демографічної підсистеми регіонів. Міграцію і процеси розселення слід аналізувати як відносно самостійні підсистеми, що мають достатньо складну структуру, входять в інші демографічні і соціально-економічні системи, а міжрегіональні міграційні потоки – як системні зв'язки між регіонами – підсистемами,

що належать до територіальних рівнів більш високого порядку [99, 139]. Таким чином, дослідження кожного з демографічних процесів на регіональному рівні має підкріплюватись синтезом наукових уявлень про всі демографічні процеси в цілому, про взаємозв'язок такого процесу з соціально-економічними характеристиками регіональної соціогеосистеми.

Наведені тенденції підсилюються із розширенням можливостей дослідження соціальних систем і процесів, відкриваються при використанні уявлень про інформаційний обмін між системами і безпосередньому застосуванні у моделюванні соціальних і соціоприродних процесів інформації. Кількість інформації, накопиченої соціумом, розглядається як показник, з одного боку, рівня розвиненості соціуму, а з іншого – потенційної можливості його до подальшого розвитку [104]. Це обумовлено взаємозв'язком соціальних потреб та інформаційного ресурсу суспільства. Інакше кажучи, розвиток кожної потреби суспільства на будь-якому рівні узагальнення можна концептуально описати в умовах інформатизації відповідно до інформаційних законів природокористування.

Як вже було зазначено, соціально-економічна обумовленість демографічного розвитку найбільш чітко виявляється в причинно-наслідковому характері структури населення. З одного боку, формування структури населення окремих регіонів значною мірою визначається умовами та інтенсивністю соціально-економічного розвитку території, з іншого боку, будучи соціально-демографічною категорією, демографічна структура, що склалася, здійснює безпосередній вплив на характер відтворення населення [109, 158]. Таким чином, комплексний характер демографічного розвитку, його зв'язки з суспільним розвитком підкреслюють необхідність розробки заходів регулюючої дії з метою оптимізації демографічних процесів у безпосередній відповідності до соціально-економічного розвитку. Населення виступає як ланка суспільного відтворення, що функціонує в масштабі всього суспільства. Нерегульований розвиток населення не дозволяє збалансувати демографічний і економічний розвиток, що у свою чергу несе в собі потенційну можливість порушення важливих народногосподарських пропорцій [34, 45, 95]. Звідси витікає об'єктивна необхідність дослідження розвитку населення на всіх ієрархічних рівнях з урахуванням регіональних особливостей та відповідних соціально-економічних задач. Ця необхідність викликана перш за все регіональними відмінностями в режимах природного руху і значним механічним рухом населення, вельми різно-

манітним за спрямованістю і результатами. Тому на сучасному етапі суспільного розвитку особливу актуальність мають проблеми дослідження демографічного розвитку саме в регіональній соціогеосистемі, тобто залежно від їх територіальної диференціації відповідно до особливостей соціально-економічного розвитку. Дослідження демографічного та економічного розвитку може відбуватися на будь-якому адміністративно-територіальному рівні; проте в сучасних умовах регіонального планування більш доцільним є дослідження демографічного розвитку з урахуванням економічної ситуації на рівні регіону. Відповідні дослідження мають враховувати такі аспекти [109]:

- вплив соціально-економічних чинників на розвиток населення в регіоні має більш виражений і безпосередній характер, оскільки зв'язок між цими процесами є більш тісним і хронологічно ближчим, ніж в територіальних утвореннях більш високого рангу;

- дія на ці процеси адміністративних і господарських органів управління може здійснюватися з більшою ефективністю та оперативністю, ніж на державному рівні;

- сам по собі регіон є складним територіальним утворенням, адміністративні райони якого мають власні особливості розвитку, що є, в свою чергу, важливим предметом дослідження; низові адміністративні райони виступають первинними територіальними осередками в системі адміністративно-політичного устрою країни і мають свої органи управління й господарювання.

Таким чином, при необхідності оптимізації управління адміністративний район є певною цілісністю і має розглядатися як єдина соціально-економічна система. Взаємозв'язок демографічного і соціального розвитку є об'єктивною реальністю [109, 168], тому відповідні дослідження необхідно проводити з урахуванням вказаних особливостей. Важливим напрямом економіко-демографічних досліджень є вдосконалення та розширення методики аналізу цих взаємозв'язків. Виявлення механізму взаємозв'язків економічних і демографічних явищ має не лише теоретичне значення, але й дозволяє більш точно передбачати можливі зміни демографічних процесів в майбутньому відповідно до прогнозованих змін економічних явищ та процесів. Аналіз такого роду взаємозв'язків дозволяє підвищувати і ефективність заходів регіональної соціально-демографічної політики, більш ефективно прогнозувати систему соціально-демографічних наслідків прийнятих рішень, особливо в умовах сучасного не-

стабільного соціально-економічного і демографічного розвитку та необхідності вдосконалення ринкових механізмів.

Структура демографічних та інформаційних показників. Важливою складовою методики дослідження є розробка сукупності демографічних індикаторів і показників, за допомогою яких може бути здійснений перехід від теоретичного (модельного) представлення механізму відтворення населення до реального стану процесу. Наведена система демографічних показників є основою для проведення демографічного аналізу на рівні окремого регіону, доповнюється показниками, які можуть бути розраховані тільки при дослідженні регіону як системи, тобто при описі територіального перерозподілу населення в рамках єдиної системи.

Демографічні індикатори – функціональні характеристики окремих компонент процесу демографічного розвитку. Необхідність їх дослідження пов'язана з тим, що з усього різноманіття характеристик, що описують процес відтворення і формування статево-вікової та шлюбно-сімейної структур населення, потрібно виділити ті, які б дозволили відобразити найбільш значущі аспекти демографічного розвитку, повніше описати особливості демографічної ситуації та окремих її складових [176].

Демографічні показники – статистичні показники, що характеризують стан і якісний склад населення та його відтворення: народжуваність, смертність, природний та міграційний приріст населення, статево-вікову структуру тощо; для вивчення динаміки росту населення використовуються: коефіцієнт зростання населення, коефіцієнт приросту населення тощо [13, 46].

Кожен з індикаторів може бути описаний сукупністю показників і відображати або стан об'єкта дослідження, або хід демографічних процесів, їх кількісні та якісні характеристики в найбільш узагальненому вигляді. Якщо припустити, що кожному індикатору відповідає шкала припустимих значень його зміни, то знання індикаторів та їх кількісних оцінок дозволяє оцінити демографічний стан або демографічний процес виходячи з поставлених цілей дослідження [19, 137]. Таким чином, демографічні індикатори і показники є мірою функціонування підсистеми населення, забезпечують порівняльний аналіз і зіставлення його результатів для різних регіонів і різних територіальних рівнів.

Системоутворюючою демографічної категорією є відтворення населення, що розглядається як результат природного та механічного руху в конкретному

регіоні, з притаманною населенню регіону статеві-віковою структурою. Кількісно населення оцінюється найчастіше за допомогою динаміки чисельності населення; можна використовувати також загальний коефіцієнт відтворення, враховуючи природне й механічне відтворення, а якісно – за допомогою синтетичної оцінки вікової структури – потенціал зростання населення, можливості його динаміки при заданій віковій структурі та повікових показниках смертності [196]. При відборі демографічних індикаторів і відповідних їм показників орієнтувалися на необхідність вирішення поставлених в роботі завдань, як основних, продиктованих кінцевими цілями системного вивчення регіону [137]. Численні демографічні індикатори умовно поділимо на дві групи: кількісних і якісних компонент демографічного розвитку. Кількісні компоненти демографічного розвитку представляють характеристики природного та механічного руху населення, процесу відтворення і формування населення; якісні – описують структури населення.

Для поглибленого аналізу демографічного розвитку не можна обмежуватися загальними категоріями, необхідним є облік конкретних і спеціальних показників з притаманними їм кількісними індикаторами [19]. Так, при дослідженні природного руху доцільно, окрім народжуваності, смертності і природного приросту населення, використовувати повікові показники народжуваності та смертності, розрахунок бруто- і нетто-коефіцієнтів відтворення населення [181]. Механічний рух доцільно аналізувати не тільки на основі даних про прибуття та вибуття населення, сальдо міграції (і відповідних відносних коефіцієнтів), але і за допомогою статево-вікової структури мігрантів, вікової та статевої рухливості населення, з розрахунком бруто-коефіцієнта заміщення населення, показників структури мігрантів по районам прибуття і вибуття тощо. Вікова структура характеризується спеціальними віковими та генетичними групами, статеві – співвідношенням чоловіків і жінок у різних вікових групах населення. Таким чином, індикатори кожної підгрупи мають єдину для всіх підгруп ієрархічну структуру, основні типові елементи якої – територіальна приналежність, статево-віковий розподіл. Відповідно до груп демографічних індикаторів можуть бути представлені групи демографічних показників, що характеризують відповідно статево-вікову структуру населення, процес відтворення і формування, а також окремі особливості шлюбно-сімейної структури (рис. 1.5). Розглянемо індикатори кожної групи [13, 19, 46, 137, 167, 181, 196].

1. Якісна компонента:

1.1. Співвідношення чисельності міського та сільського населення в певному регіоні. Цей індикатор відображає розмір досліджуваної підсистеми «місто» («село»), рівень її демографічного розвитку, характеризує загальну чисельність міського (сільського) населення і рівень урбанізованості регіону. Описаний індикатор може бути як внутрішньою, так і зовнішньою щодо міста (села) характеристикою, оскільки він описує окремі сторони міста (села) і певні якісні характеристики поселення такого типу.

1.2. Прогресивність вікової структури. Цей індикатор характеризує процес заміщення одного покоління іншим при певному режимі відтворення населення, описує співвідношення молодшепрацездатних та старшепрацездатних вікових груп у чисельності населення, а динаміка цього індикатора дозволяє оцінити зміну «віку» населення в цілому в бік «старіння» або «омолодження» вікової структури. Залежно від співвідношення молодшепрацездатних та старшепрацездатних вікових груп структура населення характеризується за трьома основними типами: прогресивним, стаціонарним і регресивним.

1.3. Середній вік населення. Характеризує вік населення при наявних чисельності і статеві-віковій структурі в певний фіксований момент часу. Він служить для оцінки середнього числа років, що припадає на одну людину з тих, що живуть у цьому регіоні на певний момент часу.

1.4. Демографічне навантаження. Цей індикатор є не тільки демографічною, а й соціально-економічною характеристикою структури суспільства. Він дає оцінку співвідношення вікових груп населення працездатного і непрацездатного віку, показує, скільки утриманців (дітей до 16 років і населення пенсійного віку) припадає на одну людину працездатного віку.

1.5. Співвідношення чоловічого та жіночого населення. Показує пропорції в чисельності чоловіків і жінок у складі населення. Цей індикатор описує особливості структури населення, пов'язані з розподілом за статтю, і є дуже важливою характеристикою пропорційного або диспропорційного розвитку не лише демографічних (шлюбності, розлучуваності, народжуваності), а й соціально-економічних процесів у регіоні.

1.6. Шлюбно-сімейна структура населення. Описує співвідношення між групами сімей, що розрізняються певними демографічними ознаками [146, 167].

Рис. 1.5. Структура показників демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми [146]

2. Кількісна компонента:

Загальний приріст населення. Характеризує відносну зміну населення, що сталася в результаті його природного та механічного руху.

2. Природне відтворення населення

2.1. Загальна народжуваність. Цей індикатор характеризує процес зміни населення, який визначається чисельністю новонароджених протягом певного періоду. Відображаючи процес зміни населення в результаті народжень, цей індикатор не відображає структурних зрушень, що відбуваються у складі населення, і явно не залежить від рівня фертильності населення, не враховує особливості вікової структури населення.

2.2. Повікова народжуваність. Характеризує процес зміни населення за рахунок народжень, віднесених до чисельності жінок дітородного (фертильного) віку. Цей індикатор показує, який «внесок» у процес відтворення, відновлення населення роблять окремі вікові групи фертильного контингенту жінок.

2.3. Загальна смертність. Оцінює рівень смертності всього населення протягом певного проміжку часу. Цей індикатор не розкриває явним чином особливостей вікової структури населення і не може бути використаний при порівнянні рівня смертності різних регіонів без знання особливостей їх вікової структури.

2.4. Повікова смертність. Характеризує процес вимирання населення в окремих статеві-вікових групах. Цей індикатор є також непрямою характеристикою стану здоров'я населення окремих статеві-вікових груп. Особливе місце в цій групі займає показник дитячої смертності, яка не тільки є дуже важливою характеристикою процесу відтворення, а й відображає особливості соціально-економічного розвитку регіону.

2.5. Природний приріст. Цей індикатор описує зміни чисельності населення в результаті процесів народжуваності і смертності і характеризує темпи відтворення населення [167].

3. Формування населення в результаті міграції

3.1. Сальдо міграції населення в певному році. Відбиває результативність територіального переміщення населення, описує зміни, що сталися в чисельності населення в результаті процесів прибуття і вибуття.

3.2. Ефективність міграції. Характеризує результативність територіальних переміщень населення.

3.3. Внутрішньорегіональна міграція. Відбиває результативність територіального переміщення населення, описує зміни, що сталися в чисельності населення в результаті процесів прибуття і вибуття в окремих територіальних одиницях області.

3.4. Зовнішньорегіональна міграція. Характеризує результативність територіальних переміщень населення на міжрегіональному рівні і служить для оцінки зміни розподілу населення між регіонами, викликаного неоднаковою для різних регіонів величиною міграційних потоків [146].

Варто зазначити, що окрім демографічних показників та індикаторів, які визначають безпосередньо демографічний розвиток регіону, показники суспі-

льного розвитку регіону є передумовою та основними факторами формування тих або інших перетворень у демографічних процесах. Численні індикатори суспільного розвитку умовно поділимо на такі групи: економічні, соціальні, екологічні складові; кожна з яких формується сукупністю показників, а їх територіальна диференціація за районами області обумовлює тенденції протікання основних демографічних процесів. Наведена сукупність демографічних показників, що описуються на рівні окремого регіону, може бути суттєво доповнена показниками, аналіз яких стає необхідним на міжрегіональному рівні.

1.3. Методологічні підходи та методика дослідження демографічного розвитку регіону

Для вирішення поставлених задач нами було визначено *методологічні підходи*, відібрано ряд методів та методик, які застосовуються в суспільно-географічних дослідженнях, визначено основні технічні прийоми, тобто було окреслено інструментарій дослідження (рис. 1.6).

На сучасному рівні розуміння значення демографічного фактору в соціально-економічному розвитку при проведенні регіонального демографічного дослідження [60, 177] підсилюється актуальністю дослідження демографічних процесів не ізольовано, а в безпосередньому зв'язку різних факторів і з відповідними процесами в суспільстві, тобто з позицій системного підходу [110]. Його суть полягає в тому, що всі об'єкти дослідження, явища та процеси розглядаються у якості цілісних утворень – систем, які знаходяться у постійному розвитку, а всі їх елементи взаємопов'язані, взаємозалежні і взаємообумовлені. Кожна система функціонує у певному середовищі, яке впливає на її внутрішні процеси через дію прямих та опосередкованих чинників.

Системний підхід до вивчення населення пояснюється об'єктивними умовами, що склалися на сучасній стадії демографічного розвитку, зокрема складністю структури процесу, системи зв'язків і відносин; динамізмом кількісних і якісних характеристик окремих складових відтворення; характером зміни самих зв'язків тощо [107, 110]. Необхідність системного підходу до дослідження населення пов'язана також з потребами вдосконалення управління розвитком населення регіонального рівня, в першу чергу переходом від простого підсумовування знань про окремі складові процесу відтворення населення до комплексної системи знань про населення [114]. Системний підхід

дозволяє розглядати розвиток демографічної складової соціогеосистеми, що складається з підсистем нижчого рівня і стабільне функціонування якого залежить від ефективної діяльності всіх елементів соціогеосистеми.

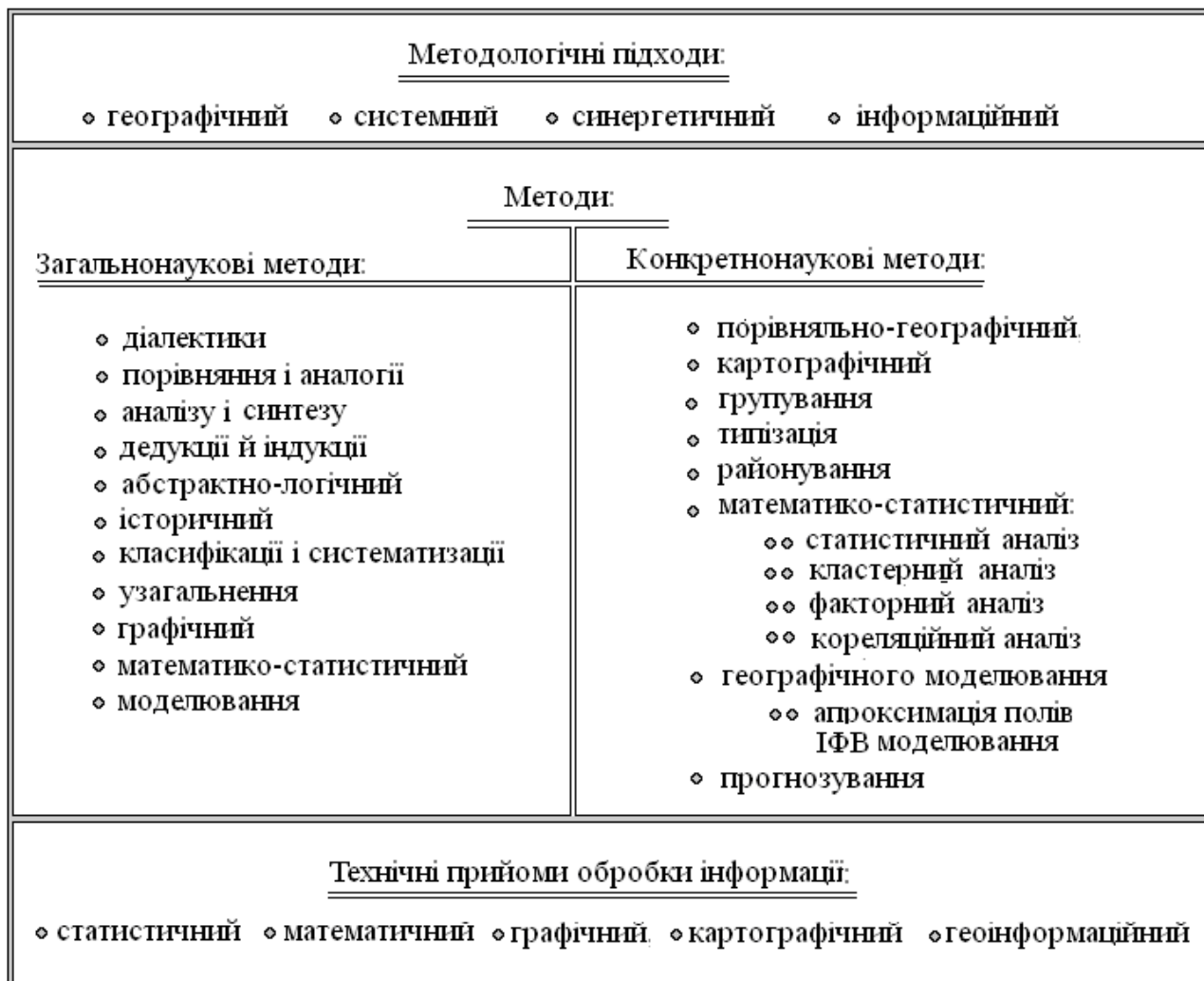

Рис. 1.6. Методологічний інструментарій суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми [158]

Відносно новим є *синергетичний підхід*, сутність якого полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Він реалізується у вивченні систем різної природи, як соціогеосистеми у цьому дослідженні. Предметом дослідження за умови синергетичного підходу є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, які перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем [106]. З позицій синергетичного підходу неможливо традиційними детерміністськими методами вивчати розвиток складноорганізованих систем. Як відомо, традиційно нестійкість системи розглядається як перешкода, що потребує обов'язкового подолання, а жорсткі причинно-наслідкові зв'язки поступаль-

ного розвитку мають лінійний характер. Сучасне детерміновано визначається минулим і визначає майбутнє. Синергетичний підхід має в основі ймовірне бачення світу, базується на дослідженні нелінійних систем, що передбачає багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та її незворотність [106].

Для ефективного використання синергетичного підходу доцільно в конкретному суспільно-географічному дослідженні:

- виділити та охарактеризувати регіональну соціогеосистему та процес демографічного розвитку, які потребують дослідження з позиції синергетики;
- дослідити тенденції демографічного розвитку, описати рівноможливі напрями і шляхи подальшого розвитку;
- здійснити факторний аналіз можливих шляхів його самоорганізації;
- визначити мету або бажаний результат (у яких конкретно аспектах необхідно змінити стан демографічної складової регіональної соціогеосистеми);
- виділити та обґрунтувати перелік впливів, що сприятимуть самоорганізації системи, а також тактику їх застосування [21, 183].

Продуктивним є застосування синергетичного підходу до аналізу самоорганізації соціогеосистем, узгодження їхніх рушійних сил – мотиваційних спрямувань соціальних об'єктів задля досягнення рівноваги між соціальною та природною складовими, які разом утворюють цілісну систему. Синергетика як теорія самоорганізації дає ключ до розуміння не лише механізмів нестабільності, а й механізмів стійкості складних систем, до яких належить соціогеосистема [106].

Відносно новим є *інформаційний підхід*, суть якого полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі та суспільстві перш за все виявляються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти. Зазначимо, що практично всі процеси та явища мають інформаційну основу; в свою чергу інформація є носієм змісту всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві; а існуючі в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер [104, 106].

Усвідомлення всеосяжності інформації в природі та суспільних явищах є об'єктивним чинником виникнення нового фундаментального методу наукового пізнання – інформаційного підходу, який дає змогу дослідити об'єкти, процеси та явища з так званого інформаційного погляду, виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі

знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів. Інформаційний підхід, як і синергетичний, тісно пов'язаний із системним, що дає змогу уявити сучасний світ як складну глобальну багаторівневу інформаційну систему, яку утворюють взаємопов'язані системи нижчого рівня: природа та суспільство, кожна з яких за своєю суттю є інформаційною та взаємодія між якими відбувається через систему природокористування; людина має подвійну сутність: одночасно є природним і соціальним організмом. Це створює методологічну базу для дослідження проблем людини і суспільства як цілісних багаторівневих, багатофункціональних інформаційних систем [104].

Для всебічного дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми на основі географічного, системного [110], синергетичного та інформаційного підходів доцільно проводити його за такими основними напрямками: просторово-часовий аналіз складових процесу відтворення населення, процесів формування статеві-вікової та шлюбно-сімейної сімейної структур як головних умов демографічного розвитку; моделювання демографічного розвитку та розробка можливих подальших сценаріїв, що на регіональному рівні є необхідною складовою при плануванні, управлінні, прогнозуванні розвитку суспільства і економіки регіону, побудові оптимальної регіональної демографічної політики з подальшою трансформацією отриманих знань і результатів, а також врахування територіальних відмінностей відповідно до державного рівня.

У дослідженні демографічного розвитку соціогеосистеми використовуються такі загальнонаукові методи (рис. 1. 6): діалектики, порівняння й аналогії, аналізу і синтезу, дедукції та індукції, абстрактно-логічний, систематизації, графічний, історичний і ретроспективний, математико-статистичні, моделювання, узагальнення тощо.

Метод діалектики [123, 188], який відноситься до філософських, передбачає вивчення процесів у постійній зміні, розвитку та взаємозв'язку. Демографічний розвиток розглядається як процес постійних якісних та кількісних змін демографічної складової соціогеосистеми. Близькі до діалектичного методу принципи взаємозв'язку і взаємозумовленості між процесами, які передбачають урахування впливу одних на інші, а також їх взаємовплив, що призводить до якісних змін у демографічному розвитку зокрема, а також у соціогеосистемі в цілому. Наведений принцип дозволяє виявляти причинно-наслідкові зв'язки,

враховувати вплив політичних, економічних, соціальних, культурних та інших факторів на формування демографічної поведінки та демографічний розвиток.

Методи порівняння та аналогії набули широкого застосування, адже перший дозволяє виявити найбільш істотні риси подібності та відмінності у декількох предметах, явищах або процесах. У цьому дослідженні за допомогою порівняльного методу визначаються подібності та відмінності між різними адміністративно-територіальними одиницями за окремими демографічними показниками, їх сукупністю та динамікою. Метод аналогії дає змогу визначати загальні риси та особливості явища, подібного до іншого, але більш вивченого, при дослідженні демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми та його окремих складових можна використати схему дослідження цього же процесу національної соціогеосистеми [98, 135].

В будь-якому дослідженні обов'язковими є *методи аналізу й синтезу*, перший з яких передбачає розкладання об'єкта на складові частини для більш детального їх дослідження (дослідження демографічного розвитку за складовими [19]); другий – отримання нового знання на основі узагальнення даних аналізу і що може використовуватись для формування цілісного уявлення про об'єкт дослідження [73] (об'єднання результатів дослідження адміністративно-територіальних одиниць за окремими показниками та їх динамікою, формування цілісного уявлення про демографічний розвиток регіону).

Доповнюють аналіз і синтез в дослідженні *методи дедуції та індукції*, перший передбачає побудову висновків на основі аналізу узагальнених положень, направлених на отримання нового знання шляхом від загального до конкретного (аналізується демографічна ситуація регіону і визначається її вплив на ситуацію в окремих районах), другий передбачає висновок на основі часткових суджень шляхом виявлення загального спільного (через аналіз демографічної ситуації в окремих районах робляться висновки про їх вплив на загальну демографічну ситуацію в області) [141, 188].

Абстрактно-логічний метод передбачає розкриття та узагальнення знань та даних про той чи інший процес; при абстрагуванні увага акцентується на головних рисах процесів, другорядні опускаються (при проведенні аналізу факторів демографічного розвитку опускаються детальні психологічні мотиви демографічної поведінки, що не є об'єктом суспільно-географічного дослідження).

Історичний метод дозволяє вивчити зміни, які відбулися у демографічному розвитку регіональної соціогеосистеми як складової національної в різні історичні періоди, та з'ясувати чинники, що зумовили такий перебіг подій. Дослідження розвитку, в тому числі і демографічного, неможливе без дослідження історичних особливостей передумов його протікання. Проведений у дисертаційному дослідженні аналіз дозволив вивчити тенденції демографічного розвитку, що склалися раніше, для формування подальшої стратегії управління ним [135, 188].

Методи класифікації і систематизації дозволяють виявити певний порядок у процесах та явищах, які досліджуються, узагальнити їх спільні і відмінні риси, виявити внутрішні особливості, систематизувати отримані внаслідок інших методів дані, зокрема території за подібністю або відмінністю протікання демографічного розвитку та його окремих складових [183].

Графічний метод дозволяє у вигляді схем наочно показувати структуру, тенденції, динаміку демографічного розвитку та його окремих складових, їх взаємодію між собою тощо. Широкого застосування в сучасних суспільно-географічних дослідженнях набувають математико-статистичні методи та метод моделювання [21, 22, 94, 108], сутність та застосування яких в конкретному дослідженні розкрито при описанні методики дослідження.

До конкретнонаукових (спеціальнонаукових) належать методи, що використовуються лише в окремій науці чи в групах суміжних наук. При дослідженні демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми застосовувались методи порівняльно-географічний, картографічний, математико-статистичні та географічного моделювання (кластер-аналіз, фактор-аналіз, кореляційний та статистичний аналіз, ІФВ-моделювання), групування, типізація, районування, прогнозування тощо [183, 188].

Порівняльно-географічний та порівняльно-історичний методи дозволяють проводити просторові, часові та просторово-часові порівняння об'єктів та явищ. Прикладами просторово-часових порівнянь у дослідженні є процеси демографічного розвитку районів; просторово-часові порівняння використовують також для досліджень територіальних зрушень, які характеризують зміни демографічних, соціальних, економічних явищ у часі і просторі. Порівняння географічних об'єктів дає змогу оцінити їх подібність – відмінність, що є основою для подальшої систематизації та класифікації цих об'єктів [183].

Важливим методом для відображення просторово-часових особливостей об'єкта дослідження є *картографічний метод*, суть якого полягає в побудові та використанні карт, картосхем та інших картографічних робіт для аналізу просторових явищ [8, 76, 152]. Використання картографічного методу дозволяє отримувати якісні і кількісні характеристики досліджуваних процесів; аналізувати взаємозв'язки і взаємодії в геосистемах, їх динаміку та еволюцію в часі і просторі; встановлювати тенденції розвитку та прогнозування майбутніх станів соціогеосистем різного ієрархічного рівня. Все більшого значення набувають демографічні карти, що розкривають просторові зміни у складі та структурі населення, темпи його зростання і переміщення [9, 108, 143]. Демографічні карти відносно прості за географічним змістом і в методичному відношенні частіше за все є простими картограмами і картодіаграмами. Традиційно на демографічних картах способом картограми представляють типологію регіонів за значимістю процесів механічного і природного руху, щільність або чисельність населення, напрямки зміни основних чисельних характеристик та ін. На картодіаграмах відображають основні показники, що характеризують процес відтворення [152]: загальний коефіцієнт народжуваності, смертності; дитячу смертність; статеву-вікову та шлюбно-сімейну структуру тощо.

При дослідженні демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми широко застосовується *статистичний метод*, який ґрунтується на обробці кількісних показників, що відображають розвиток демографічного процесу, у цьому дослідженні – в Харківському регіоні, а також статистичних даних про населення і господарство на певних територіях. Застосування статистичного методу передбачає збір первинних статистичних матеріалів, їх обробку та аналіз відповідно до поставленої мети. Кількісні методи дозволяють вибирати і розробляти конкретні показники і характеристики стану демографічного процесу [21, 22, 108, 171]. В якості таких основних кількісних показників можуть використовуватись різноманітні статистичні показники, а також показники, отримані в ході дослідження за допомогою використання інших методів. Динаміка змін таких показників у часі дозволяє характеризувати суттєві риси демографічного розвитку. Сукупність цих показників дає можливість, хоча і опосередковано, однак досить об'єктивно, судити про темпи і тенденції на окремих територіях.

У нашому дослідженні для моделювання розвитку демографічного процесу та його складових застосовано кластер-аналіз, фактор-аналіз, кореляційний та статистичний аналіз, ІФВ-моделювання. Кластер-аналіз застосовується при наявності багатовимірних сукупностей статистичних показників, сутність його полягає в об'єднанні їх у групи (кластери) за принципом мінімальної відстані у багатовимірному просторі. Залежно від кількості об'єктів кластеризація та групування виконуються послідовно у декілька кроків таким чином, щоб на останньому кроці в одну загальну групу потрапили усі об'єкти. На перших кроках класифікації формуються найбільш однорідні групи з об'єктів, що мають найбільшу подібність. Наприкінці процедури отримують групи неоднорідні. В результаті кластерного аналізу отримують багаторівневу ієрархічну класифікацію, яка відображає найбільш суттєві особливості взаємовідношення між об'єктами. Такий аналіз проводиться для районів області за рядом демографічних, соціальних, економічних показників, для подальшого групування районів та виявлення стійких груп районів за досліджуваний період [130]. Факторний аналіз – це багатовимірний статистичний метод, який застосовується для вивчення взаємозв'язків між значеннями змінних. Він дозволяє визначити групи чинників впливу та дослідити значення кожної змінної у дії фактора у різний час [90]. Кореляційний аналіз – метод обробки статистичних даних, що полягає у вивченні коефіцієнтів кореляції між змінними; при цьому порівнюються коефіцієнти кореляції між однією парою або множиною пар ознак для встановлення між ними статистичної взаємодії, що дозволяє виявити найбільш пов'язані змінні та побудувати поверхні їх залежності [90].

Моделювання з використанням математичних методів є одним із сучасних методів комплексного вивчення демографічних процесів [12, 13, 97] в регіональному розрізі, який засновано на принципах системного дослідження і який забезпечує синтез уявлень про окремі сторони розвитку системи та її елементи. Моделювання демографічних процесів і демографічної ситуації в регіоні – важливий напрям суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми [108]. Основними складовими цього напрямку дослідження є розробки моделей окремих процесів природного і механічного руху населення, моделей взаємопов'язаного демографічного і соціально-економічного розвитку, що дозволяють виявити характер впливу соціально-економічного розвитку регіону і його частин на демографічну ситуацію в ціло-

му і на окремі її елементи. Враховуючи суб'єктивність соціальних складових соціогеопроектів, суспільно-географічні об'єкти складніше досліджувати, бо їхня взаємодія між собою і навколишнім середовищем менш детермінована порівняно з фізико-географічними об'єктами. З іншого боку, враховуючи що вони у розвитку соціогеосистем відіграють вирішальну роль, важливо розширювати методологічні засади суспільної географії і, зокрема, використовувати такі моделі апроксимації полів, які б створювали інформаційне забезпечення дослідження взаємодії їх між собою і з навколишнім середовищем [108]. Таким методом виступає моделювання функції впливу конкретних суспільно-географічних об'єктів на протікання тих чи інших (в даному випадку – демографічних) процесів [105]. Моделювання виступає з одного боку, інструментом аналізу існуючого положення, що дозволяє розкрити закономірності і взаємозв'язки, які не можна знайти жодним іншим способом, а з іншого боку, інструментом прогнозу.

Методика суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми. Методичні аспекти дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми визначаються метою, завданнями, структурою дослідження та характером вихідних матеріалів [73, 107]. Враховуючи що інформаційною базою дослідження є статистичні матеріали Державного комітету статистики України [124] та Головного управління статистики в Харківській області [125], широкого застосування у роботі набули математико-статистичні методи.

Кожне наукове дослідження передбачає наявність певного алгоритму його реалізації. Суспільно-географічне дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми (Харківського регіону) виконувалося у декілька етапів, які можна поєднати у три блоки (рис. 1.7). Логічне поєднання етапів дослідження між собою забезпечує досягнення поставленої мети роботи.

Перший етап включає в себе вивчення теоретичних засад дослідження демографічного розвитку, передбачає формулювання предметно-об'єктної області, визначення мети та завдань дослідження. Необхідною умовою є пошукове вивчення літературних та інформаційних джерел за тематикою, обґрунтування актуальності роботи та її логічної структури.

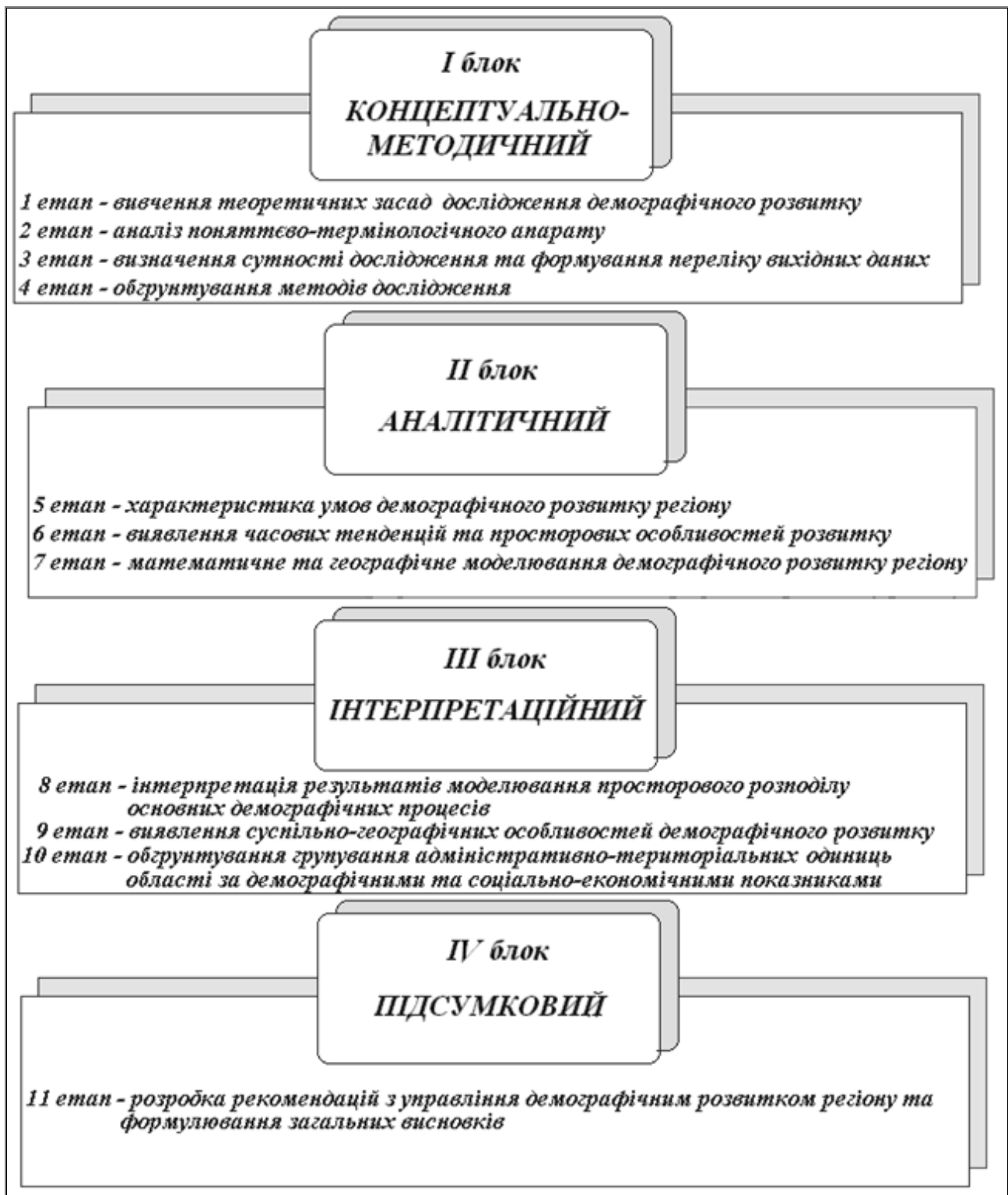

Рис. 1.7. Логічно-послідовна схема суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми [158]

На другому етапі розглядається визначення і сутність основної дефініції даного дослідження – «демографічний розвиток», визначаються його головні складові, внутрішні та зовнішні зв'язки, чинники формування тощо.

Третій етап включає визначення інформаційних параметрів, збір та первинну обробку вихідних даних. Цей етап передбачає формування інформаційної бази даних за окремими складовими демографічного розвитку в окремих адміністративно-територіальних одиницях за певний проміжок часу, необхідний для дослідження динаміки та тенденцій протікання демографічних процесів. Порівнянність статистичних показників забезпечена нормуванням на 1000 осіб.

Для аналізу демографічної ситуації було відібрано такі показники:

1. Загальна чисельність населення;
2. Кількість народжених (абсолютна і на 1000 осіб);
3. Кількість померлих (абсолютна і на 1000 осіб);
4. Дитяча смертність (абсолютна і на 1000 народжених);
5. Структурні показники причин смертності;
6. Повіковий коефіцієнт смертності (абсолютна і на 1000 осіб);
7. Природний приріст населення (абсолютний і на 1000 осіб);
8. Кількість прибулих внутрішньої міграції (абсолютна і на 1000 осіб);
9. Кількість вибулих внутрішньої міграції (абсолютна і на 1000 осіб);
10. Сальдо внутрішньої міграції (абсолютне і на 1000 осіб);
11. Розподіл внутрішніх мігрантів за статтю, віком та напрямом міграції (абсолютний і на 1000 осіб);
12. Кількість прибулих зовнішньої міграції (абсолютна і на 1000 осіб);
13. Кількість вибулих зовнішньої міграції (абсолютна і на 1000 осіб);
14. Сальдо зовнішньої міграції (абсолютне і на 1000 осіб);
15. Розподіл зовнішніх мігрантів за статтю, віком та напрямом міграції (абсолютний і на 1000 осіб);
16. Частка осіб допрацевдатного віку (абсолютна і на 1000 осіб);
17. Частка осіб працевдатного віку (абсолютна і на 1000 осіб);
18. Частка осіб старше працевдатного віку (абсолютна і на 1000 осіб);
19. Розподіл населення за статтю та віком (абсолютний і на 1000 осіб);
20. Кількість шлюбів (абсолютна і на 1000 осіб);
21. Кількість розлучень (абсолютна і на 1000 осіб);
22. Розподіл населення за шлюбно-сімейним станом, статтю та віком (абсолютна і на 1000 осіб).

Наступний четвертий етап здійснюється на основі аналізу вихідних даних і передбачає підбір та обґрунтування найбільш ефективних методів та методик дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми.

Найбільш об'ємною частиною дослідження є п'ятий етап, на якому здійснюється ґрунтовний ретроспективний і просторовий аналіз демографічного розвитку, покомпонентне його дослідження з виявленням чинників, що вплинули на сучасний стан, та виявлення останніх тенденцій розвитку. Для визначення основних часових тенденцій демографічного розвитку України використовувалася історичний метод та ретроспективний аналіз, для виявлення місця Харківського регіону в загальнонаціональному контексті використовувалася метод типізації демографічних процесів [186, 234]. Визначення величини дії структурних чинників народжуваності в регіоні проводилось методом стандартизації демографічних коефіцієнтів [88], що дозволяє оцінити роль різних структурних чинників як в детермінації рівнів народжуваності, так і їх зміні в часі та просторі. Дослідження окремих складових демографічного розвитку проводиться із застосуванням широкого спектру загальнонаукових та конкретно наукових методів. Зокрема, при дослідженні вікової структури застосовувався метод Вроцлавської таксономії, сутність якої полягає у тому, що за матрицею таксономічних відстаней будується граф-дерево, вершинами якого є об'єкти групування. Довжина ребер пропорційна найкоротшим відстаням між об'єктами. Сукупність вершин графа, відстані між якими менші від певної заданої величини, утворюють класифікаційну групу відповідних об'єктів [130].

На шостому етапі визначаються часові зміни у демографічному розвитку регіону, які формулюються на основі попереднього покомпонентного аналізу складових демографічного розвитку та факторного аналізу, що дозволяє сформувати основні фактори впливу, їх склад та зміну у часі. Також на цьому етапі визначається просторова диференціація основних складових демографічного розвитку регіону, що проводиться шляхом застосування методики ІФВ-моделювання, основаної на таких вихідних положеннях [103, 105]:

1. Кожен об'єкт має власну зону впливу;
2. Радіус R зони впливу об'єкта – відстань, на якій він впливає на суспільно-географічний процес. Припустимо, що радіус зони впливу повинен бути пропорційний числовій величині (потужності) параметру об'єктів Z . Звідси випливає, що найменш потужний об'єкт повинен мати найменший радіус впливу

R_0 (який можна назвати базовим), тоді радіус впливу всіх інших об'єктів, що аналізуються, можна визначити як функцію від базового.

$$R_i = R_0 + k * \ln(Z_i / Z_{\min}), \quad (1.1)$$

де R_i – радіус впливу i -того суспільно-географічного об'єкту; R_0 – базовий радіус впливу; Z_i і $Z_{\min}$ – відповідно величина параметру i -того і базового об'єктів; k – масштабний коефіцієнт [105];

3. Для зони впливу об'єкта існує нормована функція впливу Δ , яка визначається із наступної залежності:

$$\Delta = (1 - L/R)^n, \quad (1.2)$$

де L – поточна відстань до центру зони впливу об'єкта; n – показник ступеня, який визначається довільно. Функція Δ має найбільше значення (1) в центрі зони впливу (при $L = 0$), а найменше (0) – на межах зони (при $L = R$). Поза зоною впливу функція Δ не існує [103].

4. При накладанні зон впливу однотипних об'єктів їх взаємодія відображається значеннями їх функцій впливу Δ , а можливість задовольняти потреби – сумою функцій впливу декількох об'єктів. Тому можна будувати модель поля інтегральної функції впливу (ІФВ), яка дає змогу об'єктивно відображати особливості впливу та просторової взаємодії об'єктів:

$$F = \sum_{i=1}^m \Delta_i \quad \text{або} \quad F = \sum_{i=1}^m (1 - L_i / R_i)^n, \quad (1.3)$$

де F – інтегральна функція впливу в певній точці; де L_i і R_i – віддалення і радіус впливу i -того суспільно-географічного об'єкта, n – довільний показник ступеня; m – кількість об'єктів, які мають вплив у даній точці.

Порівняння отриманих поверхонь ІФВ з попередніми моделями поля показує, що модель ІФВ є ефективним і універсальним інструментом дослідження просторового розподілу певного процесу (в цьому дослідженні – основних демографічних процесів) взаємодії суспільно-географічних об'єктів.

Факторний аналіз дає змогу оцінити чинники демографічного розвитку. В основі побудови моделей факторного аналізу лежить твердження про те, що множину взаємопов'язаних показників, які характеризують певний процес, можна представити меншою кількістю гіпотетичних змінних – факторів та множиною незалежних залишків [89, с. 193]. Зміст факторного аналізу полягає у

лінійному перетворенні простору: за допомогою факторного аналізу обрану систему (n) показників можна замінити значно меншою кількістю (k) факторів:

$$x_i = \sum I_{ij} f_j + e_i; i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, k \quad (1.4)$$

де x_i – i -тий показник; f_j – j -тий фактор; I_{ij} – факторні навантаження; e_i – залишки, що відбивають випадкові відхилення [218].

Інформаційної базою розрахунків служать просторові ряди показників демографічного розвитку у розрізі адміністративно-територіальних одиниць регіону за базові роки. Набір показників є суб'єктивним; основним принципом вибору показників були достовірність та співставність [90]. Обрано оптимальну кількість факторів – п'ять; показники включаються до тих факторів, факторні навантаження яких є найбільшими; якщо факторне навантаження менше 0,2, то він виключається з аналізу, трактуючись як обраний некоректно або такий, що має незначну специфічність. Після чого результати інтерпретуються, та визначаються основні групи чинників.

На сьомому етапі дослідження проводиться групування адміністративних районів за окремими демографічними та інформаційними показниками із застосуванням кластерного аналізу, який є одним із ефективних методів класифікації, що передбачає поділ багатовимірної вихідної сукупності на класи, групи-кластери за кількісними показниками. Ґрунтуючись на матрицях подібності, що сформувалися на основі розрахованих відстаней між об'єктами, проводилося групування районів шляхом об'єднання «найближчих» за показниками об'єктів у один кластер. На першому кроці, коли кожен адміністративний район є окремим кластером, у новий кластер об'єднуються два райони, міра подібності яких є найбільшою [30, 90, 130]. Поступово, «послаблюючи» критерій відносно подібності об'єктів, об'єднується все більша кількість об'єктів. З кожним кроком до кластерів вищого порядку включаються цілі групи адміністративних районів, які все сильніше різняться між собою. На останньому кроці всі об'єкти об'єднуються в один кластер. Таким чином, отримані кластери – це група територіальних одиниць, що мають подібні особливості розвитку [89, 130]. Проведення кластеризації за 37 показниками суспільного розвитку дозволяє простежити формування груп районів та їх переформування в часі, що дозволяє виявити найбільш стійкі тенденції та усталені групи районів.

Конструювання індикатора демографічного розвитку полягає у виборі його структури і визначенні головних показників для його розвитку. Враховуючи

необхідність отримання комплексного показника доцільно виходити з того, щоб він відображав кількісні та якісні зміни демографічної складової соціогеосистеми. Ми пропонуємо наступну структуру індикатора [158]:

$$I_{\text{дем.розв.}} = \frac{K_{\text{пр.пр.}} + K_{\text{вн.м.}} + K_{\text{зовн.м.}}}{3} \quad (1.5)$$

де $K_{\text{пр.пр.}}$ – коефіцієнт співвідношення народжуваності і смертності,
 $K_{\text{вн.м.}}$ – коефіцієнт співвідношення прибулих і вибулих в межах області,
 $K_{\text{зовн.м.}}$ – коефіцієнт співвідношення прибулих і вибулих за межі області.

$$K_{\text{пр.пр.}} = \frac{K_{\text{нар.}}}{K_{\text{см.}}} \quad \text{де } K_{\text{нар.}} \text{ – коефіцієнт народжуваності,}$$

$$K_{\text{см.}} \text{ – коефіцієнт смертності.}$$

$$K_{\text{вн.м.}} = \frac{K_{\text{вн.пр.}}}{K_{\text{вн.виб.}}} \quad \text{де } K_{\text{вн.пр.}} \text{ – коефіцієнт прибулих в межах області,}$$

$$K_{\text{вн.виб.}} \text{ – коефіцієнт вибулих в межах області.}$$

$$K_{\text{зовн.м.}} = \frac{K_{\text{зовн.пр.}}}{K_{\text{зовн.виб.}}} \quad \text{де } K_{\text{зовн.пр.}} \text{ – коефіцієнт прибулих з-за меж області,}$$

$$K_{\text{зовн.виб.}} \text{ – коефіцієнт вибулих з-за меж області.}$$

Подальший аналіз складових комплексного індикатора полягає у визначенні закономірностей територіального розподілу показників, за якими обчислюється індикатор [107]. Таким чином, можна диференціювати райони за кожною складовою та за комплексними показниками кількісних та якісних змін демографічної складової соціогеосистеми.

На восьмому етапі здійснено інтерпретацію отриманих результатів моделювання просторового розподілу основних демографічних процесів; на дев'ятому відбулося виявлення особливостей і тенденцій демографічного розвитку Харківського регіону, на десятому – обґрунтування групування адміністративно-територіальних одиниць області за демографічними та соціально-економічними показниками. Одинадцятий етап має на меті розробку рекомендацій щодо управління демографічним розвитком регіону та формулювання основних висновків дослідження.

Наведена система методів розкриває основні принципові моменти дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми; їх системне застосування сприяє деталізації дослідження та отриманню достовірних, науково обґрунтованих результатів на регіональному рівні та їх подальшу трансформацію на національний.

Розділ 2. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ І ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

2.1. Демографічний розвиток Харківського регіону в національному вимірі

Регіональна диференціація демографічної ситуації в Україні зумовлена сукупністю соціально-економічних, політичних, екологічних та інших чинників, що мають постійний, тривалий або тимчасовий вплив на динаміку чисельності населення та його якісні характеристики [56, с. 97].

Часові тенденції демографічного розвитку України свідчать про те, що її населення у ХХ – початку ХХІ ст. зазнало істотних змін під впливом комплексу різноманітних факторів, зокрема зміни типу відтворення населення та його соціальних регуляторів, кризових подій, викликаних світовими війнами, голодоморами, масовими репресіями, примусовими переселеннями, економічним занепадом тощо. Демографічні катастрофи першої половини ХХ ст. серйозно деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення України, його вікову структуру, негативно вплинули на соціальний та економічний розвиток держави, зменшили можливість повноцінної реалізації трудового потенціалу населення. Різко знизилися відтворювальні можливості демографічного потенціалу України. Ці соціальні катаклізми в демографічній історії України були настільки «регулярними» та значними, що призвели до істотного зменшення чисельності її населення, негативно відбилися на природному процесі самовідтворення родини, викликали глибокі наслідки в економічному, інтелектуальному та суспільному розвитку України в цілому [92, 127, 132]. Зміни суспільних відносин і перехід до нових форм життєдіяльності призвели до модифікації демографічної ситуації; до того ж, несприятлива демографічна історія України [51, 132, 138], яка значно деформувала віковий склад та чисельність населення, порушила механізм сталого демографічного відтворення населення. Саме це є основними передумовами демографічного руху сучасної України.

На загальну чисельність населення здійснює вплив його природне та міграційне відтворення (рис. 2.1), зокрема сучасна демографічна ситуація в Україні обумовлена не лише низьким рівнем народжуваності, а й високим рівнем смертності; проте варто відмітити, що наведені показники в останні роки мають позитивні тенденції зрушення, хоча продовжує відбуватися природне скорочення населення.

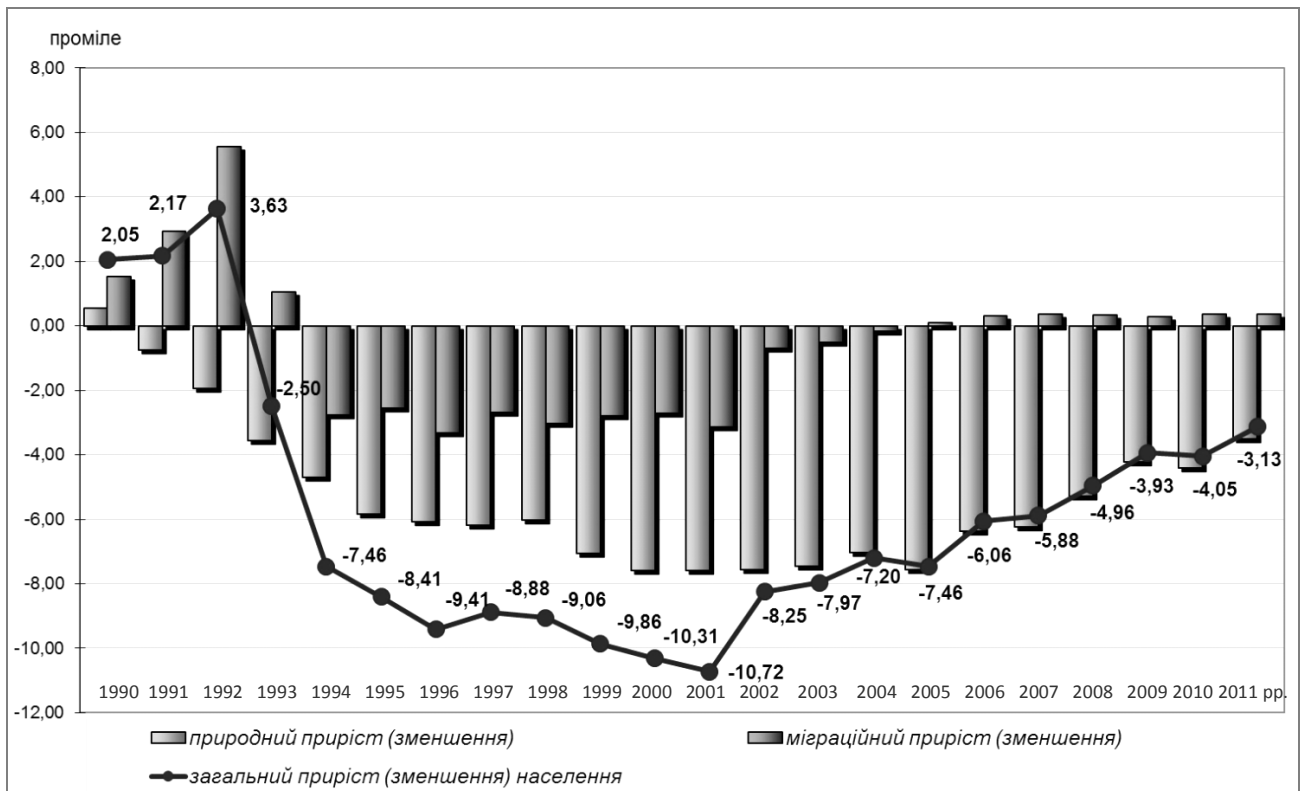

Рис. 2.1. Динаміка природного і міграційного приросту населення України за період 1990–2011 рр. (побудовано за даними [124])

На відміну від природного, міграційне відтворення має позитивне значення, хоча його обсяг значно менший, тому і продовжує відбуватись загальне зменшення чисельності населення України, зокрема впродовж останніх двадцяти років чисельність постійного населення України скоротилася більш ніж на 6 млн. осіб і на початок 2012 р. становила 45,63 млн. осіб [124].

Відзначимо основні тенденції сучасного демографічного розвитку населення України:

- позитивні зрушення в процесі народжуваності, що пояснюється як дією ендогенних чинників (структурні зрушення у статево-віковому складі, зокрема збільшення чисельності осіб репродуктивного віку, зміна повікової інтенсивності народжуваності тощо), так і екзогенних – певна стабілізація соціально-економічного розвитку країни диференційованим наданням матеріальної допомоги при народженні дітей тощо [2, 78, 224];

- пропорційність статево-вікової структури як головного внутрішнього чинника відтворення населення: відносна статеву еквівалентність в репродуктивних вікових групах, розширення репродуктивної групи як відображення демографічної історії країни тощо;

- міграційна активність населення, яка починаючи з 2005 р. забезпечує механічний приріст, що несе позитивний вплив як на віковий склад населення, так і на загальний соціально-економічний розвиток держави [153].

Значення та інтенсивність наведених тенденцій мають певні територіальні відмінності (рис. 2.2), які викликані особливостями соціально-економічного та демографічного розвитку регіонів та є їх наслідком.

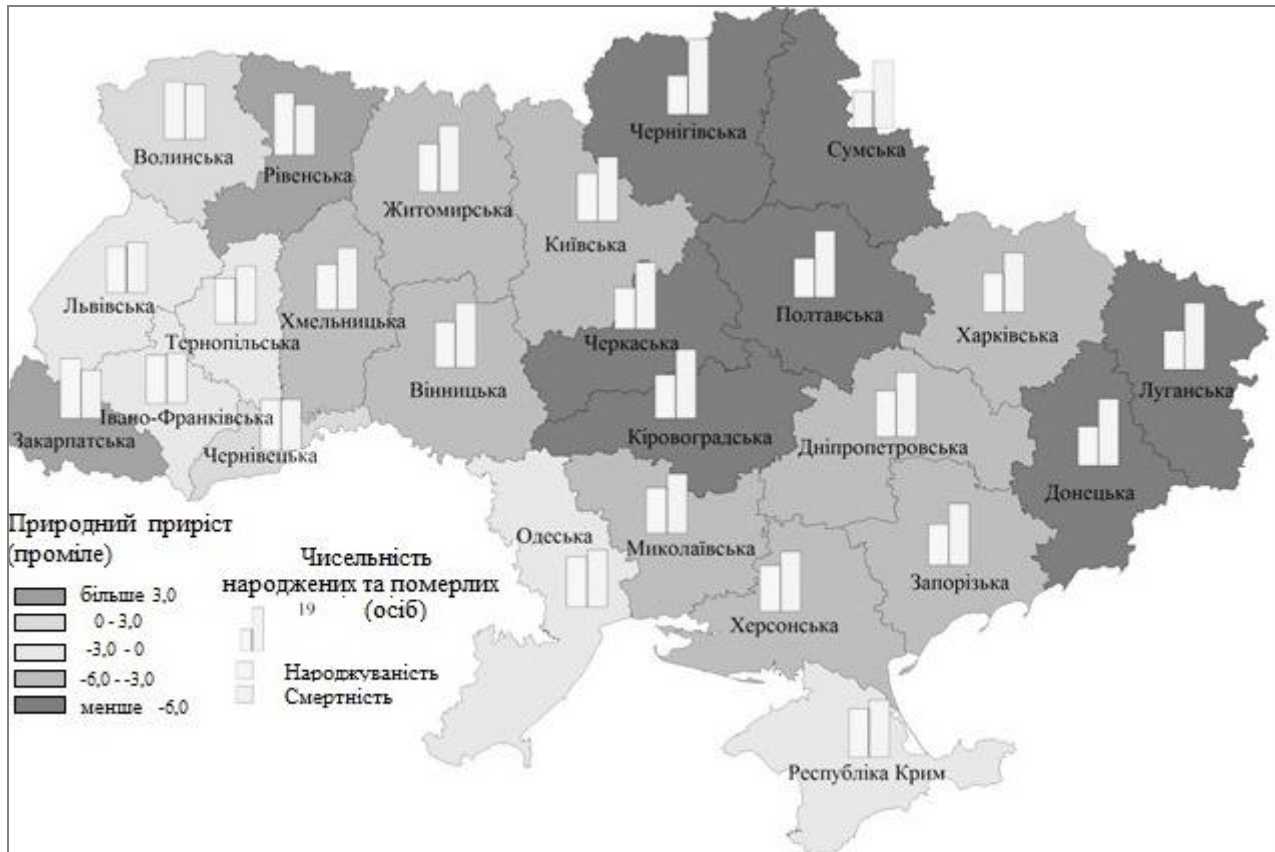

Рис. 2.2. Природний рух населення України, 2011 рік (побудовано за даними [124])

Спостерігається збільшення показника народжуваності зі сходу на захід та подвійний напрям зміни показника смертності: зменшення показника зі сходу на захід та із півночі на південь країни. Перший традиційно пов'язують із умовами праці, екологічною ситуацією та структурою причин смертності, другий – здебільшого із внутрішнім чинником – статеві-віковою структурою населення, де спостерігається переважання в структурі населення осіб похилого віку та високе демографічне навантаження, що формувалось десятиліттями. Поєднання двох зазначених особливостей призводять до територіальної диференціації показників природного руху населення України. Міграційний рух населення (рис. 2.3) здебільшого відображає соціально-економічний розвиток регіонів: най-

більш привабливими залишаються розвинуті області: Київська, Одеська, АР Крим; окрім інших, з меншим значенням, але додатнім, відзначаємо Харківську область.

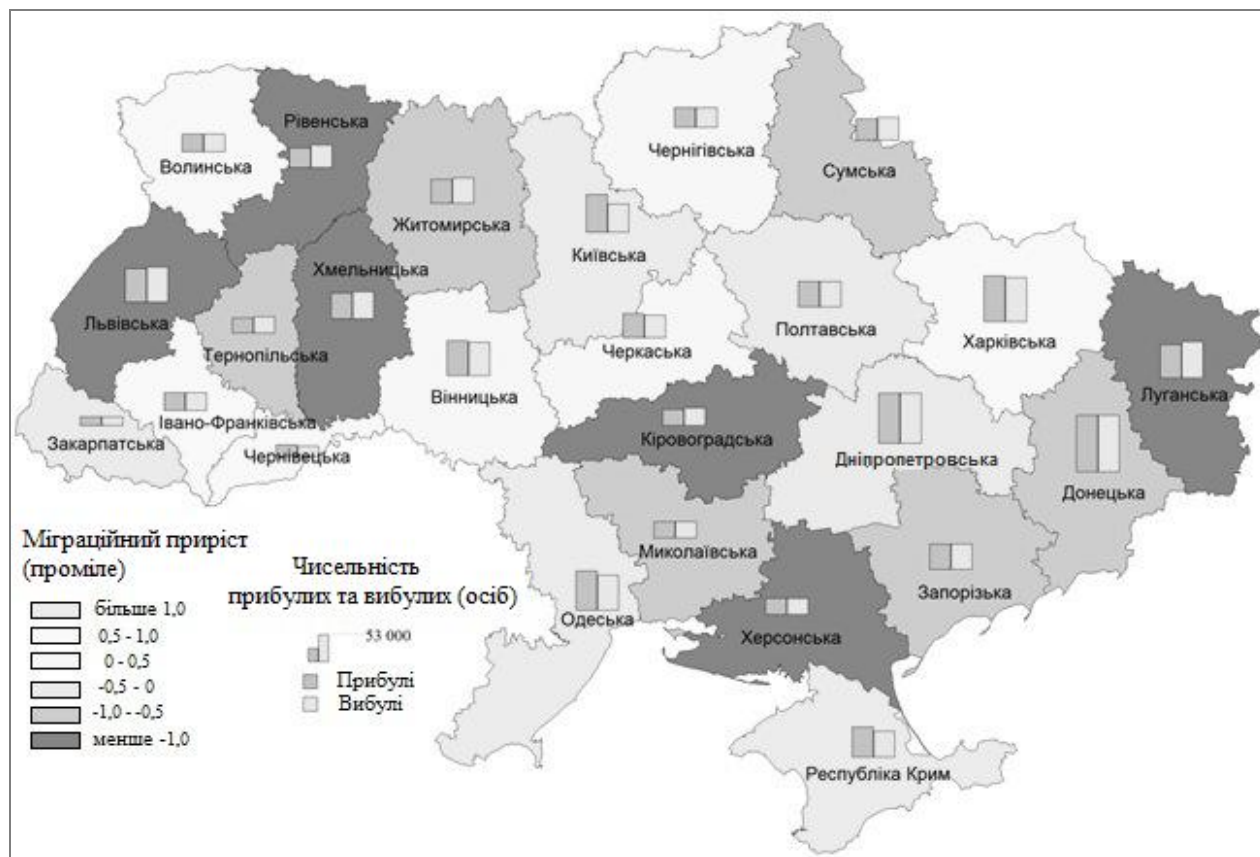

Рис. 2.3. Міграційний рух населення України, 2011 рік (побудовано за даними [124])

Провівши типізацію [188, 234] регіонів України за особливостями геодемографічних процесів, визначимо характерні риси та місце Харківської області в загальнонаціональному вимірі (рис. 2.4). Як вже зазначалось, геодемографічні процеси України характеризуються від'ємними показниками природного руху і незначними позитивними показниками механічного, які не відіграють значної ролі у загальному відтворенні населення. В результаті типізації виділено два типи і шість підтипів геодемографічного процесу, характерних для регіонів України. Всі інші запропоновані в методиці типи [188, 234] в Україні на період дослідження не зустрічаються.

Загальне збільшення чисельності населення, яке відбувається за рахунок природного приросту із незначним міграційним збільшенням (I.1.a) відзначається у Чернівецькій області. Загальне збільшення чисельності населення, яке відбувається за рахунок природного приросту із незначним міграційним змен-

шенням (I.1.б) спостерігається в Івано-Франківській та Київській області (з урахуванням міста Києва). Загальне збільшення чисельності населення, яке супроводжується значним міграційним приростом і незначним природним збільшенням (I.2.a), спостерігається у Волинській області, що є наслідком сучасної соціально-економічної політики Волинської обласної державної адміністрації. Загальне збільшення чисельності населення, яке супроводжується значним міграційним приростом і незначним природним зменшенням (I.2.б), відзначається у Закарпатській та Рівненській областях. До третього типу відносяться ті регіони України, чисельність населення яких зменшується внаслідок природного вибуття і супроводжується міграційним вибуттям (III.1.a) або його незначним приростом (III.1.б).

Рис. 2.4. Типи геодемографічного процесу в Україні, 2011 рік (побудовано за даними [124])

Таким чином, Харківська область залишається міграційно привабливою, проте належить до третього типу, тобто вона втрачає населення через природне зменшення, а міграційний приток не здатен в повній мірі нівелювати загальне зменшення.

2.2. Суспільно-географічні умови відтворення населення регіону

2.2.1. Природне відтворення населення

Демографічна ситуація будь-якого регіону є результатом і відображенням його соціально-економічного стану, з одного боку, впливовим чинником суспільного розвитку – з іншого. Відтворення населення є запорукою його існування та обумовлюється показниками механічного та природного рухів, визначається показниками народжуваності, смертності та природного приросту.

Харківська область, як і Україна загалом, знаходиться в стані зменшення показника природного приросту, на що впливають показники народжуваності і смертності. Динаміка цих показників (рис. 2.5) відображає перебіг історико-політичних подій та соціально-економічні перетворення в державі [189, 203].

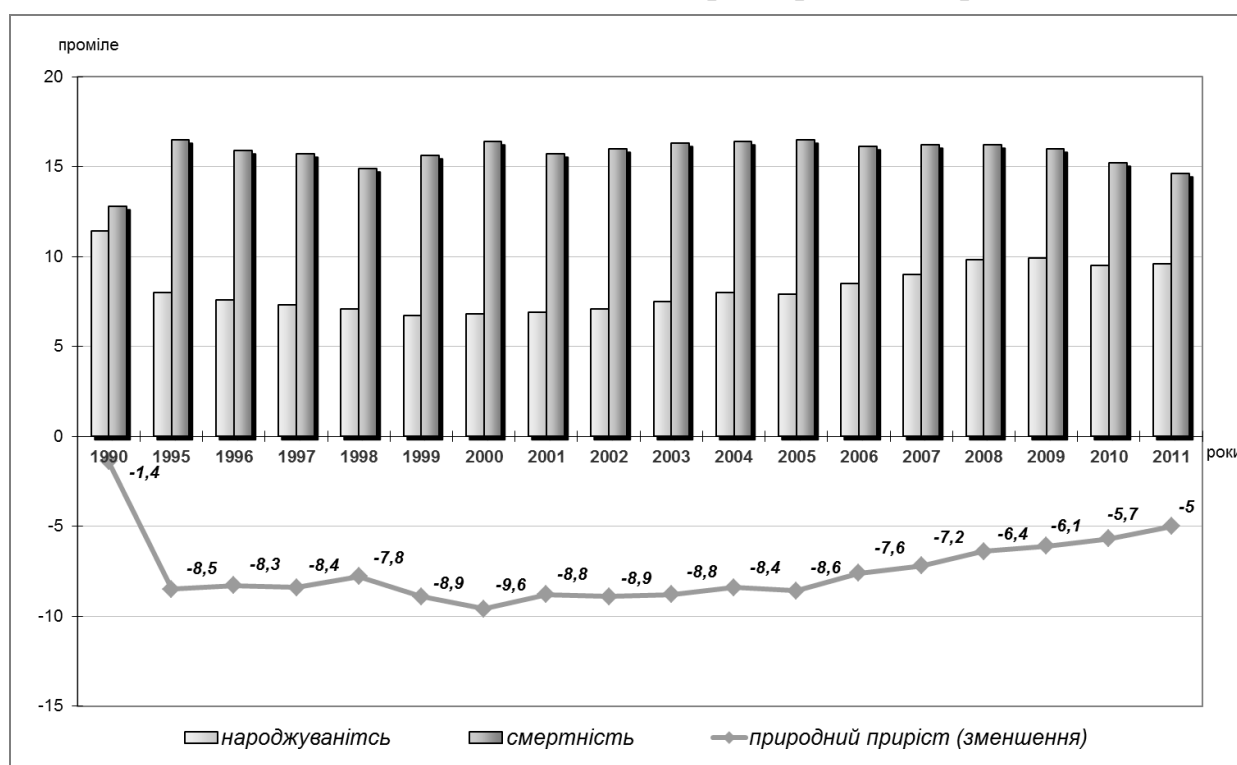

Рис. 2.5. Динаміка показників природного руху населення Харківської області за 1990–2011 рр. (побудовано за даними [125, 207–214])

У 1990 році вперше показник смертності перевищив показники народжуваності, в наступні роки ця тенденція все більше посилювалась [61]. Починаючи із 2001 р. відбувається поступове збільшення показника народжуваності; показники смертності населення в Харківській області характеризуються стабільністю, тому за наведений період природне скорочення коливається залежно від зміни показника народжуваності [154].

Територіальні відмінності в показниках природного приросту населення Харківської області (рис. 2.6) є відображенням соціально-економічних проблем, особливо в сільській місцевості та водночас формують їх. За показниками природного скорочення населення можна виділити п'ять груп районів: від найбільш сприятливих до районів з кризовою ситуацією.

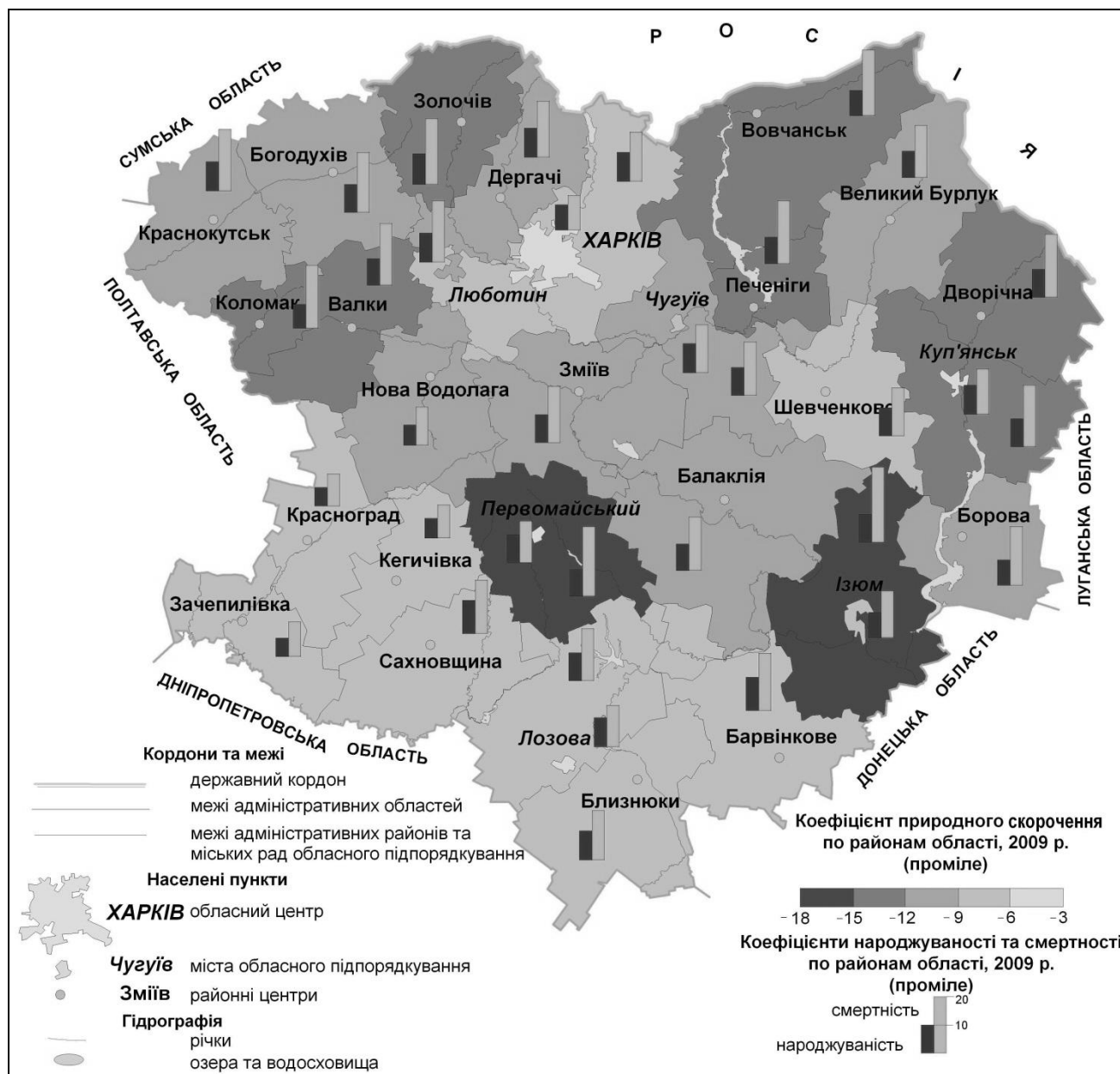

Рис. 2.6. Природне скорочення населення у районах Харківської області на 2009 р. [158]

До першої групи, в якій показники природного скорочення населення є найменшими, увійшли: м. Харків, міські ради Чугуївська, Первомайська, Лозівська – найбільш розвинені у регіоні. Група районів із середніми показниками знаходиться «у серці» області, що свідчить про достатній рівень розвитку госпо-

дарства, пропорційність статево-вікової структури тощо. Периферійна група районів з найскладнішою ситуацією у відношенні до природного приросту населення: Коломацький, Краснокутський, Валківський, Богодухівський, Вовчанський, а також райони з досить розвиненими міськрадами: Первомайський, Куп'янський, Ізюмський, які мають значні диспропорції статевої структури (переважання осіб похилого віку, еміграція населення репродуктивного віку у міськради, розвинені міста або за кордон) і разом з тим, невисокий рівень розвитку господарства, соціальної інфраструктури, економіки в цілому [154]. Отже, природним шляхом на Харківщині відбувається процес скорочення населення, що підвищує актуальність детального аналізу складових відтворення населення регіону.

Динаміка народжуваності в області. В результаті впливу соціально-економічних та суспільно-політичних змін в українському суспільстві останнім часом відбуваються демографічні перетворення, що відображаються у зміні основних демографічних показників, зокрема народжуваності населення [3, 184]. Часова диференціація рівня народжуваності Харківської області (рис. 2.7) знаходиться під впливом ендегенних та екзогенних чинників.

Аналізуючи динаміку протікання процесів народжуваності, відзначимо період падіння рівня народжуваності (1990–1997 рр.), період стабільно низького рівня народжуваності (1998–2002 рр.), період поступового збільшення рівня народжуваності (2003–2007 рр.), стабілізація рівня народжуваності (починаючи з 2008 р. і дотепер). Такій диференціації показників сприяли й ті історико-політичні події, які відбувались у державі [66, 132, 241].

Досвід ринкових трансформацій в Україні продемонстрував переважно неконтрольовану дію ринкових процесів, що призвело до руйнівних ефектів, зокрема в демографічних перетвореннях. В умовах різких соціоструктурних зрушень у суспільстві зростає вплив на динаміку народжуваності саме соціоструктурних чинників. При цьому дія загальносуспільних умов та економічних чинників має неоднаковий вплив на дітородну активність представників різних соціально-економічних спільнот (зокрема, неоднозначність зв'язків між рівнем матеріального добробуту, соціальними індикаторами, з одного боку, і дітородною активністю груп населення з різним соціально-економічним статусом – з іншого) [79, 100].

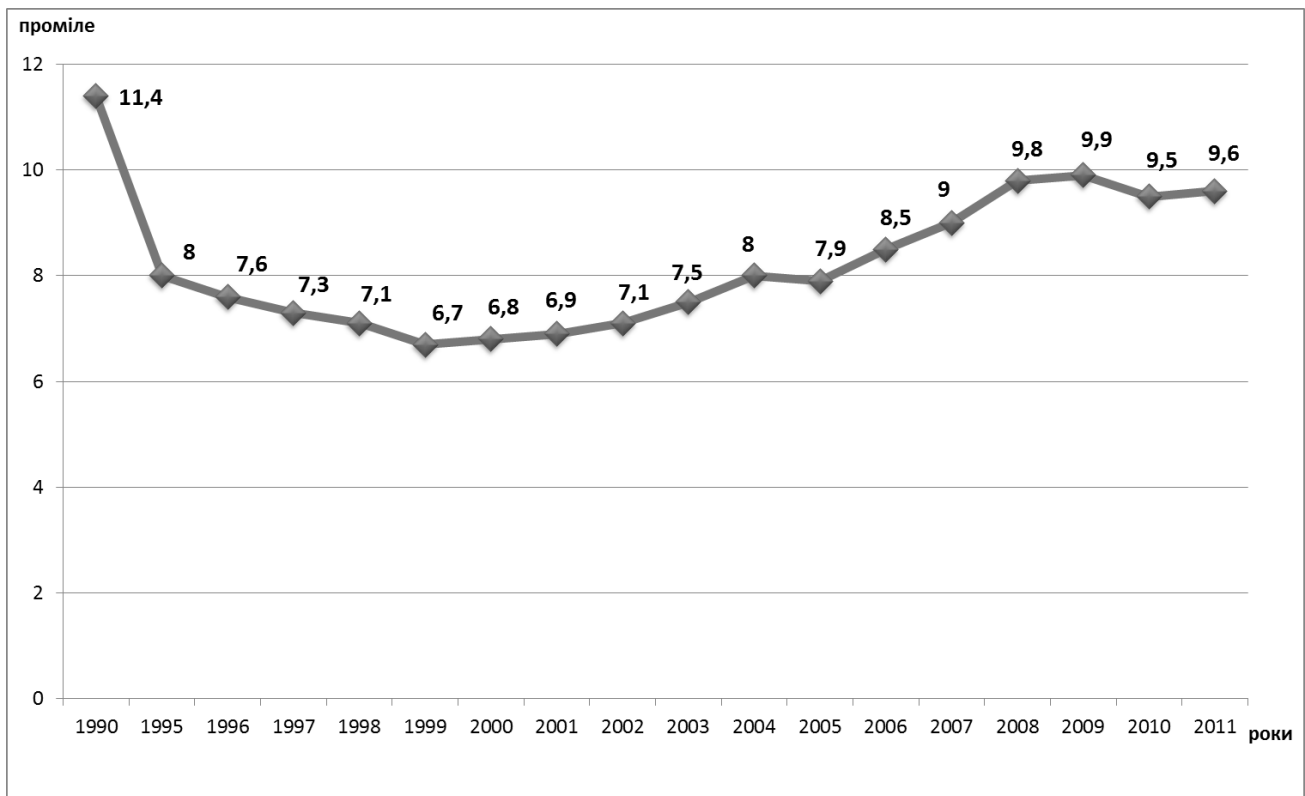

Рис. 2.7. Динаміка рівня народжуваності Харківської області за період 1990–2011 рр. (побудовано за даними [125, 207–214])

Разом з тим із подоланням соціально-економічної кризи на початку нового сторіччя в Україні актуалізується дія певних чинників, що сприяють компенсаційному підвищенню народжуваності. Так спостерігається тенденція до стабілізації загальної економічної ситуації й припинення падіння життєвого рівня, активізація соціальної політики і поступова адаптація населення до нових соціально-економічних умов тощо. Окрім зовнішніх соціально-економічних чинників, підвищення рівня народжуваності починаючи з 2001 р. пояснюється дією феномену демографічної хвилі (перехід до репродуктивної групи чисельної когорти населення, яке народилося у 1980–1985 рр.), підвищенням рівня повікової народжуваності (зокрема 25–39 річних жінок) [3, 79].

Найбільш вагомим ендогенним чинником народжуваності є статевовікова структура населення, яка змінюється в часі і відображає всі соціально-економічні перетворення через призму демографічного розвитку, виступаючи головною передумовою подальшого демографічного розвитку. До того ж показники, які характеризують народжуваність, можуть залежати не тільки від фактора вікової структури, а й від повікової інтенсивності народжуваності [157, 236], що вимірюється повіковими коефіцієнтами народжуваності. Визначимо величину дії кожного зі структурних чинників методом стандартизації демо-

графічних коефіцієнтів, що дозволить оцінити роль структурних чинників як в детермінації рівнів народжуваності, так і їх зміні в часі та просторі.

Для порівняння та визначення ступеню дії структурних чинників обрано період з 2001 р. (рік перепису, рік зі стабільно низькими показниками) до 2008 року (рік із найвищими показниками народжуваності), до 2010 р. (рік зі стабільно високими показниками народжуваності). За допомогою методу стандартизації зіставляються рівні народжуваності населення Харківської області в період 2001–2010 рр., коли в країні в цілому і регіону зокрема відбулися значні зміни в суспільстві, політиці і економіці, що вплинули на демографічні процеси.

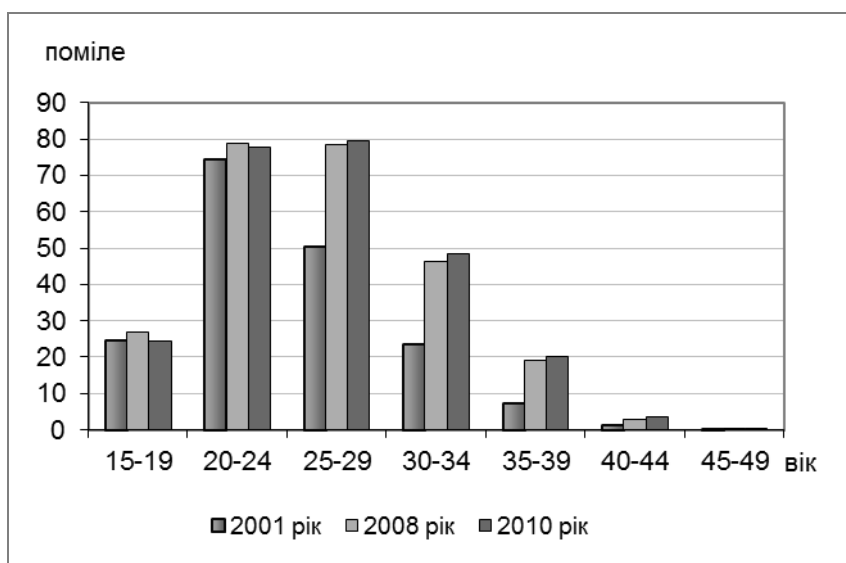

Рис. 2.8. Повікові коефіцієнти народжуваності у Харківському регіоні у 2001, 2008 та 2010 рр. (побудовано за даними [207, 176])

Для обчислення стандартизованих загальних коефіцієнтів народжуваності необхідними є такі вихідні дані (таблиця 2.1) як чисельність жінок за віковими групами, абсолютна чисельність народжених жінками певної вікової групи, по-віковий коефіцієнт народжуваності (число народжених на 1000 жінок певної вікової групи) [88, 168].

Для розрахунку стандартизованих загальних коефіцієнтів народжуваності необхідним є значення середньорічної чисельності всього населення за кожний досліджуваний рік: у Харківській області у 2001 році чисельність населення складала 2914,2 тис. осіб, у 2010 році – 2769,1 тис. осіб [125]; їх середньоарифметична є середньорічною чисельністю за стандартом і складає 2841,6 тис. осіб.

Таблиця 2.1

Вихідні дані для розрахунку стандартизованих коефіцієнтів народжуваності
(складено автором за даними [125, 173, 176, 207–214])

Вікова група, роки	2001			2010		
	середньорічна чисельність жінок, осіб	абсолютне число народжених, осіб	коэф. на-родж. ‰	середньорічна чисельність жінок, осіб	абсолютне число народжених, осіб	коэф. на-родж. ‰
15–19	115247	2847	24,7	75079	1832	24,4
20–24	107850	8046	74,6	106744	8294	77,7
25–29	104212	5263	50,5	113015	8985	79,5
30–34	97549	2312	23,7	104856	5096	48,6
35–39	107494	806	7,5	102725	2085	20,3
40–44	124478	174	1,4	95658	344	3,6
45–49	118672	12	0,1	108996	22	0,2

За стандарт вікової береться середня вікова структура за обидва часові періоди, розраховується за даними таблиці 2.1 як середньоарифметична для кожної вікової групи. Абсолютна чисельність, яка була б при реальних повікових коефіцієнтах народжуваності наведених періодів (табл. 2.2) і віковій структурі жінок за стандартом, розраховується шляхом множення стандарту вікової групи на реальний коефіцієнт народжуваності для кожної вікової групи, результати розрахунків наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Абсолютна чисельність народжених при різних повікових коефіцієнтах народжуваності та єдиному стандарті вікової структури

Вікова група, роки	Абсолютне число народжених, осіб		Стандарт вікової структури, осіб	Абсолютна чисельність народжених при різних повікових коефіцієнтах народжуваності та єдиному стандарті вікової структури, осіб	
	2001 р.	2010 р.		2001 р.	2010 р.
15–19	2847	1832	95163	2351	2322
20–24	8046	8294	107297	8004	8337
25–29	5263	8985	108613	5485	8635
30–34	2312	5096	101202	2398	4918
35–39	806	2085	105109	788	2134
40–44	174	344	110068	154	396
45–49	12	22	113834	11	23
ВСЬОГО	19459	26632		19192	26765

Стандартизований загальний коефіцієнт народжуваності ($K_{ст.заг.}$) розраховується як відношення абсолютного числа народжених за рік при реально існуючих повікових коефіцієнтах народжуваності та віковій структурі стандарту (табл. 2.2) до середньорічної чисельності всього населення за стандартом [157].

$$K_{ст.заг.}^{2001} = \frac{19192}{2841,6} = 6,75\% , \quad K_{ст.заг.}^{2010} = \frac{26765}{2841,6} = 9,41\%$$

Таким чином, різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами складає 2,6 %, або 26,6 %, тобто лише через відмінності у показниках повікової інтенсивності народжуваності (за рахунок збільшення) загальний рівень народжуваності за наведений період має збільшитись на 27 %. Для порівняння, за рахунок дії названого чинника до 2008 року показник народжуваності збільшився на 30% [157].

Для порівняння чинника впливу повікової інтенсивності народжуваності та чинника вікової структури за стандарт беруться повікові коефіцієнти, які розраховуються як середньоарифметичне за обидва періоди для кожної вікової групи. Абсолютне число народжених відповідно до реальної вікової структури жінок наведених періодів та розподіл повікової інтенсивності народжуваності за стандартом розраховується шляхом множення реального числа жінок певної вікової групи на стандарт повікового коефіцієнту народжуваності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Абсолютна чисельність народжених при різній віковій структурі та єдиному стандарті повікових коефіцієнтів народжуваності

Вікова група, роки	Абсолютне число народжених, осіб		Стандарт повікових коефіцієнтів народжуваності, ‰	Абсолютна чисельність народжених при різній віковій структурі та єдиному стандарті повікових коефіцієнтів народжуваності, осіб	
	2001 р.	2010 р.		2001 р.	2010 р.
15–19	2847	1832	24,55	2829	1843
20–24	8046	8294	76,15	8213	8129
25–29	5263	8985	65	6774	7346
30–34	2312	5096	36,15	3526	3791
35–39	806	2085	13,9	1494	1428
40–44	174	344	2,5	311	239
45–49	12	22	0,15	18	16
ВСЬОГО	19459	26632		23165	22792

Стандартизований загальний коефіцієнт народжуваності в цьому випадку позначається як $K'_{ст.заг.}$, розраховується як відношення абсолютного числа народжених за рік при реально існуючій віковій структурі та стандарті повікових коефіцієнтів народжуваності (табл. 2.2) до середньорічної чисельності всього населення за стандартом.

$$K'_{ст.заг.}^{2001} = \frac{23165}{2841,6} = 8,15\% , \quad K'_{ст.заг.}^{2010} = \frac{22792}{2841,6} = 8,02\%$$

Таким чином, різниця між отриманими загальними стандартизованими коефіцієнтами складає 0,13 ‰, або 1,3 %, тобто через відмінності у віковій структурі населення (зокрема, за рахунок зменшення чисельності жінок фертильного віку) загальний рівень народжуваності за наведений період мав зменшитись на 1,3 %. В той же час, відповідні розрахунки 2008 року свідчили про протилежний ефект [157], тож маємо говорити про зміни в структурі населення, зокрема у зменшенні чисельності жінок фертильного віку за ці два роки.

Реально існуючі загальні коефіцієнти народжуваності у 2001 р. ($n_{заг.}^{2001}$) та у 2010 р. ($n_{заг.}^{2010}$) розраховуються як відношення абсолютного числа народжених за умови реально існуючих повікових показників народжуваності та вікової структурі (табл. 2.1) до середньорічної чисельності всього населення кожного з досліджуваних років [88].

$$n_{заг.}^{2001} = \frac{19459}{2914,2} = 6,7 \text{ ‰} , \quad n_{заг.}^{2010} = \frac{26632}{2769,1} = 9,5 \text{ ‰} .$$

Різниця між отриманими загальними коефіцієнтами складає 2,8 ‰, або 28 %. Тобто підвищення рівня народжуваності значною мірою відбувається за рахунок збільшення повікових коефіцієнтів народжуваності на 27 % та позитивних змін вікової структури на 1,3 % і в цілому складає 28,3 %. Таким чином, встановлено, що рівень народжуваності в Харківській області в період з 2001 р. до 2010 р. збільшився на 27 % переважно через відмінності в повікових коефіцієнтах народжуваності за наведений період, а відмінності у віковій структурі мали досить незначний вплив [157].

Для підтвердження отриманих результатів можна провести додаткові розрахунки, використовуючи в якості стандарту не штучно сконструйоване населення, а вікову структуру та повікові коефіцієнти народжуваності 2010 р. (таблиця 2.4).

Фактичні загальні коефіцієнти народжуваності були обчислені раніше і склали $n_{заг.}^{2001} = 6,7\%$, $n_{заг.}^{2010} = 9,5\%$. Можна розрахувати очікувану чисельність народжень за умови, що за стандарт прийнято віковий склад жінок 2010 р. та повікову інтенсивність народжень 2001 р.; в результаті таких розрахунків отримуємо очікуване число народжень 18925 осіб. В дійсності ж у 2010 році народилось 26658 осіб; тобто очікуваним у 2010 році був би коефіцієнт народжуваності 6,5 ‰, в дійсності ж він становить 9,5 ‰; тобто, стандартизований коефіцієнт

менший на 30 % за реальний через збільшення повікових коефіцієнтів народжуваності [157, 169].

Таблиця 2.4

Очікувана чисельність народжень за умови різних показників вікової структури та повікової інтенсивності народжень

Вікова група, роки	Середньорічна чисельність жінок, осіб		Коефіцієнт народжуваності, ‰		Фактичне число народжених, осіб		Очікуване число народжених, осіб	
	2001 р.	2010 р.	2001 р.	2010 р.	2001 р.	2010 р.		
	P_0	P_1	q_0	q_1	P_0q_0	P_1q_1	P_1q_0	P_0q_1
15-19	115247	75079	24,7	24,4	2847	1832	1854	2812
20-24	107850	106744	74,6	77,7	8046	8294	7963	8380
25-29	104212	113015	50,5	79,5	5263	8985	5707	8285
30-34	97549	104856	23,7	48,6	2312	5096	2485	4741
35-39	107494	102725	7,5	20,3	806	2085	770	2182
40-44	124478	95658	1,4	3,6	174	344	134	448
45-49	118672	108996	0,1	0,2	12	22	11	24
ВСЬОГО	775502	707073			19459	26658	18925	26872

Для виявлення впливу змін вікової структури населення за стандарт беруться повікові коефіцієнти народжуваності 2010 р.; які співставляються із віковими групами жінок 2001 р.; розраховується очікувана чисельність народжених – 26872 осіб, в дійсності ж вона складає 26658 осіб.

2008 рік

2010 рік

$$\sum P_1q_0 - \sum P_0q_0 = 19718 - 19459 = 259$$

$$\sum P_1q_0 - \sum P_0q_0 = 19718 - 19459 = - 534;$$

$$\sum P_1q_1 - \sum P_1q_0 = 27126 - 19718 = 7408$$

$$\sum P_1q_1 - \sum P_1q_0 = 27126 - 19718 = 7733.$$

Через зміни у віковій структурі (без змін повікового коефіцієнту народжуваності) до 2010 р. чисельність народжених мала б зменшитись на 534 осіб; за рахунок збільшення повікових коефіцієнтів народжуваності (без змін вікової структури) збільшитись на 7733 осіб. В той же час, до 2008 р. відбувалися одночасно сприятлива зміна вікової структури та значне покращення повікових показників народжуваності, що і призвело до збільшення народжуваності [63, 157], саме у 2008 році зафіксований найвищий рівень (9,8 ‰), подальша стабілізація показника народжуваності на рівні 9,5-9,6‰ у наступні роки пояснюються змінами у статеві-віковій структурі населення регіону.

Новітні зміни у структурі народжених за черговістю народження засвідчують, що протягом 2002–2010 рр. йшлося про компенсаційний приріст народжуваності переважно за рахунок реалізації відкладених народжень первістків, а вже у наступні роки випереджаючими стали темпи приросту новонароджених

другої – четвертої черговостей, мається на увазі середньодітність у традиційно-демографічному її розумінні. Відтак внесок других–третьох дітей у приріст народжень став найбільш вагомим, їх частка у структурі новонароджених дещо збільшилась. Однак нині вона лишається помітно меншою, особливо у міських поселеннях, де на сьогодні троє з кожних п'яти новонароджених – первістки (рис. 2.9). Питома вага третіх дітей серед новонароджених у сільській місцевості нині більш ніж удвічі, четвертих та більше – більш ніж утричі вища, ніж у міських поселеннях [129, 156].

Аналіз отриманих результатів дає змогу зробити висновок, що у збільшенні рівня народжуваності населення відбуваються позитивні зміни вікової структури населення – перехід до репродуктивної групи чисельної когорти населення, які народилися у 1980–1985 рр., проте найбільший вплив мають збільшення інтенсивності народжуваності та зміна у структурі повікових коефіцієнтів народжуваності: підвищення рівня у старших вікових групах, що відбувається під дією ряду зовнішніх чинників [2]. Зокрема, соціокультурні зрушення в суспільстві зумовлюють нові тенденції у розподілі повікової інтенсивності народжень: збільшення показника у вікових групах 25–29 рр. – з 50,5 % до 78,4 %; старших вікових групах 30–35 рр. – з 23,7 % до 46,6 %, 35–39 рр. – з 9 % до 17 %.

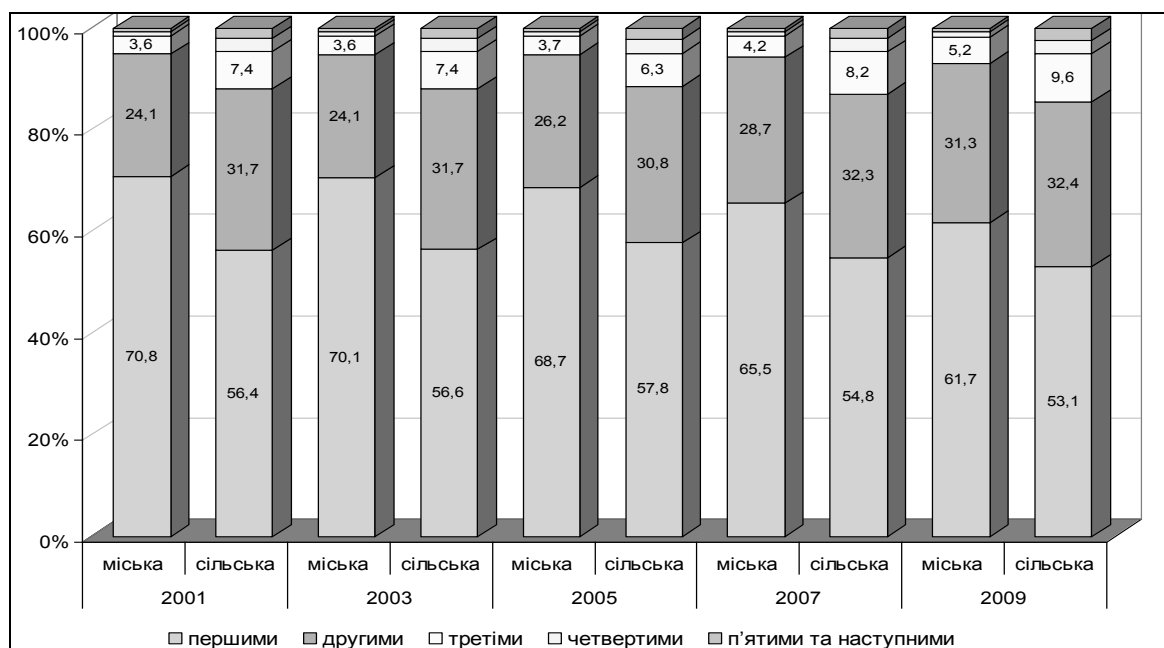

Рис. 2.9. Розподіл новонароджених Харківської області за черговістю народжень за місцем проживання за період 2001-2009 рр. (побудовано автором за даними [125])

Аналізуючи такий розподіл, варто відзначити такі особливості.

1. Економічний аспект – ці вікові групи склали жінки, 20–25-річчя яких припало на найбільш кризові роки, що змусило їх «відкласти» час материнства; певне покращення соціально-економічної ситуації в країні і матеріального достатку у сім'ї, надання державою вагомої фінансової допомоги при народженні дитини, усвідомлення жінкою недоцільності та ризику подальшого відкладання народження другої дитини стали вагомими чинниками у прийнятті рішення народити дитину. Проте маємо зазначити, зі зростанням рівня матеріального добробуту населення втрачається безпосередня прив'язка репродуктивної поведінки до соціально-економічних чинників, а відтак активізувати останню все більшою мірою здатні соціально-психологічні важелі та фактор соціального престижу. Адже проблеми постіндустріального суспільства є не стільки соціальними, скільки особистісними, не так економічними, як психологічними [79, 129];

2. Соціальний аспект, що виявляється у прагненні молодих жінок спочатку здобути освіту, зробити певні кроки у професійній кар'єрі, зайняти більш-менш прийнятну для себе соціальну позицію, досягти пристойного рівня матеріального добробуту, а вже потім зосередитись на ролі матері [3], що призводить до феномену пізнього материнства в суспільстві;

3. Психологічний аспект – в умовах поширення тенденції «постаріння» материнства жінка у віці старше 35 років менше вагається і піддається сумнівам, приймаючи рішення народити ще одну дитину [2, 78].

Освіченість як один з детермінантів процесів народжуваності розуміють як перспективний фактор поліпшення демографічної ситуації у якісному і кількісному вимірах. Зокрема, це твердження справедливе для великих міст, адже у сільській місцевості показники зайнятості та економічної активності набагато нижчі. Встановлено взаємозалежність [59] між кількістю жінок з вищою освітою та загальним показником народжуваності, виявлено наявність вагомого впливу освітнього рівня жінок на показники дітності, освітнього рівня батьків на їх репродуктивні установки, що є правомірним для населення Харківської області.

Варто відзначити існування певної диференціації показників народжуваності за місцем проживання населення (рис. 2.10): у кризові періоди 1995–2001 рр. рівень народжуваності в сільській місцевості переважав над міським

(7,7 ‰ проти 9,1 ‰ у 1995 р., 6,5 ‰ проти 7,6 ‰ у 2000 р.), що пояснюється дією сукупності чинників, розглянутих вище [100, 156]. Проте починаючи з 2005 р. спостерігається інша ситуація – більш жваве підвищення рівня народжуваності в міській місцевості; останні п'ять років показники народжуваності в міських та сільських поселеннях рівні (додаток А). Така тенденція є віддзеркаленням соціокультурних зрушень в суспільстві.

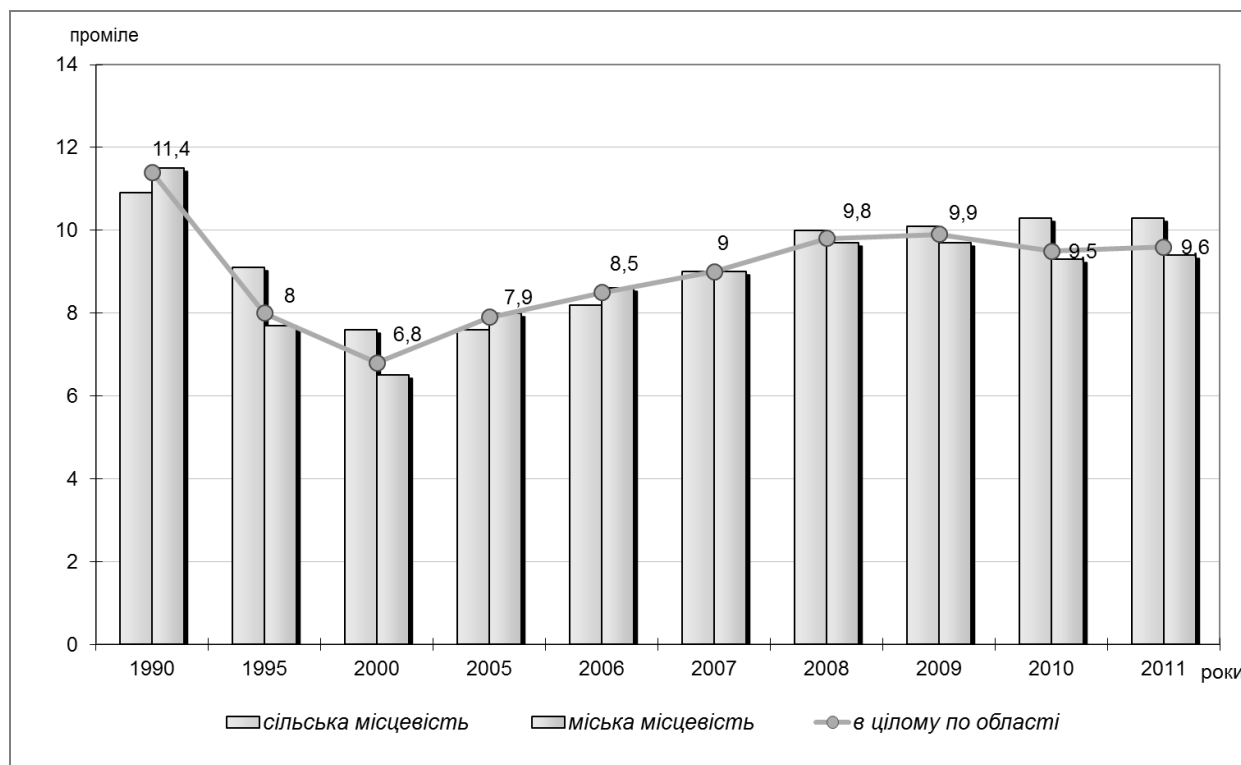

Рис. 2.8. Динаміка показника народжуваності Харківської області диференційована за місцем проживання на 1990–2011 рр. (побудовано за даними [125, 207–214])

Існують певні територіальні відмінності в процесах народжуваності населення Харківської області (рис. 2.11), що з одного боку відображають соціально-економічні проблеми, особливо в сільській місцевості, з іншого боку – формують їх. По районах показник народжуваності населення коливається від 8,9 у Коломацькому районі до 12,3 у Барвінківському.

Найнижчі показники народжуваності характерні для міст Харків і Ізюм (що є результатом переважання економічно активних соціальних груп міського населення) та Коломацького, Вовчанського і Борівського районів, де важливим фактором є прикордонне положення, здебільшого трудова міграція населення, диспропорції вікової структури тощо. Найвищі показники народжуваності притаманні двом районам – Сахновщанському та Барвінківському, в яких переважає

сільське населення, зайнятість в особистому господарстві тощо [156]. Решта районів області мають незначні відмінності у показниках народжуваності та незначні відхилення його від середнього показника для області.

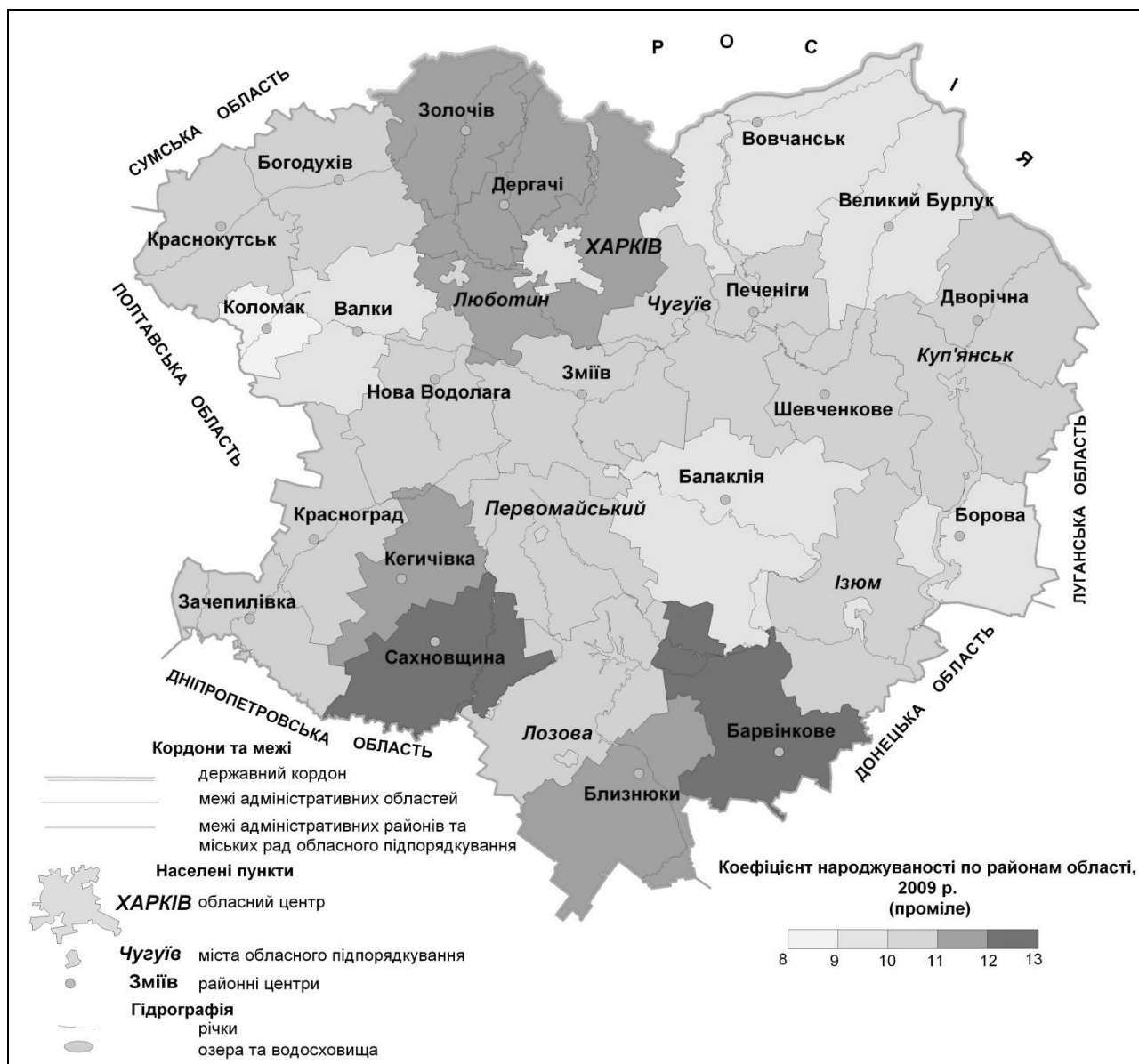

Рис. 2.11. Народжуваність населення по районах Харківської області на початок 2010 р. [158]

Таким чином, на процеси народжуваності безпосередній вплив має статеві-вікова структура населення та ряд чинників, серед яких, окрім соціальних та економічних, вагомими є якісні характеристики населення (освітній рівень, професійний склад) та фактори інституціонального характеру [59].

Динаміка смертності в області. Іншим важливим фактором, крім зменшення народжуваності, який впливає на природне скорочення населення, є смертність. В умовах посилення деструктивних процесів в суспільному житті України в цілому та Харківського регіону зокрема поглиблюється криза здо-

ров'я населення. Основними проявами цієї кризи є стабільно високий рівень смертності (рис. 2.12) та негативні зрушення в структурі причин смертності. Поляризація українського суспільства обумовлена значним розривом окремих груп населення у наявних матеріальних ресурсах: доходах, матеріальних накопиченнях, власності, розмірах та якості житла. Глибокі диспропорції у доходах населення, підвищення рівня безробіття та погіршення умов праці негативно позначилися на стані здоров'я населення та показниках його відтворення [82].

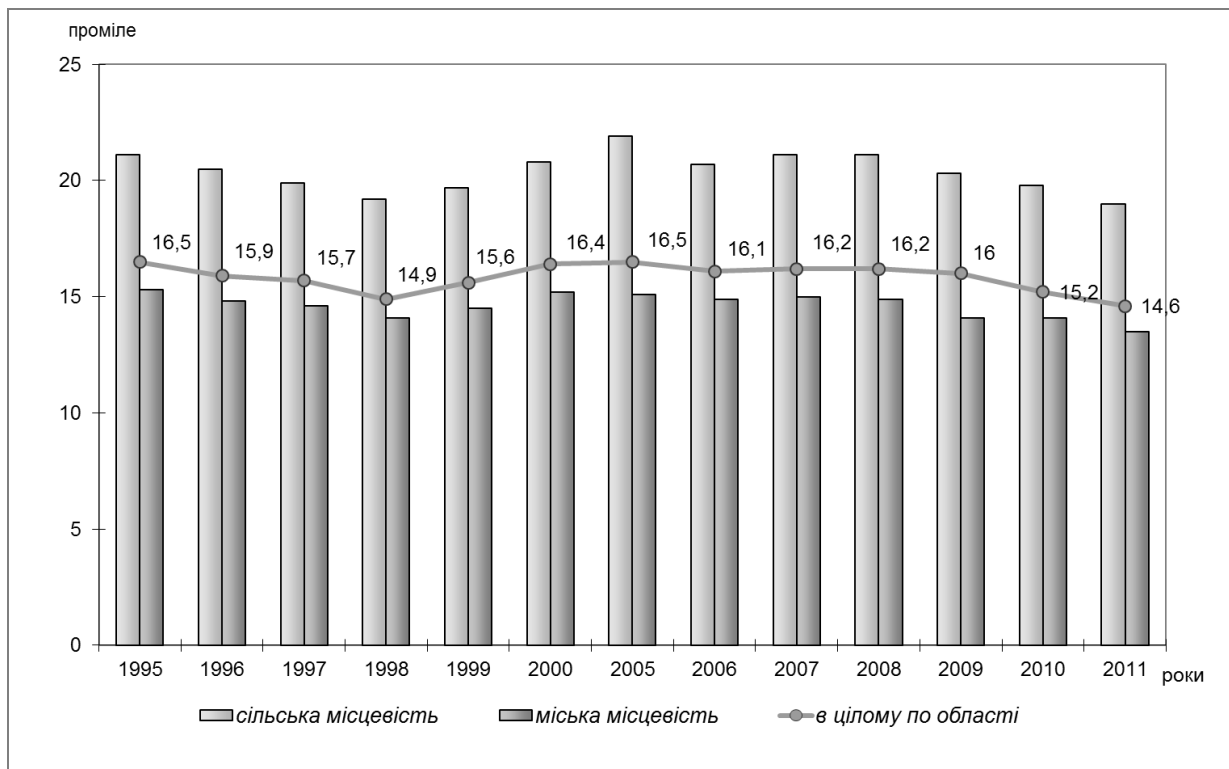

Рис. 2.12. Динаміка смертності населення Харківської області за період 1995–2011 рр., диференційована за місцем проживання (побудовано за даними [125, 207–214])

Несприятливі тенденції в організації охорони здоров'я населення пояснюються збереженням притаманної для кінця ХХ ст. структури захворюваності і причин смерті (рис. 2.13). В ній, як свідчить порівняльний аналіз структури причин смерті населення Харківської області, висока смертність від ендогенних хвороб (серцево-судинні захворювання, новоутворення) співіснує з високими рівнями смертності від екзогенних причин (інфекційних та паразитарних хвороб, хвороб органів дихання і травлення, зовнішніх причин) [91, 132].

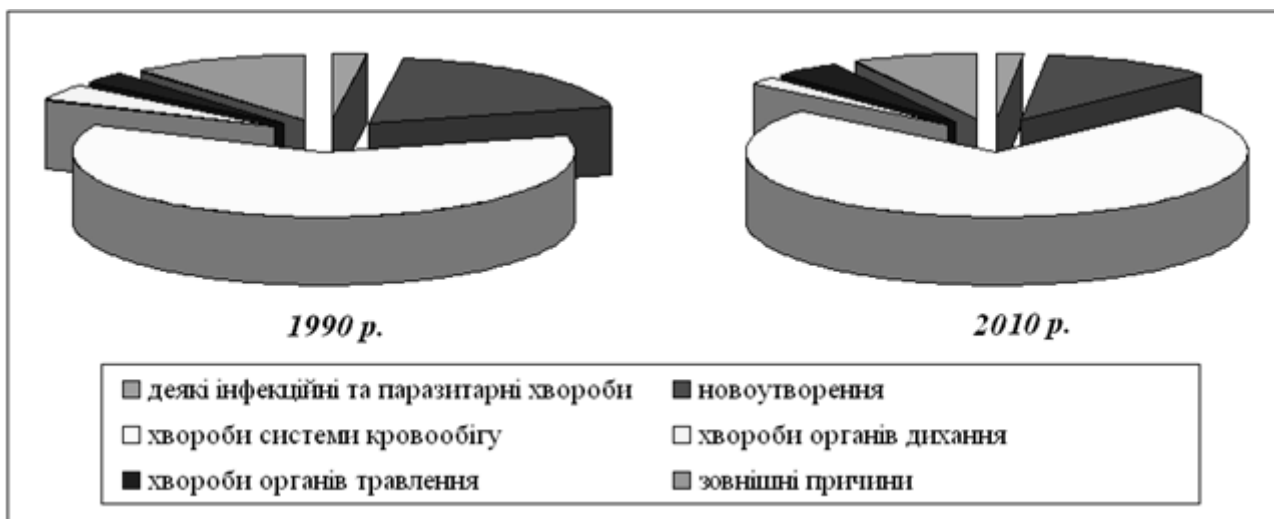

Рис. 2.13. Зміна причин смертності населення Харківської області, 1990–2010 рр.(побудовано за даними [172])

Визначальною в динаміці структури причин смерті протягом останніх десятиріч була роль хвороб системи кровообігу, новоутворень та зовнішніх причин смертності. Значно менший вплив на формування структури причин смертності мали решта показників (рис. 2.14).

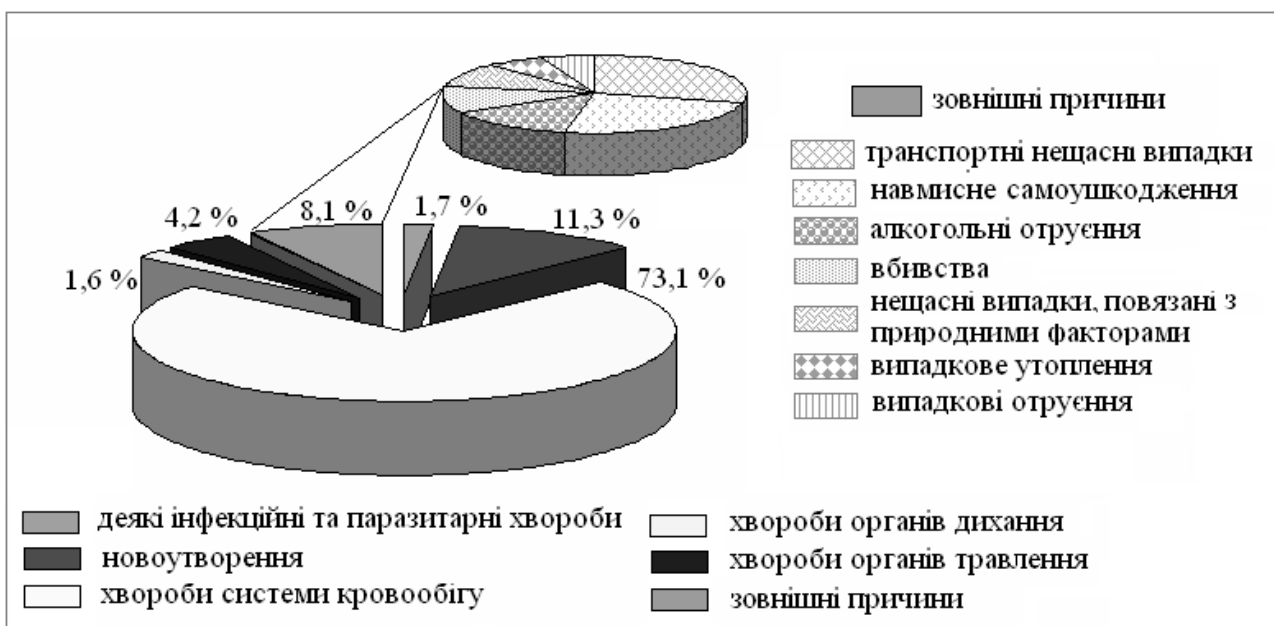

Рис. 2.14. Структура причин смертності населення Харківської області, 2010 р. (побудовано за даними [172])

Особливе місце в структурі причин смерті населення області належить серцево-судинним захворюванням, які обумовлюють більше половини чоловічих та майже дві третини загальних показників смертності серед міського населення. Рівень смертності від хвороб систем кровообігу невідмінно зростає і під-

вищується в переважній більшості вікових груп населення. Певними позитивними зрушеннями можна вважати зменшення значення в структурі смертності хвороб органів дихання та травлення [148].

Формування режиму смертності населення Харківщини, як і України в цілому, впродовж останніх 50 років відбувається під впливом як позитивних (досягнення профілактичної медицини та акушерства, зростання освітнього рівня населення, контроль за якістю питної води та основних продуктів харчування, урбанізація), так і негативних чинників (екстенсивне використання робочої сили на технологічно недосконалих виробництвах, забруднення довкілля, недостатня обізнаність населення щодо власних зусиль у забезпеченні індивідуального здоров'я і самого життя, недоліки медичного обслуговування, низький рівень життя через глибоку соціально-економічну кризу 1990-х рр.) [85].

Аналіз еволюції структури причин смертності за останні 30 років показує, що вирішальний вплив на смертність населення мають і матимуть у перспективі хвороби системи кровообігу і зовнішні причини. Вони визначають як генеральну траєкторію динаміки смертності населення області, так і її короточасні кон'юнктурні зміни. Всі інші причини теж внесли свій вклад у підвищення смертності, але значно менший [148].

Аналіз змін смертності і тривалості життя населення області в контексті затяжної кризи у стані здоров'я населення не дає підстав для особливого оптимізму щодо перспектив зниження смертності. В еволюції смертності населення накопичилась потужна інерція стагнації, яка породжена комплексом чинників, що обмежують можливості боротьби за здоров'я і життя людей в українському суспільстві. Межі цих можливостей визначаються «залишковим» принципом розподілу ресурсів на потреби охорони здоров'я, соціокультурною невідповідністю значної частини населення до раціональної самозбережувальної поведінки, низькою ціною життя на шкалі суспільних цінностей у нашій державі [38, 140]. Слід відзначити, що довготривалі зміни смертності населення за причинами не сприяли прогресивній перебудові структури причин смертності. Прогресивні, позитивні зміни полягають у підвищенні середнього віку смерті (рис. 2.15), тобто відтиснення смерті до старших вікових груп.

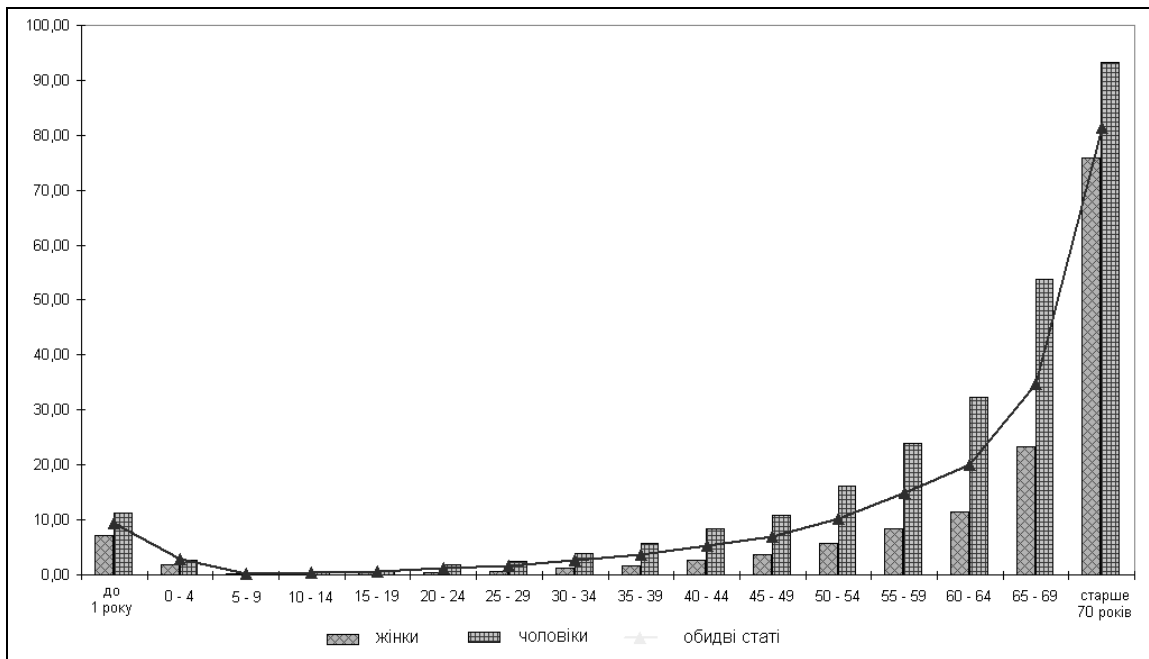

Рис. 2.15. Структура смертності населення за віковими групами (на 100 осіб) на 2009 рік, % (побудовано за даними [172])

Повіковий показник смертності характеризує наведені тенденції, зокрема смертність чоловіків як в міській, так і в сільській місцевості значно перевищує жіночу і вирівнюється тільки у старших вікових групах (рис. 2.16).

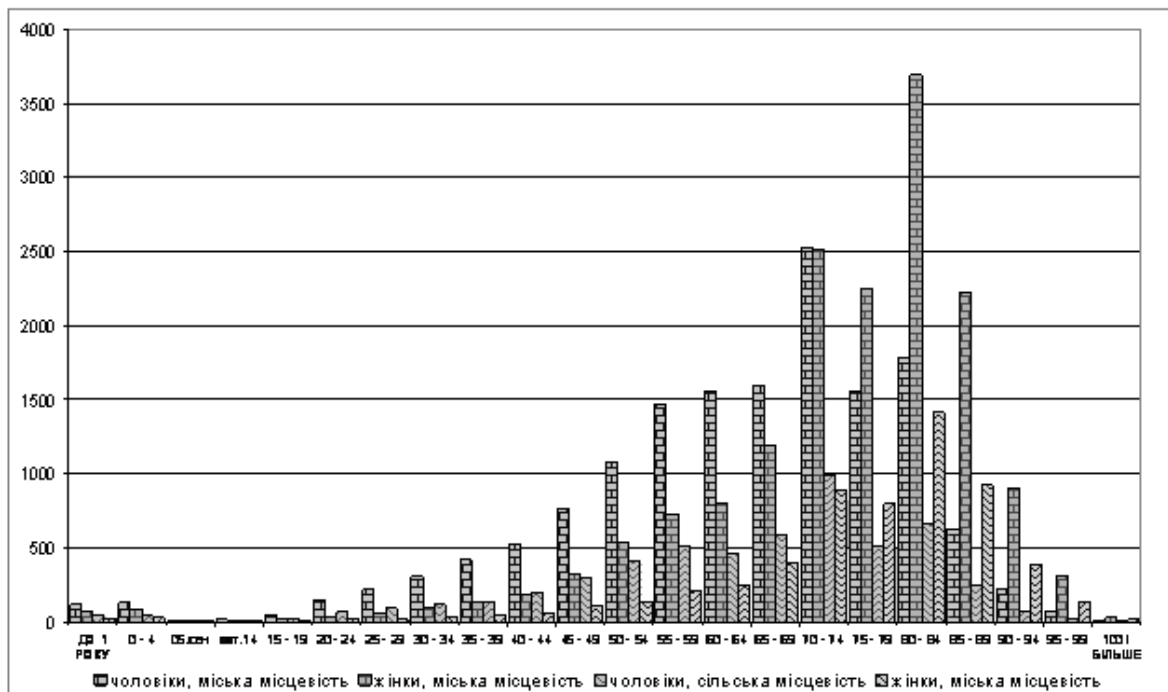

Рис. 2.16. Абсолютний показник смертності за віковими групами та місцем проживання (осіб) на 2009 р. (побудовано за даними [172])

Надзвичайно важливим показником є рівень смертності немовлят, який є інтегральним відображенням соціально-економічних умов життя. Цей показник тісно пов'язаний із якістю харчування та медичного обслуговування населення, способом життя (ставленням до власного здоров'я, поширеністю шкідливих звичок), санітарною культурою населення тощо [91, 226].

За наведений період показник смертності немовлят в Харківській області (рис. 2.17) зменшився з 16,1 ‰ у 1995 р., до 8,9 ‰ у 2011 р.; диференціація його за типом розселення відображає наявні проблеми розвитку сільських територій, відповідно де він є вищим: 13,4 ‰ проти 7,7 ‰ у міській місцевості.

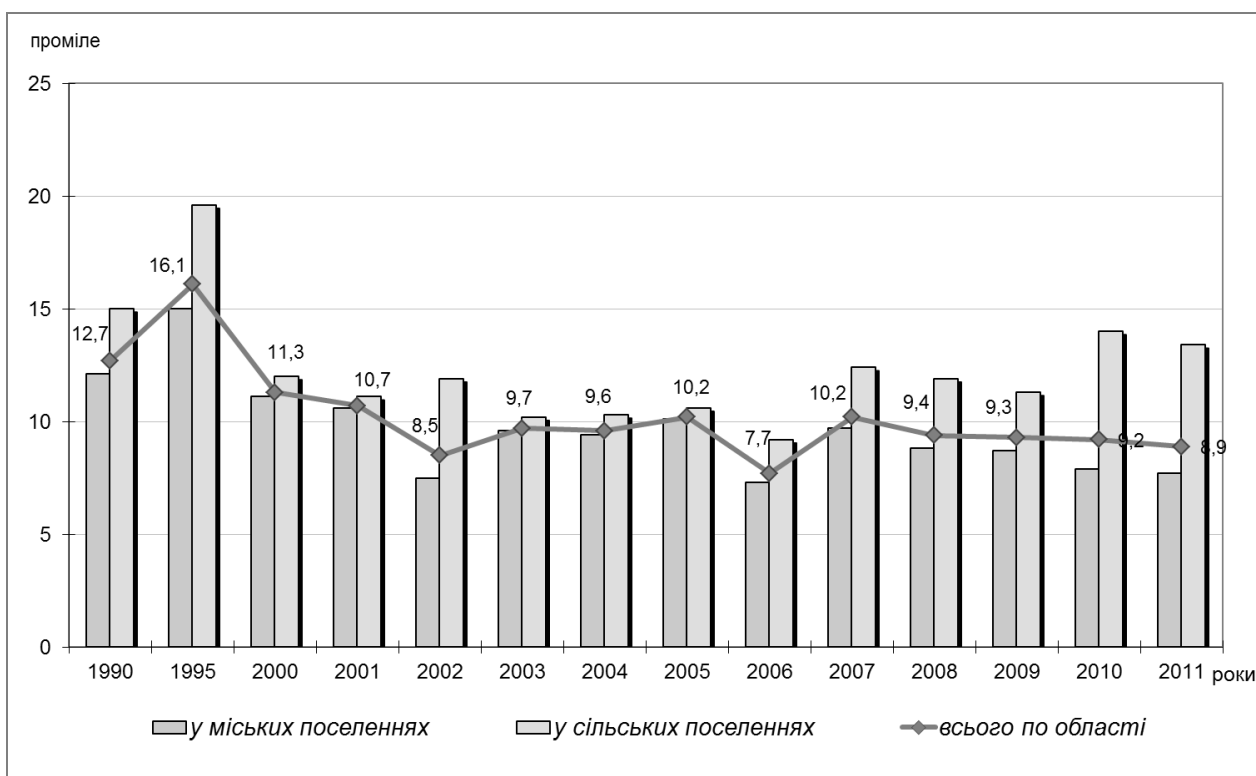

Рис. 2.17. Динаміка смертності немовлят в Харківській області 1990–2011 рр. (побудовано за даними [125, 207–214])

Інтегральним показником демографічного стану суспільства є очікувана тривалість життя. Сучасні тенденції свідчать про покращення наведеного показника: у міського населення – до 71,9 років, у сільській місцевості – 68,4 років; у чоловіків він становить 64,7 років, у жінок 75,2 років [148]. Однак, попри поширену тезу, що тенденції тривалості життя населення не збігаються зі змінами економічної ситуації та рівня життя – саме на час найглибшої економічної кризи (1996–1999 рр.) припало доволі тривале (як для України) зниження смертно-

сті і жінок, і чоловіків, а період економічного зростання (2000–2004 рр.) супроводжувався зниженням середньої очікуваної тривалості життя [83].

Територіальні відмінності процесу смертності (рис. 2.18) сформувались під впливом наведених чинників і мають в собі виявлені тенденції.

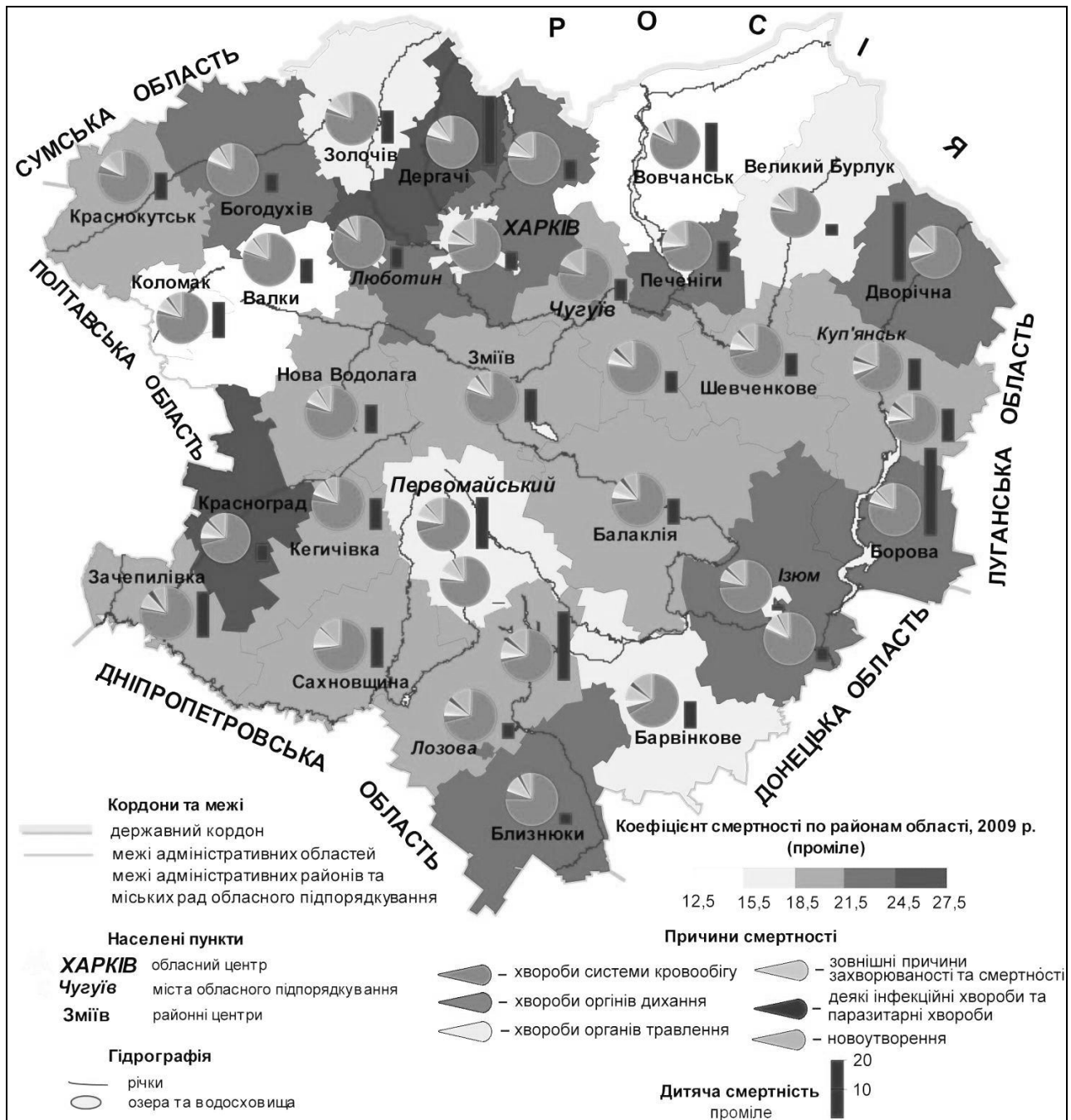

Рис. 2.18. Смертність населення Харківської області на 2009 рік [158]

Порівняльний аналіз [91, 226] показників основних демографічних процесів свідчить про значні відмінності демографічної ситуації, наприклад, у місті та навколишній сільській місцевості, що є віддзеркаленням соціальної нерівності в умовах соціально-економічних перетворень: показники смертності населення вищі у сільській місцевості, головною передумовою чого є переважання

населення похилого віку у віковій структурі у поєднанні з менш розвинутою соціально-економічною інфраструктурою, зокрема медичної системи.

Дослідження територіальної варіації основних характеристик смертності населення дає змогу оцінити регіональні особливості у взаємозв'язку з рівнем соціально-економічного і екологічного розвитку територій та виявити територіальну диференціацію районів області за комплексом характеристик смертності населення. Показник смертності населення Харківської області (додаток А) коливається територіально від 12,6 ‰ у м. Харкові до 25,4 ‰ в Первомайському районі [179, 214], що є відображенням статево-вікової структури в першу чергу. Також існує значна диференціація показника смертності немовлят за районами, він є нижчим у м. Харкові та міських радах, що можна пояснити кращим рівнем розвитку медичної системи; невисокий показник дитячої смертності в менш розвинутих районах, наприклад в Близнюківському, Великобурлуцькому, пояснюється більш сприятливою екологічною ситуацією. Отже зазначимо, що смертність населення є важливою складовою його природного руху. Показник смертності в регіоні за наведений період залишається майже незмінним за величиною значення, проте існують певні структурні особливості. Головною рисою структурних змін в процесі смертності є зниження питомої ваги смертності екзогенного характеру та збільшення питомої ваги від причин ендогенного характеру. Територіальні особливості обумовлені рядом суспільно-географічних чинників.

2.2.2. Вплив стаціонарних міграційних процесів на відтворення населення

Міграційний рух населення є одним з основних чинників кількісних та якісних характеристик населення, важливою передумовою демографічного розвитку та впливає на всі сфери соціального, економічного та політичного розвитку регіону. Територіальні відмінності у розселенні населення області впливають і на особливості міграційних процесів. Це проявляється у показниках міждержавної та міжрегіональної міграції населення, зокрема у показнику його міграційної активності. У Харківському регіоні основні показники міграційної ситуації (рис. 2.19) відрізняються від середніх по Україні, міграційне сальдо є позитивним, за рахунок міграційного притоку регіон компенсує певну частку втрат від природного відтворення населення.

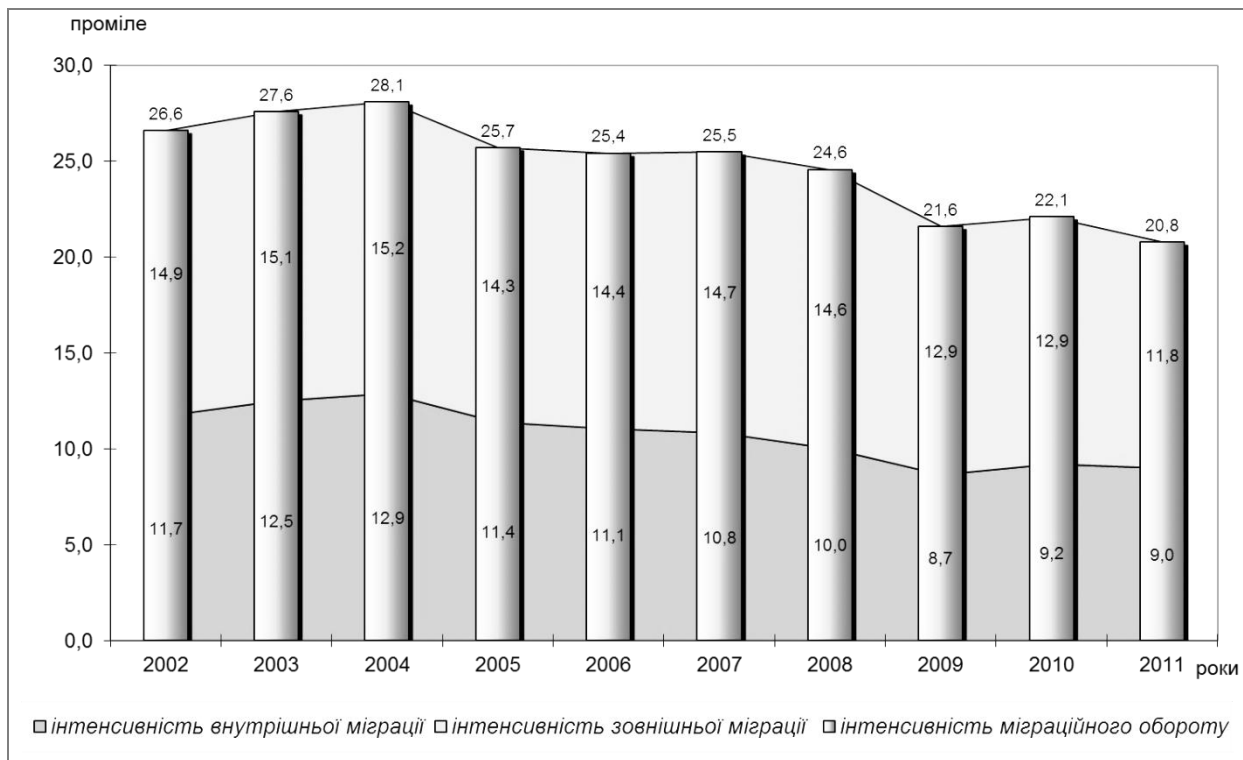

Рис. 2.19. Динаміка інтенсивності міграційної рухливості населення Харківської області за 2002–2011 роки, (побудовано за даними [207–214])

Область характеризується високою інтенсивністю міграції, переважанням обсягів зовнішньої над внутрішньою (11,8‰ до 9,0‰ відповідно); позитивний показник зовнішньої міграції є наслідком досить високого суспільного розвитку регіону порівняно з іншими регіонами України, до того ж позитивно впливає безпосередня близькість області до кордону з Росією, що призводить до особливо інтенсивної міграції населення у цьому напрямку. Проте варто відзначити тенденцію до зменшення міграційного обсягу за період 2002–2011 рр., що свідчить про відносну стабілізацію соціальної, економічної, політичної ситуації. Якщо вести мову про рівень міграційної активності, диференційованої за територією (рис. 2.20), зазначимо, що на формування населення вплив має не тільки зовнішня міграція населення, а й внутрішня – в якості перерозподілу населення по районам, і відповідно – зміна характеристик населення [23].

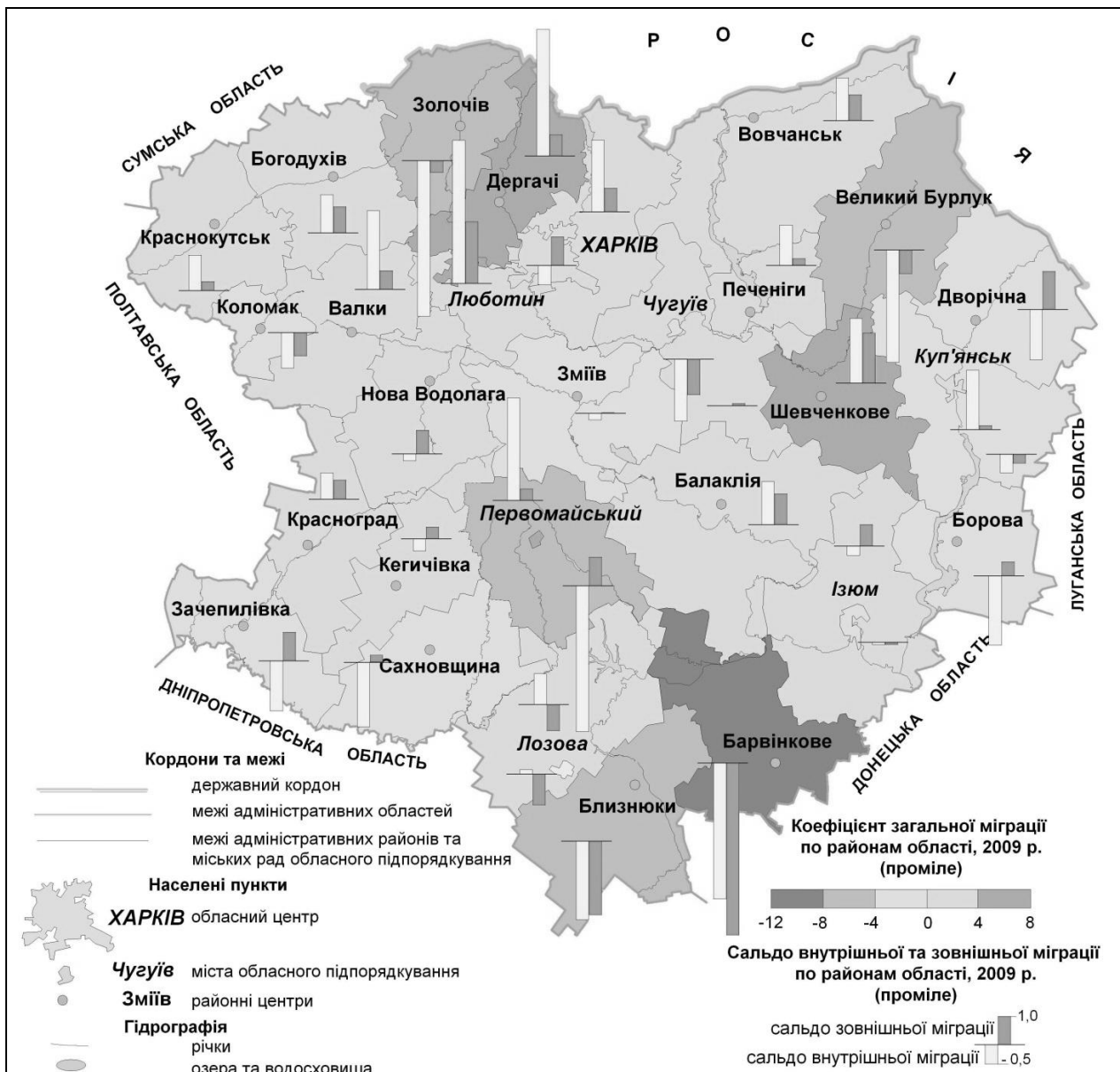

Рис. 2.20. Загальна міграція населення Харківської області, 2009 р. [158]

Найбільш активно за рахунок міграційного руху поповнюється населення Люботинської (8,0 ‰) та Первомайської (4,7 ‰) міських рад, Дергачівського (5,7 ‰) та Шевченківського (4,5 ‰) районів. Найбільших втрат населення за рахунок міграційного вибуття зазнає Барвінківський (-12,0 ‰) район; а також Золочівський (-6,6 ‰), Близнюківський (-6,0 ‰), Великобурлуцький (-5,2 ‰) та Первомайський (-4,5 ‰) райони (додаток А).

Загальний обсяг міграції формується як результат внутрішньорегіональних та зовнішньо регіональних переміщень населення; тому розподіл відповідає основним тенденціям по двох наведених складових, які детально розглянемо далі. Окрім того, відзначимо найбільш інтенсивний міграційний оборот у м. Харкові, Куп'янській та Лозівській міських радах, Харківському, Дергачів-

ському, Балаклійському, Красноградському районах, найменший – у Печенізькому, Золочівському, Зачепилівському, Барвінківському районах. Сукупний показник міграційної рухливості є відображенням ряду соціально-економічних перетворень в регіоні та окремих його частинах. Відмінності динаміки коефіцієнтів міграційного обороту міського і сільського населення визначають надзвичайно чітко виражену тенденцію до їх згладжування: в 1990 р. коефіцієнт міграційного обороту сільського населення перевищив відповідний показник для міського населення [23]. В подальшому мала місце тенденція до зростання відмінностей значень аналізованих показників, зумовлена більш високими темпами зниження інтенсивності міграційної рухливості сільського населення. Зниження інтенсивності міграційної рухливості населення відбувалося переважно за рахунок зниження міцності міграційних взаємозв'язків віддалених областей. В цілому, просторовий розподіл за сальдо загальної міграції дозволяє зробити висновок, що найбільший вплив має м. Харків як обласний центр та місто з високим суспільним розвитком; подальша територіальна диференціація міграційних процесів пояснюється здебільшого напрямками основних транспортних магістралей із збільшенням інтенсивності в радіальному напрямку від м. Харкова та утвореної їм асоціації.

Зовнішня стаціонарна міграція в області. Зовнішня міграція призводить до зміни загальної чисельності населення області, а напрямок такої зміни визначається співвідношенням кількості прибулого і вибулого населення. Традиційно Харківська область характеризується позитивним сальдо міграції (рис. 2.21). Хоча відзначається зменшення обсягів міграції, проте ці зміни у показниках прибуття та вибуття співвідносні, завдяки чому область не втрачає населення за рахунок міграції. Зазначимо поживлення міграційної рухливості у 2003–2007 рр. (максимального значення набула у 2004 р., міграційний приріст складав 2,0 ‰), зменшення її до рівня 2002 р. у 2009-2010 рр. (0,8 ‰ та 0,7 ‰ відповідно). Зменшення до 0,3‰ і стабілізація показників свідчать про «наповнення міста» і усталення структури його населення. Сальдо механічного руху має додатний показник. Харківська область є однією із розвинених областей України у промисловому, культурному, соціально-економічному відношенні, тому і показники майже не відрізняються [142].

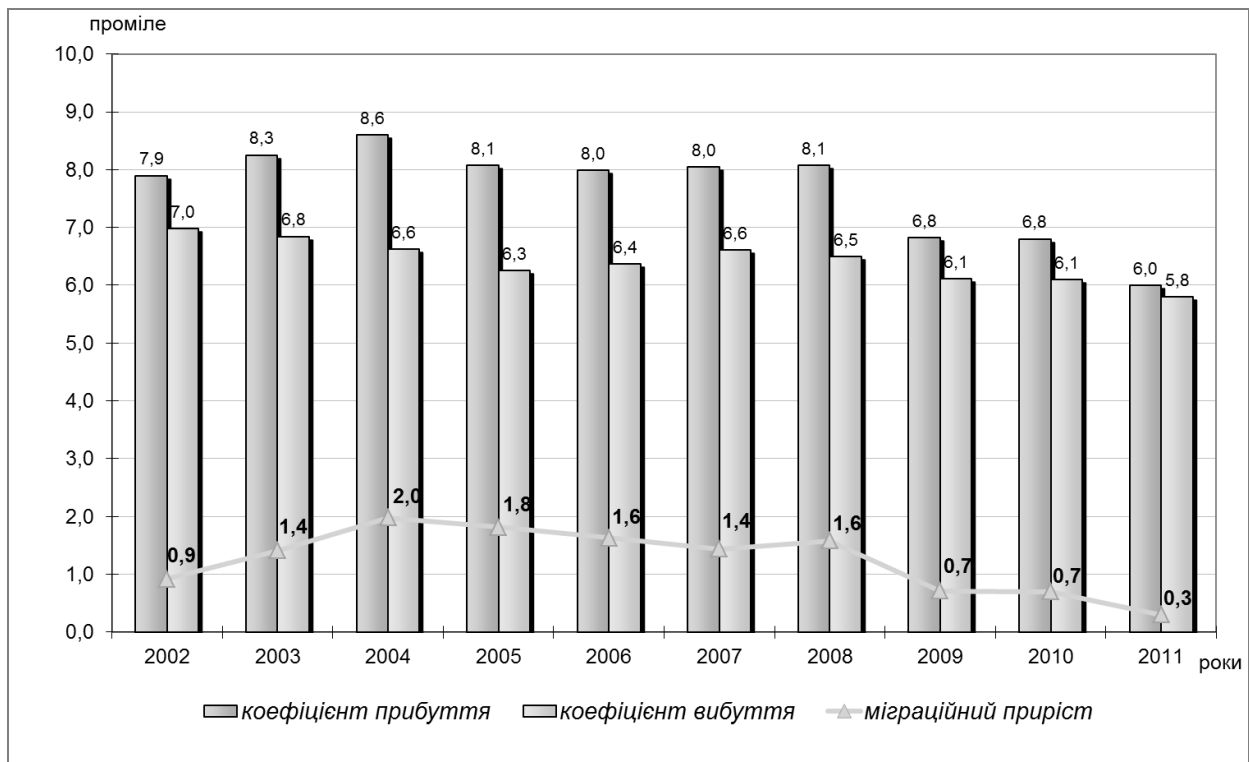

Рис. 2.21. Динаміка міграційного руху населення Харківської області за період 2002–2011 рр. (побудовано за даними [207–214])

Вільне переміщення капіталу в райони з найбільш високими темпами економічного росту, створення інноваційних зон, формування основ технополісів та інших нових форм територіальної організації постіндустріального виробництва передбачає високу міграційну рухливість працездатного населення як неодмінну передумову. Висока міграційна рухливість населення є типовою для ринкової економіки з відносно високими темпами росту.

Серед зовнішніх мігрантів переважають особи працездатного віку (рис. 2.22). Зазначимо, що найбільша чисельність прибулих – у віці 15–19 рр., що говорить про міграцію молоді на навчання, і дану тезу підтверджує той факт, що найбільша чисельність вибулих – у віці 20–24 рр., що говорить про закінчення навчання, отримання диплому та від'їзд з області. Проте частка вибулих близько на 1000 осіб менша, ніж прибулих; тобто населення області поповнюється за рахунок осіб фертильного віку. Міграційна активність інших вікових груп значно менша, відзначимо серед особливостей переважання виїжджаючих чоловіків у віці 25–29 рр., можна говорити, що це особи, які виїжджають на заробітки [64].

Аналіз структури причин переїзду мігрантів у міжрегіональній міграції для Харківської області свідчить про те, що визначальною причиною є родинні

обставини, навчання, зміна місця роботи. У структурі вибуття головною є одна причина, а саме – родинні обставини. Серед інших причин розподіл такий: зміна місця роботи, діти батьків-мігрантів, навчання, зокрема, досить поширеною причиною є лікування та догляд за хворими. Така відмінність у структурі пов’язана із вузівською спеціалізацією м. Харкова, який у структурі прибуття «притягує» студентів, а потім «виштовхує» їх у пошуках роботи, що часто супроводжується зміною місця проживання, крім того, зростає роль родинних обставин. Харківський регіон в основному є привабливим для мігрантів-студентів із країн так званого «третього світу», тоді як Європа та Америка є більш привабливими для мігрантів [60] з Харківської області у контексті зміни місця роботи та професійного росту.

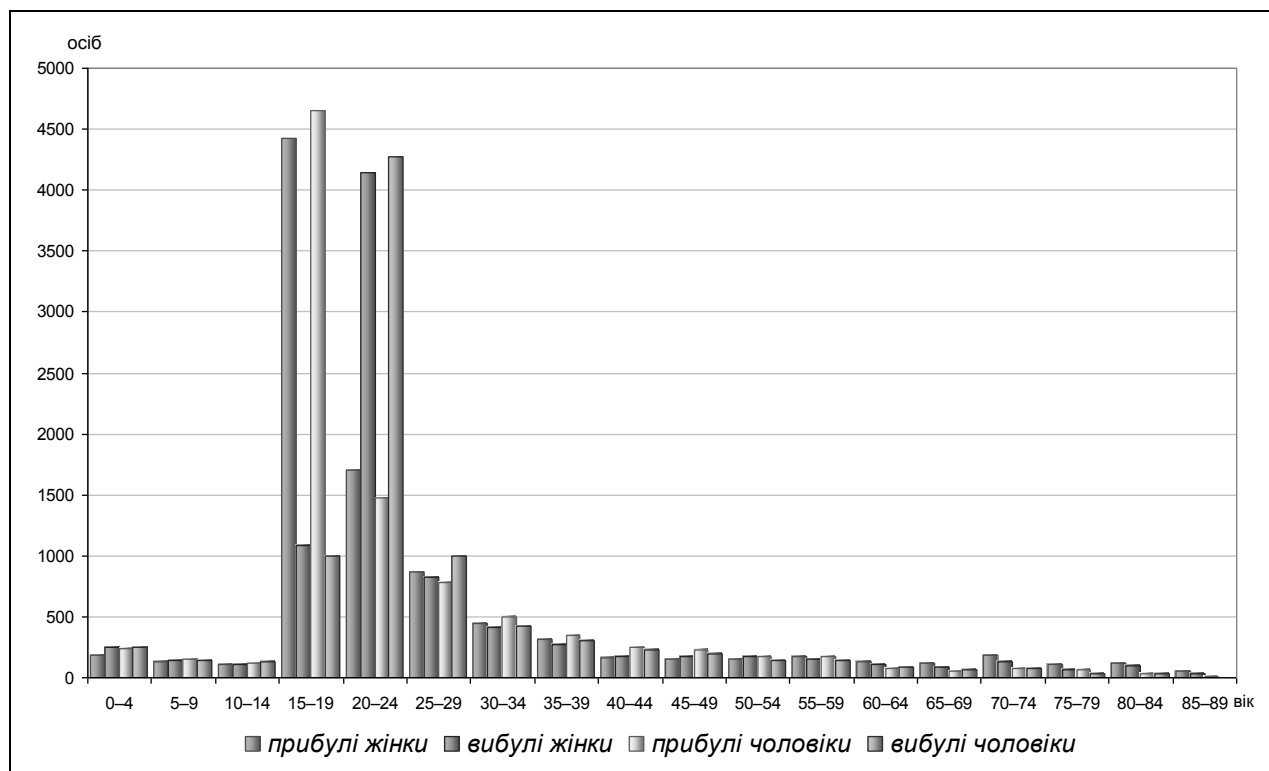

Рис. 2.22. Розподіл мігрантів Харківської області за статтю, віком та напрямом міграції, 2010 р. (побудовано за даними [173])

Населення окремих районів області не однаковою мірою залучено у міграцій процеси, зокрема із наведеної кількості мігрантів 1658 осіб поповнили чисельність населення м. Харкова і тільки 350 – райони області. Міграційний приріст чисельності населення за рахунок зовнішньої міграції також є позитивним для більшості районів, він спостерігається у 24 адміністративно-територіальних одиницях із 34 (рис. 2.23). Існують значні відмінності міграції населення по окремим районам. Зокрема відзначається централізованість та фо-

рмування кіл від обласного центра. Більшість прибулих оселяються у м. Харкові та у районах, які до нього прилягають, це Харківський, Дергачівський, Печенізький. Навколо виявленого ядра з найвищими показниками міграційного приросту формується наступне коло – райони, які є граничними з ними, тобто бачимо, що поблизу обласного центру число прибулих переважає над вибулими. Також привертають увагу райони, які мають промислове значення – потужні промислові підприємства у Балаклії (виробництво цементу та будівельних матеріалів), у Первомайському (хімічна промисловість), м. Ізюмі (приладобудування, оптика), Змієві (виробництво електроенергії), Лозовій, Куп'янську, Чугуєві (машинобудування та металообробка).

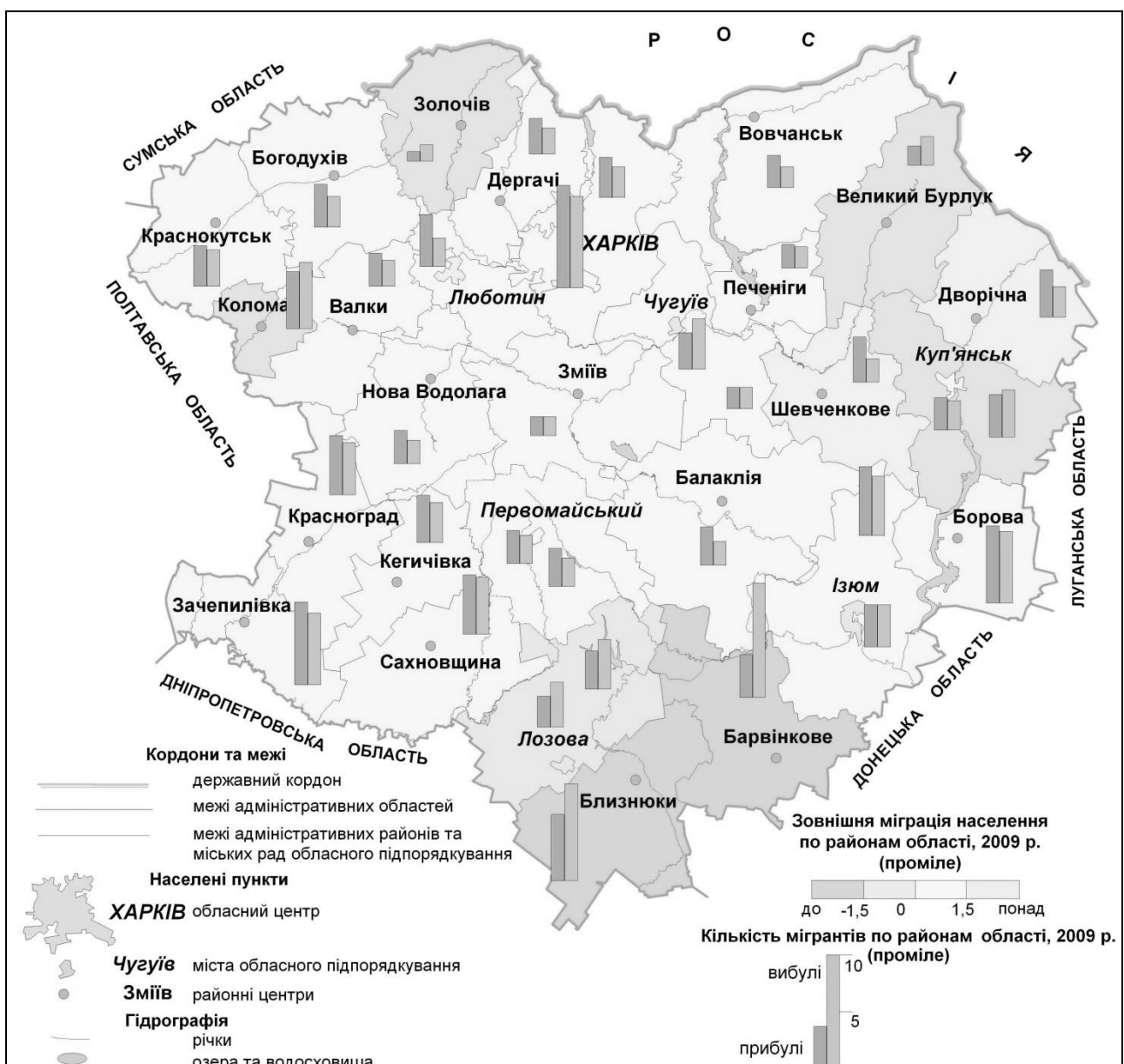

Рис. 2.23. Зовнішня міграція населення Харківської області на 2009 р. [158]

У зовнішній міграції ситуація з кількістю прибулих (8,1‰) та вибулих (6,5‰) з області цілком позитивна, так як приріст, має показник 1,6‰. Високим є показник прибулих у м. Харкові (11,5‰) та Борівському районі (8,4‰), вибулих – Барвінківському (14,2‰), Борівському (9,1‰) районах.

Внутрішня стаціонарна міграція в області. Внутрішня міграція населення не змінює загальну чисельність населення, проте значно впливає на населення диференційовано за місцем проживання. Інтенсивність внутрішньоміграційних переміщень, як і в цілому міграційних рухів в області, зменшується: на кожну 1000 населення приходилось 11,7 у 2002 р. та 9,0 мігрантів у 2011 році та [207–214]. Внутрішньорегіональна міграція не впливає на зміну чисельності населення області в цілому, а має вплив лише на формування чисельності міських та сільських поселень та окремих адміністративно-територіальних одиниць. Вона характеризує рух населення у межах області в напрямках «місто–село», «село–місто», а також «село–село» і «місто–місто». Основними причинами цієї міграції є економічні чинники. Більшість сільського населення у пошуках роботи виїжджає до міста [23].

Розподіл мігрантів в межах області за статтю та віком (рис. 2.24) відображає основні тенденції зовнішньої міграції: найбільшим є обсяг мігруючих у вікових групах 15–19 та 20–24 рр., що відповідає освітнім мотивам переміщень.

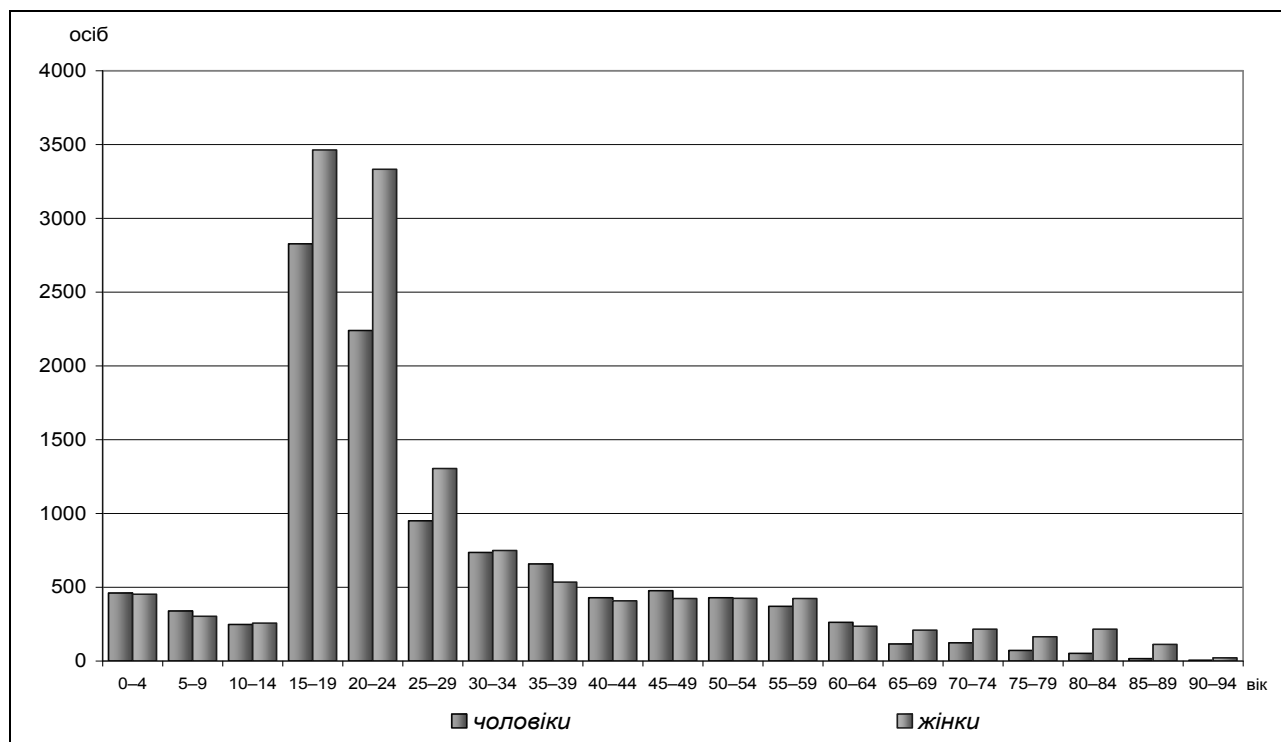

Рис. 2.22. Розподіл мігрантів Харківської області за статтю, віком та напрямом міграції на 2010 р. (побудовано за даними [173])

Міграція у вікових групах 25–29 рр. також досить висока. Відзначимо як особливість у процесі внутрішньорегіональної міграції населення переважання серед мігрантів жінок. Регіональні відмінності (рис. 2.25) у переміщеннях по області значні: чітко виражені райони, привабливі для міграції.

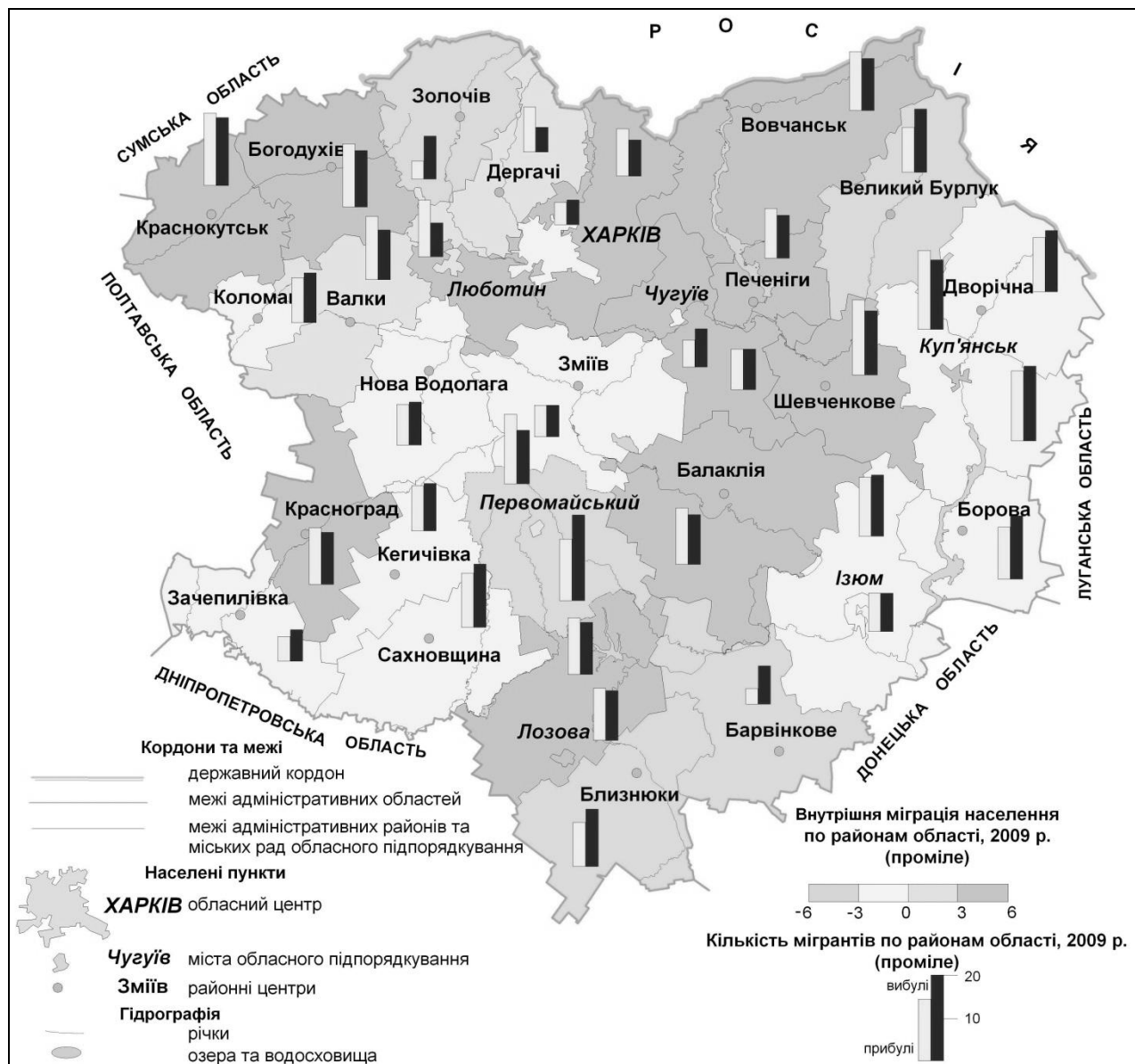

Рис. 2.25. Внутрішньорегіональна міграція населення Харківської області у 2009 р. [158]

Найбільший міграційний приріст у Люботинській (5,6 %) та Первомайській (4,0 %) міських радах, Дергачівському (4,9 %) та Валківському (3,1 %) районах. Значно втрачають населення за рахунок внутрішньої міграції такі райони, як Близнюківський, Барвінківський, Великобурлуцький, Первомайський, Золочівський; тобто здебільшого периферійні райони. Варто зазначити, що за обсягом внутрішньорегіонального міграційного обороту переважають Куп'янський та Шевченківський райони та Куп'янська міська рада.

Розглядаючи зміни просторового розподілу сальдо внутрішньої міграції, відзначимо стабільність розподілу і незначні коливання у значеннях показника і загальну тенденцію напряму внутрішньої міграції до більш розвинених регіонів області та районних центрів.

2.3. Структура населення як чинник і наслідок відтворення населення Харківського регіону

У дослідженні демографічної ситуації в регіоні важливим напрямом є структурний аналіз населення, при цьому під структурою (складом) розуміють його розподіл відповідно до значення якої-небудь ознаки [99]. При проведенні структурного аналізу необхідно розмежовувати поняття «склад населення» та «структура населення». Склад населення за певною ознакою характеризують абсолютні частоти відповідного ряду розподілу, які показують кількість одиниць сукупності у певній групі. Структуру населення характеризують відносні частоти, які розраховують на основі абсолютних частот як частку або питому вагу кількості одиниць у загальній чисельності сукупності. Абсолютні частоти є базою для аналізу закономірностей розподілу населення за певною ознакою, а їх зміна у часі дає можливість виявити та оцінити тенденції зміни цих закономірностей. Відносні частоти є основою для аналізу закономірностей структури сукупності та структурних зрушень [80]. Саме на основі зазначеного і проводився аналіз складових демографічної ситуації Харківської області.

2.3.1. Чинники та динаміка статеві-вікової структури населення

Одним із головних напрямів вивчення населення регіону є аналіз його статеві-вікового складу та структури, який здійснюється з використанням комбінаційних рядів розподілу за статтю і віком. Для виявлення відмінностей статеві-вікового складу і структури населення залежно від місця проживання до переліку групувальних ознак включають міські поселення та сільську місцевість. Регіональні особливості вивчають шляхом аналізу рядів розподілу, побудованих у регіональному розрізі.

Статеві-віковий склад і структура населення формуються під спільним впливом трьох основних факторів: співвідношення чисельності народжених живими хлопчиків і дівчаток (так зване вторинне співвідношення статей); вікової диференціації смертності у чоловіків і жінок; статеві-вікового складу мігрантів.

Оскільки перший фактор є фундаментальною біологічною константою та дорівнює 105–106 народженим хлопчикам на 100 дівчаток, то вирішальна роль у формуванні та зміні статеві-вікового складу (структури) населення регіону належить віковій диференціації смертності та статеві-віковим відмінностям в інтенсивності міграції, що, в свою чергу, залежить від соціальних, економічних, екологічних умов життя населення [80, 223].

Сучасна статеві-вікова структура населення Харківської області (рис. 2.26) та особливості демографічних процесів сформувалися під впливом багатьох історичних і соціально-економічних змін у суспільстві й тому через них простежується як минуле, так і демографічне майбутнє.

За допомогою наведеної піраміди можна простежити періоди спаду та підвищення народжуваності, які проявляють себе на віковій структурі у вигляді звужених і розширених частин: вікові групи 75–79 років – наслідок голодомору 1933 року: висока смертність немовлят та зниження рівня народжуваності; після голоду, в другій половині 1930-х рр. відбулося компенсаційне зростання народжуваності внаслідок реалізації народжень, відкладених у кризові роки, до того ж воно було підсилене постановою про заборону абортів, внаслідок наведених історичних та демографічних подій простежується розширення в когортах населення у віці 65–70 років. На скорочення когорт наступних років народження (1942–1945 рр.) вплинув більшою мірою власне дефіцит народжень під час війни та періоду післявоєнного голоду. Подальше розширення статеві-вікової піраміди (45–60 років) є наслідком підвищення народжуваності в мирний час, реалізації відкладених народжень та чисельної дітородної когорти населення [223].

Зниження народжуваності в наступні роки і входження до найбільш активного дітородного віку малочисельних поколінь, народжених у роки війни, сформувало у 1965–1970 рр. заглиблення на піраміді. Розширюється діаграма в місці, що відповідає когортам 1970–1976 рр. народження; найбільші за чисельністю вікові групи припадають на 1983–1986 рр. народження, що пов'язано з чисельною когортою дітородного населення, народженого в післявоєнні роки сукупно із впровадження стимулюючої демографічної політики. Скорочення чисельності поколінь 1990-х рр. народження пов'язане зі зменшенням інтенсивності дітонародження, переважно менш численним (ніж попередні) поколінням.

ням дітородного населення, непередбачуваними змінами в політичному та економічному житті країни [223].

Найменш численні когорти народжених простежуються наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. (5–15 років), чому сприяла економічна, соціальна, політична нестабільності цього часу. Чисельна когорта народжених у 1970 рр., яка увійшла у дітородний вік, була вимушена відкласти народження. Підтвердженням цього факту є підвищення рівня народжуваності і відповідно розширення на піраміді починаючи із 2004 р., що певною мірою є наслідком зростання народжуваності серед жінок у віці 33–37 років порівняно з більшістю інших вікових груп у 2006–2011 рр.

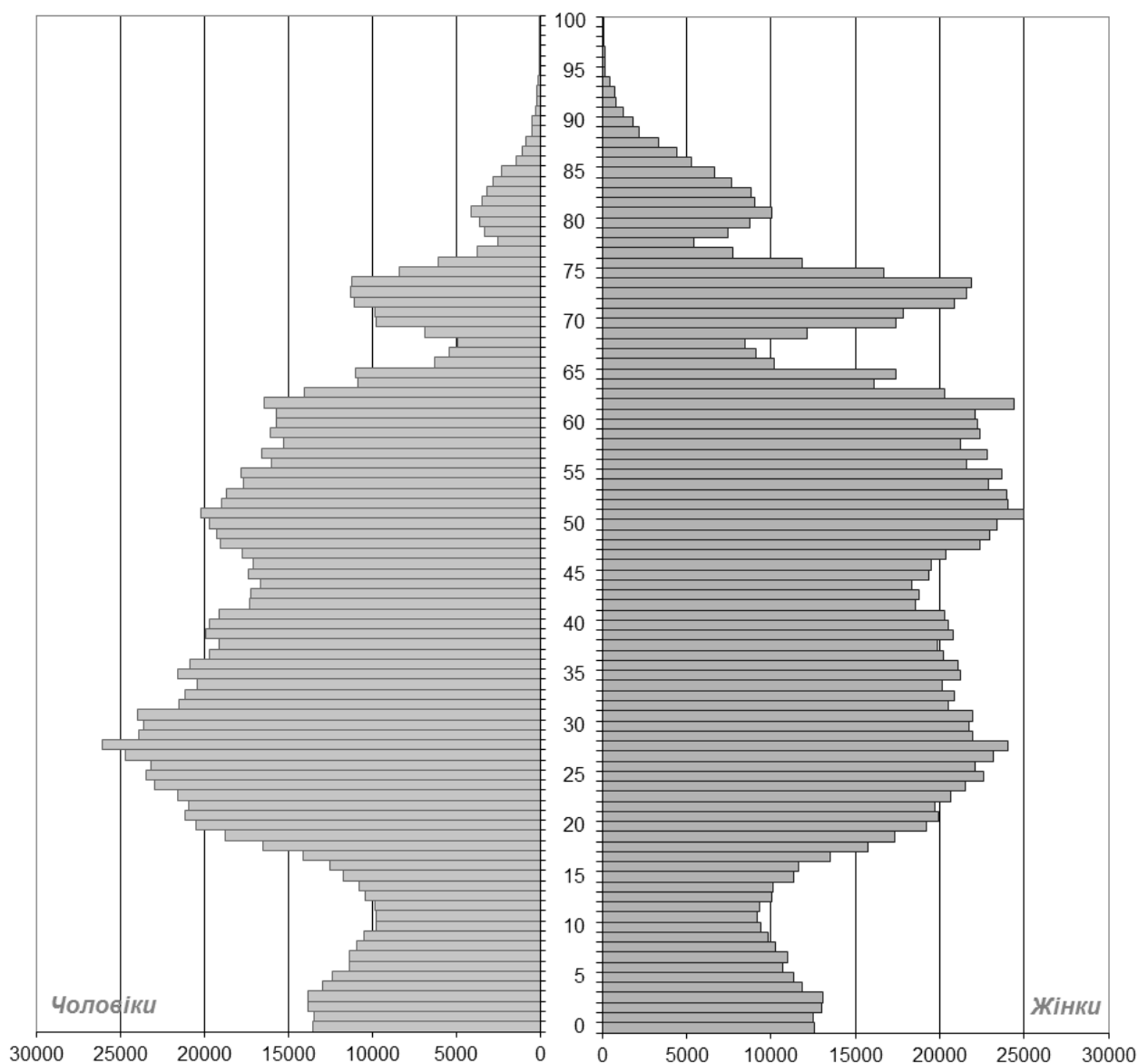

Рис. 2.26. Статеві-вікова структура населення Харківської області на 01.01.2012 р. (побудовано за даними [175])

Можливо, саме ці покоління почали переходити на західну модель більш пізнього народження дітей. Тому розширення найнижчої частини піраміди може відповідати як дітям поколінь 1970-х, так і дітям поколінь 1980-х рр., які формують найбільш активну дітородну когорту населення. Імовірно, в разі поліпшення рівня життя населення в найближчі роки саме ці когорти можуть дати значний приріст інтенсивності дітонародження, а реалізація їх репродуктивних настанов буде більш повною, ніж попередніх поколінь [70, 80, 233]. Зазначимо, що у статеві-віковій структурі населення області в статевій складовій переважають жінки (54,1 %) за рахунок когорт населення старше 40 років, бо саме в цих вікових групах чоловіча смертність значно переважає жіночу.

Контур статево-вікової піраміди населення Харківської області (рис. 2.26) відповідає третьому типу статево-вікових пірамід (класифікація, запропонована у 30-х рр. XX ст. німецьким статистиком Ф. Бурдерфером), який притаманний регресивній віковій структурі населення і за А. Зундбергом характеризується значною перевагою питомої ваги батьків над питомою вагою дітей, що зумовлює скорочення чисельності населення [137]. Цей висновок підтверджується тим, що у 2011 р. у Харківській області питома вага дітей (0–14 років) становила 16,7 % (у міських поселеннях — 16 %, у сільській місцевості – 17,3 %), а прабатьків (50 років і старші) – 32,1 % (у міських поселеннях – 26,9 % , у сільській місцевості – 35,9 %). Таким чином, коефіцієнт переважання питомої ваги прабатьків становить 1,92 (у міських поселеннях — 1,68, у сільській місцевості — 2,08). Отже, можна зробити висновок про те, що ступінь регресивності вікової структури значно вищий у сільського населення, ніж у міського.

Для порівняння закономірностей розподілу за статтю і віком міського та сільського населення доцільно використовувати полігон частот (при цьому по осі *X* вказують середини вікових інтервалів або номери груп, а по осі *Y* — кількість або питому вагу чоловіків і жінок у кожній віковій групі). Побудовані полігони частот для міського та сільського населення Харківської області (рис. 2.27, 2.28) свідчать про наявність помітних відмінностей закономірностей статево-вікового розподілу.

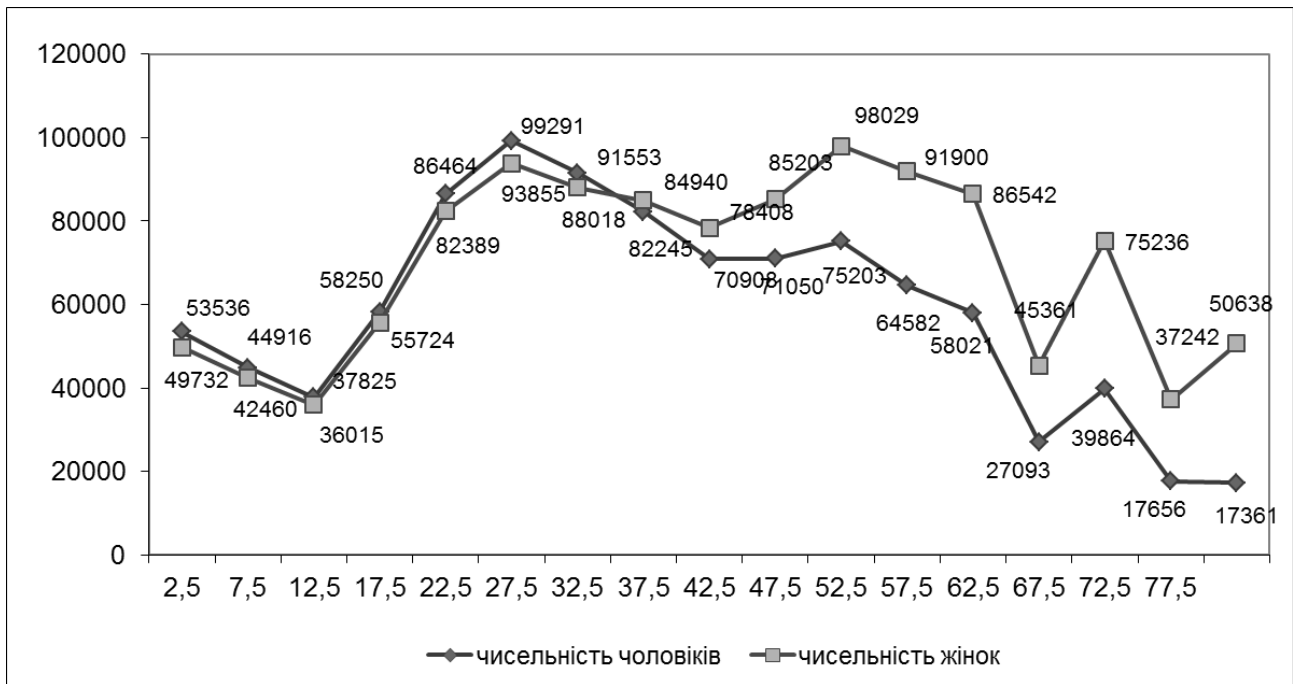

Рис. 2.27. Полігон розподілу міського населення Харківської області за статтю та віком на 01.01.2012 р. (побудовано за даними [175])

Так, для міського населення (рис. 2.27) характерні три чітко виражені «піки», які відповідають віковим інтервалам 25–29, 50–54, 70–74 років, що зумовлюється явищами компенсації й амортизації [80], а вік балансування (коли кількість чоловіків і жінок зрівнюється) припадає на інтервал 30–35 років, після цього має місце перевага кількості жінок у всіх вікових групах.

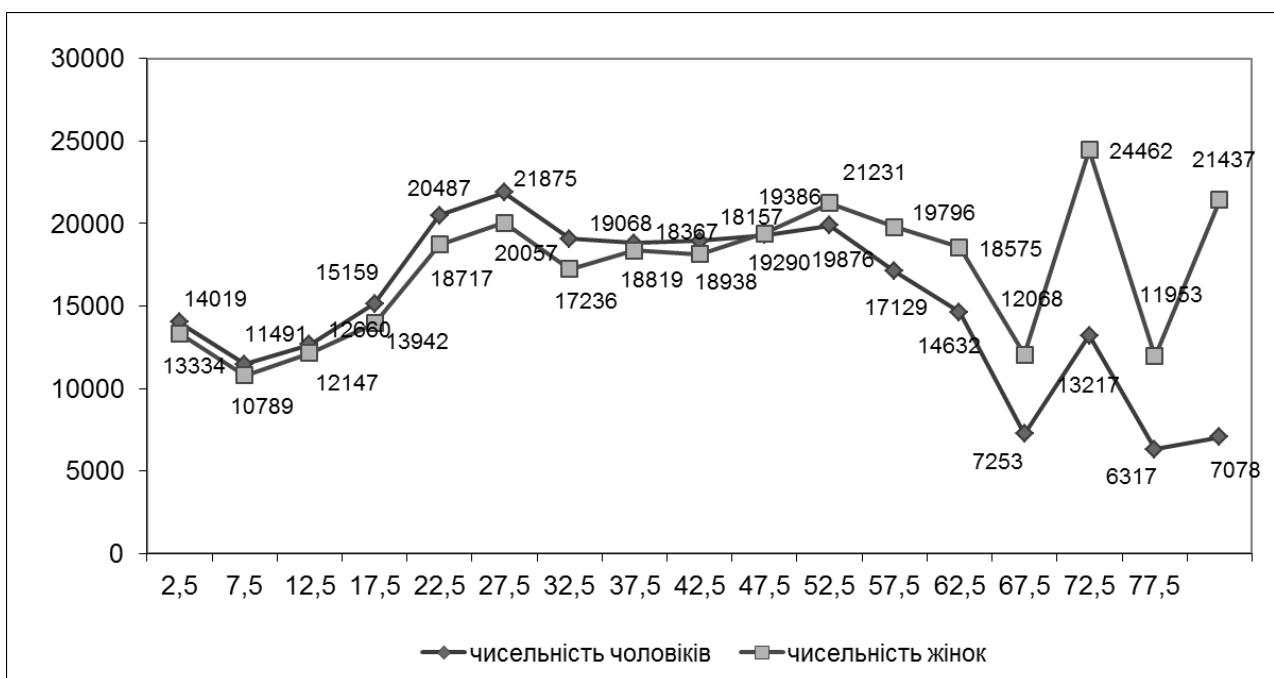

Рис. 2.28. Полігон розподілу міського населення Харківської області за статтю та віком на 01.01.2012 р. (побудовано за даними [175])

Для сільського населення (рис. 2.28) також можна визначити три «піки», але перші два не так чітко виражені, як у міського населення, в той же час найвищим є третій «пік» для жінок, який припадає на віковий інтервал 70–74 роки. На графіку видно, що для сільського населення регіону існує дві вікові групи балансування: перший – вік 20–29 роки; другий – вік 45–49 років. Загалом для інтервалу 0–49 років характерним є переважання, хоча й не дуже значне, чоловіків, що зумовлено більш інтенсивною міграцією жінок віком 20–49 років. З вікового інтервалу 50–54 роки починає формуватися переважання кількості жінок, яке досягає максимуму в інтервалах 70–74 роки та після 80 років – відповідно 10,7 та 15,6 тис. осіб. Така ситуація зумовлюється, в першу чергу, значно вищою інтенсивністю смертності чоловіків у цих вікових групах.

Для співвідношення населення різного віку застосовуються показники демографічного навантаження.

$$k_{заг} = \frac{S_{0-14} + S_{50+}}{S_{15-49}} \times 1000, \quad k_{\partial} = \frac{S_{0-14}}{S_{15-49}} \times 1000, \quad k_n = \frac{S_{50+}}{S_{15-49}} \times 1000,$$

де $k_{заг}$, k_{∂} , k_n – відповідно коефіцієнт демографічного навантаження покоління батьків загальний, дітьми та прабатьками;

S_{0-14} , S_{15-49} , S_{50+} – відповідно кількість дітей, батьків, прабатьків.

$$k_c = \frac{S_{65+}}{S_{15-49}} \times 1000, \quad k_{n/\partial} = \frac{S_{50+}}{S_{0-14}} \times 1000,$$

де k_c , $k_{n/\partial}$ – відповідно коефіцієнт демографічного навантаження покоління батьків старими (у віці 65 років і старше) та покоління дітей прабатьками (забезпечення онуків та онучок дідами та бабусями) [46, 128, 181].

Можливий варіант розрахунку демографічного навантаження обчислюється шляхом зіставлення чисельності допрацездатного ($S_{\partial n}$), працездатного (S_n), та післяпрацездатного (S_{nn}) віку за формулами

$$k_{n.заг} = \frac{S_{\partial n} + S_{nn}}{S_n} \times 1000, \quad k_{n.\partial n} = \frac{S_{\partial n}}{S_n} \times 1000, \quad k_{n.nn} = \frac{S_{nn}}{S_n} \times 1000,$$

де $k_{n.заг}$, $k_{n.\partial n}$, $k_{n.nn}$ – відповідно коефіцієнт демографічного навантаження населення працездатного віку загальний, населенням допрацездатного та післяпрацездатного віку.

Аналіз коефіцієнтів демографічного навантаження у Харківській області (табл. 2.5) свідчить про наявність їх значної варіації, зумовленої суттєвими відмінностями статево-вікової структури міського і сільського населення.

Таблиця 2.5

Коефіцієнти демографічного навантаження
у Харківській області у 2011 році, проміле (обчислено за [175])

Показник	Все населення			Міські поселення			Сільська місцевість		
	Обидві статі	в т.ч.		Обидві статі	в т.ч.		Обидві статі	в т.ч.	
		чоловіки	жінки		чоловіки	жінки		чоловіки	жінки
$k_{заг}$	965	807	1122	930	779	1079	1116	925	1318
k_{∂}	244	252	237	234	243	226	287	286	288
k_n	720	556	885	696	536	853	829	640	1029
k_c	210	144	270	194	135	247	280	183	377
$k_{n/\partial}$	2950	2209	3736	2967	2200	3783	2889	2240	3572
$k_{n.заг}$	490	441	534	463	424	497	607	513	701
$k_{n.\partial n}$	263	285	244	254	278	233	303	313	293
$k_{n.nn}$	226	156	290	209	146	264	304	199	408

Зокрема, максимальний загальний коефіцієнт навантаження покоління батьків притаманний жіночому сільському населенню (1318 ‰), а мінімальний – чоловічому міському населенню (779 ‰); відповідні значення коефіцієнта демографічного навантаження дітьми – 286 ‰ для чоловіків у сільській місцевості та 226 ‰ для жінок у міських поселеннях, граничні значення коефіцієнта демографічного навантаження прабабками становлять 1029 ‰ для жінок у сільській місцевості та 536 ‰ для чоловіків у міських поселеннях, а демографічного навантаження старими (прабабками – дітей) – відповідно 3783 ‰ для міських жінок та 2240 ‰ для сільських чоловіків (додаток Б).

Аналогічна ситуація має місце серед коефіцієнтів демографічного навантаження населення працездатного віку. Так, максимального значення загальний коефіцієнт, коефіцієнти навантаження населенням допрацездатного та післяпрацездатного віку набувають у сільських жінок, а мінімального (крім другого коефіцієнта) – у міських чоловіків. Оцінюючи варіації названих коефіцієнтів зазначимо, що надзвичайно високою варіацією характеризуються коефіцієнти навантаження прабабками та населенням післяпрацездатного віку, невисокою – коефіцієнт навантаження дітьми та населенням допрацездатного віку.

Під статевою структурою населення розуміють розподіл населення за статевою ознакою на чоловіків і жінок. В демографічних дослідженнях використовують два способи представлення статевої структури. Перший – визначення абсолютних показників чоловіків і жінок у всьому населенні і в його окремих вікових групах. На підставі рядів розподілу за статтю, віком та місцем прожи-

вання розраховують також відносну величину координації – кількість чоловіків на 1000 жінок [223]. Так, у Харківській області (табл. 2.6) загалом на 1000 жінок припадає 857 чоловіків, у міських поселеннях – 828, у сільській місцевості – 886. Водночас до віку 20 років має місце певна перевага чоловічої статі, у віці 25–39 років кількість чоловіків і жінок відрізняється несуттєво, а з віку 40 років починається перевага жінок у всіх вікових групах. Іншим способом представлення статевої структури є розрахунок так званого співвідношення за статтю, тобто відношення чисельності чоловіків до чисельності жінок (або навпаки) у всьому населенні і в його окремих вікових групах.

Розглядаючи статеве співвідношення, зазначимо, що під первинним розуміють відношення числа чоловічих гамет до числа жіночих при заплідненні, яке є постійною величиною. Вторинне статеве співвідношення розраховується як відношення числа народжених хлопчиків до числа народжених дівчаток. Третинне статеве співвідношення – це співвідношення чисельності чоловіків та жінок у всіх інших вікових групах, розраховується як відношення чисельності чоловіків у певному віці до чисельності жінок в тому ж віці.

Таблиця 2.6

Чисельність чоловіків на 1000 жінок у Харківській області, 2010 р [175, 214]

Вік, роки	Все населення	Міські поселення	Сільська місцевість	Вік, роки	Все населення	Міські поселення	Сільська місцевість
0-4	1069	1072	1057	45-49	851	822	981
5-9	1050	1052	1044	50-54	783	750	935
10-14	1049	1052	1040	55-59	739	712	865
15-19	1051	1039	1103	60-64	690	675	760
20-24	1057	1049	1096	65-69	595	599	585
25-29	1087	1090	1073	70-74	552	542	583
30-34	1021	1007	1089	75-79	464	461	472
35-39	962	947	1034	80 і понад	326	333	310
40-44	912	883	1039				

Статева структура населення залежить від сумарної дії трьох чинників:

- від вторинного співвідношення за статтю (від співвідношення чисельності хлопчиків і дівчаток серед тих, що народилися);
- від диференціальної смертності, тобто відмінностей смертності чоловіків і жінок в різних вікових групах;
- від статевих (гендерних) відмінностей в інтенсивності міграції [69].

Перший чинник (вторинне співвідношення за статтю) є практично незмінним і однаковим для всього населення, тому у третинному статевому роз-

поділі вирішальна роль належить диференціальній смертності і гендерним відмінностям в інтенсивності міграції, які залежать від соціально-економічних умов [137].

Для розрахунку вторинного статевого співвідношення ми брали групи чоловіків та жінок у віці до 1-го року, для розрахунку третинного співвідношення статей – п'ятирічні вікові групи.

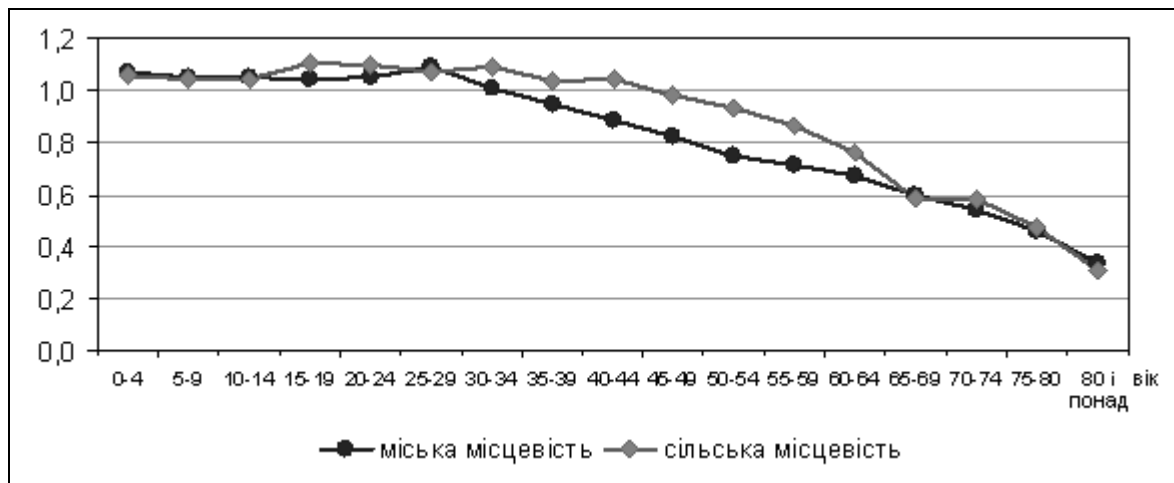

Рис. 2.29. Третинне статеве співвідношення населення Харківської області, 2010 р., диференційоване за місцем проживання (побудовано за даними [214])

У міських поселеннях чисельність жінок починає переважати з віку 35 років, а у сільській місцевості – з 50 років. Результати розрахунку показника співвідношення між статями за однорічними віковими групами дають можливість визначити так званий вік балансування, в якому кількість чоловіків і жінок зрівнюється, а після цього віку формується стійке переважання жінок. У Харківській області вік балансування на 1 січня 2010 р. становив у міських поселеннях – 35, у сільській місцевості – 50.

Таким чином, чисельність жінок і чоловіків майже рівна до 40 років, статеве співвідношення максимально наближене до оптимального. В старших вікових групах помітне значне переважання жіночого населення. Зазначимо, що порівняно із 2001 р., у 2010 статеве співвідношення покращилось у молодших вікових групах. Отже, щодо статевої структури, то цей показник порівняно сприятливий в області. Виявлено перевагу жінок над чоловіками (на 225,8 тис. осіб) переважно за рахунок старших вікових груп, а співвідношення двох статей у віці до 48 років в основному вирівнялося.

Однією з головних демографічних проблем, які притаманні Харківському регіону, як і Україні зокрема, є старіння населення, котре проявляється через

зростання частки населення похилого віку. Цей процес зумовлений як скороченням народжуваності, так і зростанням тривалості життя населення. Для оцінки рівня старіння населення використовують коефіцієнти старіння, які розраховують зіставленням кількості старих (65 і старші) з чисельністю населення [4, с. 550–551]. У Харківській області коефіцієнт старіння «зверху» на 1 січня 2012 р. становив: для населення загалом – 17,9 % (для чоловіків – 12,2 %, для жінок – 23,3 %); у міських поселеннях – відповідно 16,6 %, 11,4 %, 21,4 %; у сільській місцевості – 23,3 %, 15,2 %, 31,5 %. Таким чином, міське населення характеризується початком демографічного старіння (інтервал шкали 10 %), а сільське населення загалом можна вважати надзвичайно старим (інтервал шкали 21 % і більше), але чоловіки мають середній рівень старості, а жінки – надзвичайно високий. Отже, різні закономірності розподілу міського і сільського населення за статтю і віком проявляються також у різному ступені старіння населення.

Територіальна диференціація особливостей вікової структури населення безпосередньо впливає на розвиток регіону [113], зокрема на його забезпечення трудовими ресурсами – з одного боку, з іншого – вона перебуває під впливом соціально-економічних факторів. Для дослідження територіальної диференціації вікової структури населення Харківської області за допомогою методом вроцлавської таксономії, типізовано адміністративно-територіальні одиниці регіону за показниками вікової структури населення та виділено окремі їх типи і підтипи (рис. 2.30, 2.31). Дослідження п'ятирічного періоду дозволило прослідкувати динаміку змін вікової структури населення.

Можна виділити центральні ядра, утворені більшістю міст обласного підпорядкування і Харківським районом, та концентричні кільця навколо них, утворені третім, четвертим, п'ятим типами. Шостий і сьомий типи мають відмінні особливості від загальної тенденції територіальних змін вікової структури [70]. Місто Харків, що входить до першого виділеного нами типу в Харківській області, є центром основного ядра, тут відзначаються найнижчі в області показники молодшої вікової групи, найвищі показники працездатної групи населення; чисельність населення старшої вікової групи досить невисока. Даний тип має найменше демографічне навантаження. Така ситуація в місті склалась в результаті дії ряду соціально-економічних чинників. Більше половини (54,6%) всіх інвестицій області припадає на її центр, що є закономірним проявом високого статусу і розвитку міста, це свідчить ще й про те, що обласний центр є ку-

льтурним, науковим, економічним, інтелектуальним центром, отримує великі можливості для розвитку всіх галузей промисловості, економіки, покращення умов праці та життя людей, збільшення кількості робочих місць, вдосконалення виробничого процесу тощо. Оскільки місто Харків є найбільш розвиненим в області та одним з потужних в Україні, то спостерігається велика частка іммігрантів працездатного віку, що підсилює і так численну середню вікову групу. Чисельність молодшої вікової групи пояснюється низькими показниками народжуваності, що характерно для більшості міст (в силу переорієнтації основних життєвих цінностей, прагнення до кар'єрного росту та добробуту, підвищення віку формування сімей тощо), до того ж, чисельність молодшої групи щороку зменшується. Нечисленна старша вікова група здебільшого сформувалась через механічний відтік (еміграцію) осіб пенсійного віку у райони області.

Рис. 2.30. Вроцлавський дендрит адміністративно-територіальних одиниць Харківської області за ознаками вікової структури населення [70]

Другий тип представлений Харківським районом, а також Чугуївською, Куп'янською, Первомайською та Лозівською міськрадами. Він утворює кілька

невеликих ядер на території області, а також частину основного ядра. Для них характерні також мало чисельна молодша вікова група, проте її частка більша ніж у м. Харків, чисельна група осіб працездатного віку, і частка старшої вікової групи приблизно нарівні з обласним центром. Оскільки цей тип сформований досить розвинутими міськрадами, то для них значною мірою притаманні тенденції м. Харкова [113]. Зазначимо, чисельна середня вікова група населення в Харківському районі сформувалась переважно під дією м. Харкова, зокрема це – безпосередня близькість до останнього дозволяє щодня їздити на роботу та повертатись додому. Також в районі розташовано багато міст та селищ міського типу, характерний високий рівень рурбанізації.

Рис. 2.31. Типізація Харківської області за віковою структурою населення за період 2004 – 2008 роки [113]

Третій тип географічно кільцеподібно оточує ядро, займаючи основну частину області. Перший підтип третього типу представлений Дергачівським районом та м. Ізюм. Як і для попередніх типів, для них характерна досить нечисленна частка осіб молодшого віку, чисельна й середня, але показники старшої вікової групи є значно вищими. Тобто, цьому підтипу притаманне більше демографічне навантаження. Це вже перехідна територія між центральним ядром та периферією [113]. Другий підтип представлений районами, що межують з адміністративними одиницями першого та другого типів, тобто перебувають під їх соціально-економічним впливом: Люботинська міська рада, Золочівський, Богодухівський, Валківський, Нововодолазький, Зміївський, Чугуївський, Вовчанський, Куп'янський та Ізюмський райони. Цей підтип оточує попередні території. Для нього характерні значно вищі показники молодшої вікової групи у порівнянні із попередніми типами, значно менша частка осіб працездатного віку, та висока частка старшої вікової групи; тобто, цьому підтипу притаманні значно менші диспропорції вікової структури. До третього підтипу відноситься Краснокутський район, в якому досить висока частка населення молодшої та старшої вікової груп; проте в обох випадках відзначаються тенденції до поступового їх зменшення з роками; нечисленна частка осіб середньої вікової групи. До четвертого підтипу належать Зачепилівський, Сахновщанський, Лозівський, Близнюківський, Барвінківський, Борівський, Дворічанський, Великобурлуцький, Шевченківський райони; цей підтип утворює наступне кільце [113]. Тут одна з найвищих часток населення молодшої вікової групи, яка щороку зменшується; відзначається середнє значення часток працездатної і старшої вікових груп, перша з яких має тенденцію до зростання за рахунок молодшої вікової групи та позитивного коефіцієнту заміщення населення; тобто для цих районів характерні тенденції високої народжуваності. Таким чином, третій тип районів, який є закономірним продовженням загально виявленої тенденції, сформувався в силу дії соціально-економічного чинника, а саме – зменшення економічного розвитку, відповідно й зменшення осіб працездатного віку.

Четвертий тип представлений Печенізьким та Первомайським районами, що утворюють наступне кільце за показниками вікової структури. Але розташоване воно в центрі області, а не на окраїні, тобто територіально загальна тенденція дещо порушується. Для цього типу характерні середні показники молодшої вікової групи, одна з найменших часток працездатної та одна з найвищих

часток старшої вікових груп населення. На формування вікової структури Печенізького району значний вплив спричинили такі чинники, як безпосередня близькість до Харкова, наявність рекреаційних природних ресурсів та особливості природо-кліматичних умов (р. Сіверський Донець, висока лісистість території, сприятлива екологічна ситуація тощо). Сукупність цих факторів робить його привабливим для розвитку будівництва котеджних комплексів життя та відпочинку, бо в умовах сучасних тенденцій «розвантаження міста» зростають тенденції від'їзду на постійне місце проживання осіб старшого віку.

П'ятий тип представлений Кегичівським районом, в якому можна відзначити найбільш несприятливу ситуацію, адже тут поруч із незначною часткою осіб молодшої вікової групи, найменша частка осіб середньої вікової групи (вона ледь перевищує 50%) та найбільша – старшої, що формує дуже високе демографічне навантаження. В певній мірі це пояснюється «вакуумним» економіко-географічним положенням району: низькими показниками розвитку господарства, несприятливим транспортним положенням тощо.

Шостий тип представлений Красноградським та Балаклійським районами. Для них характерні: висока частка осіб працездатного віку, середні показники молодшої вікової групи та низькі – старшої; тобто в цих районах одна з найсприятливіших демографічних ситуацій. Така ситуація пояснюється рядом економічних чинників. Так, прогресивний економічний розвиток Балаклійського та Красноградського районів, райони мають родовища природного газу, на основі яких відбувається активна інвестиційна діяльність в районах та розвиваються ряд галузей господарського комплексу, що забезпечує відносну економічну стабільність, створює сприятливу ситуацію на ринку праці тощо.

Сьомий тип представлений Коломацьким районом, для населення якого характерні найвища частка молодшої вікової групи, вагома (одна з найвищих) частка осіб працездатного віку та низька частка осіб похилого віку; тобто, район характеризується дуже сприятливою демографічною ситуацією. Шостий та сьомий типи відхиляються від загальної тенденції, причини такого розподілу потребують подальших досліджень.

Демографічне навантаження в Харківській області (рис. 2.32) від центру до периферії зростає, що говорить про значний вплив міст, як найбільш економічно розвинених адміністративних одиниць області, на протікання демографічних процесів та формування вікової структури населення.

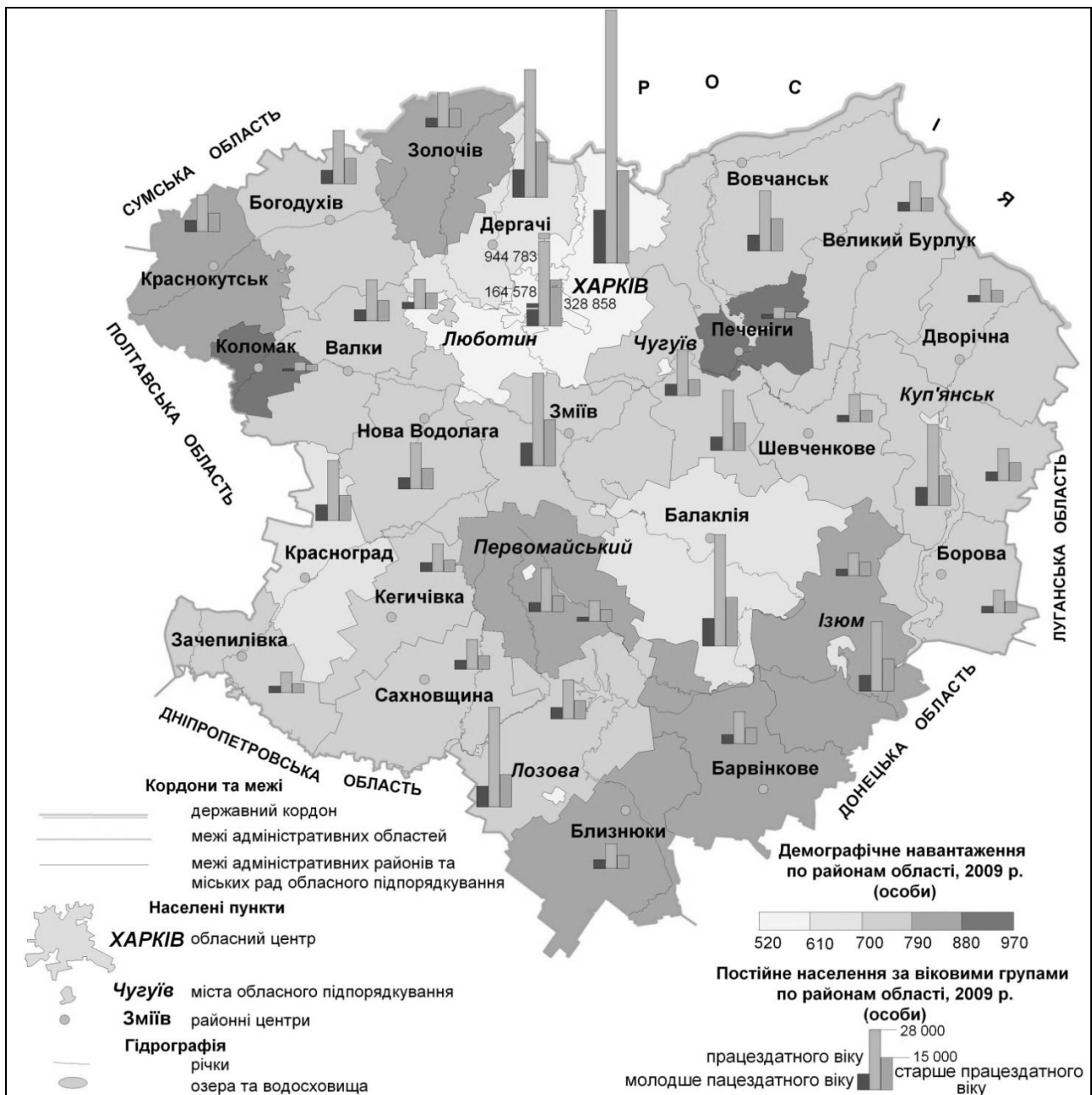

Рис. 2.32. Вікова структура населення Харківської області у 2009 р. [158]

Ці дві тенденції впливають із вікової структури населення – великі когорті населення працездатного віку наблизились до пенсійного віку і поступово переходять у нього, тому на територіях з найбільшою часткою населення працездатного віку цей процес відбувається найяскравіше. Враховуючи початок процесу постаріння міського населення [69, 113], що найбільш інтенсивно відбувається у великих містах області, а також виснаження периферії, звідки вже виїхала значна частка населення працездатного віку саме до міст, а також надзвичайно низьку частку населення молодше працездатного віку саме в містах, яка продовжує знижуватись по всіх територіях, можна говорити про те, що

Харків, і інші міста обласного підпорядкування в найближчому майбутньому матимуть загострення соціальних проблем, останнє пов'язане зі зростанням абсолютного і відносного числа пенсіонерів.

Таким чином, населенню Харківської області притаманний регресивний тип відтворення, аналіз статеві-вікової структури населення свідчить про суттєві її відмінності у міських поселеннях та сільській місцевості, що зумовлюються впливом значного числа чинників, зокрема інтенсивністю смертності та міграційними процесами. Статеві-вікова структура є своєрідним віддзеркаленням всіх демографічних, соціальних, економічних і політичних процесів, що протікали раніше та мають місце на сьогодні.

2.3.2. Чинники та динаміка шлюбно-сімейної структури населення

Важливість вивчення шлюбно-сімейної структури населення зумовлена в першу чергу тим, що вона є одним із рушійних внутрішніх чинників формування демографічного розвитку. При дослідженні демографічного розвитку області шлюб виступає важливим чинником створення сім'ї, як такий, що має визначальний вплив на специфіку процесів народжуваності. Родина є передумовою відтворення населення, соціальним інститутом, головною функцією якого є народження дітей, відтворення населення, продовження роду, передача соціального та історико-культурного досвіду тощо. Виходячи із розуміння сутності сім'ї як глибинного, основного її відношення, вона (ця сутність) стосується «дітовиробництва», тобто народження і батьківського виховання дітей, їх матеріального утримання. Тому, на наш погляд, по-перше, у процесі історичної трансформації змінюються не сутнісні риси сім'ї, а форми їх прояву. Про це свідчать структурно-функціональні відмінності історичних типів і форм шлюбу та сім'ї. Внаслідок цього, незважаючи на історичну змінність типів і форм, сім'я лишається загальнолюдським інститутом і первинним соціальним середовищем відтворення населення. До того ж, в механізмі взаємодії шлюбно-сімейних процесів із соціально-економічними умовами життя визначальна роль – за останніми. Адже суспільна необхідність і загальнолюдська потреба у тих чи інших шлюбно-сімейних формах в значній мірі визначаються загальним рівнем соціально-економічного і культурного розвитку, розвитком суспільства в цілому [51, 118].

Серед процесів формування шлюбно-сімейного складу населення області провідне місце належить шлюбності, оскільки шлюб є передумовою створення

сім'ї. Шлюбність – процес утворення шлюбних пар в населенні. При цьому враховуються як перші, так і повторні шлюби [162]. Шлюб – це форма відносин між чоловіком і жінкою, яка санкціонується і певним чином регулюється суспільством, визначає їх права та взаємини по відношенню один до одного та до дітей [138, 200]. Еволюційним і трансформаційним змінам шлюбності та інших процесів формування шлюбного складу населення природно притаманна циклічність, тобто підйоми і спади. Після різких спадів підйоми мають також компенсаційний характер. До головних чинників таких коливань відносяться насамперед економічні й соціальні катаклізми та вторинні їх наслідки і прояви за відносно сталого розвитку культурних впливів. Йдеться, насамперед, про зміни чисельності контингентів чоловіків і жінок, тобто статево-вікових пропорцій, які є важливою передумовою для добору шлюбної пари і від яких залежить кон'юнктура «шлюбного ринку» [51, 221].

У Харківській області до 2000 р. продовжувалась тенденція падіння рівня шлюбності: з 9,5 ‰ у 1990 р. до 5,6 ‰ у 2000 р. (рис. 2.33), яка розпочалась у 90-ті рр. Далі спостерігається підвищення рівня шлюбності (2000–2005 рр.) з 5,6 ‰ до 6,9 ‰, що можна пояснити змінами у статево-віковій структурі області, про що йшлося вище [115]. Починаючи за 2005 р. відзначимо тенденцію до стабілізації показника шлюбності (додаток А).

Зазначимо, що важливим фактором впливу на динаміку шлюбів, є високосні роки. В ці роки реєструється найменша кількість шлюбів, пари намагаються одружитись у рік, що передує високосному, в такі роки спостерігаються піки в кількості взяття шлюбів (наприклад – різке підвищення рівня шлюбності (8,8 ‰) 2007 р., що передує 2008 високосному року). Динаміка розлучень (додаток А) є більш стабільною (близько 4 ‰) та відзначається позитивною тенденцією, спостерігається поступовий спад (деяке підвищення у кризові роки: з 4,5 ‰ у 1990 до 4,7 ‰ у 2000; поступове зменшення до 1,5 ‰ у 2011 р.). Зростання відносної кількості розлучень свідчить про наявність процесів, які негативно впливають на міцність сімей. За О.Г. Топчієвим, припинення шлюбу та коефіцієнт розлучення є дестимулюючими демографічними індикатором та коефіцієнтом, їх зростання свідчить про посилення негативних демографічних процесів, що призводять до подальшого скорочення населення [186, 228].

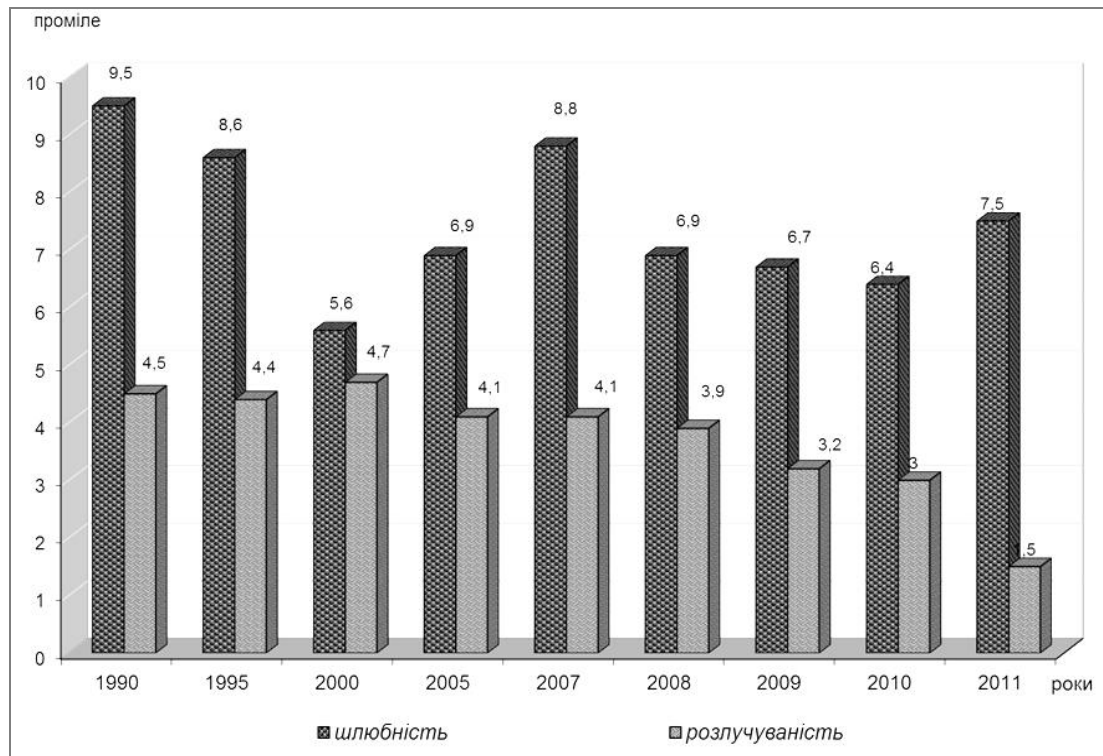

Рис. 2.33. Динаміка шлюбів та розлучень Харківської області за період 1990–2011 рр. (побудовано за даними [207-214])

За 1999–2010 рр. в умовах трансформації українського суспільства, складної політичної ситуації відбулися зміни в різних сферах суспільного життя. Родина як головний елемент соціально-культурної системи суспільства відчуває і відбиває результати цих змін, що характеризується зростанням розлучуваності і зменшенням кількості шлюбів, що укладаються. Деякий зсув відносної кількості розлучень в бік шлюбів, що проіснували довше, свідчить про збільшення міцності сімей і є відбитком певних соціальних змін у суспільстві. Ці процеси активно відбуваються в Харківській області.

Рис. 2.34. Розподіл населення Харківської області за шлюбним станом, 2010 р. (побудовано за даними [125])

Спостерігається тенденція до підвищення середнього віку (рис. 2.35, 2.36) при реєстрації шлюбу, особливо посилена у міських чоловіків, на фоні зниження віку позашлюбних статевих стосунків і розповсюдження різних форм неофіційних шлюбно-сімейних відносин [200]. Серед міського і жіночого населення найбільша частка шлюбів у віці 20–24 рр., а також 17–19 та 25–28 рр.; у чоловіків найбільше у віці 25–29 рр. і найменше – 17–19 рр., що пояснюється соціально-культурними та психологічними чинниками: чоловік як голова сім'ї має створити власну матеріальну базу для її забезпечення до весілля. В сільській місцевості вік вступу до шлюбу менший, зокрема значна частина жінок вступає до шлюбу у віці 17–19 рр., чоловіки – 20–24 рр., що говорить про соціальні, культурні, психологічні стереотипи.

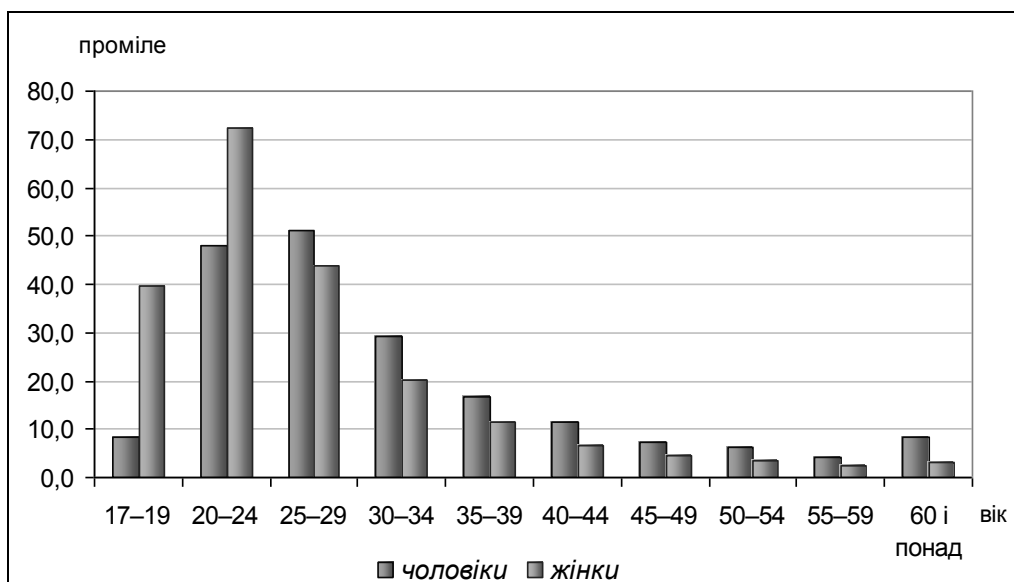

Рис. 2.35. Повікові коефіцієнти шлюбності міського населення Харківської області у 2009 р. (побудовано за даними [174, 175])

Послаблюється прогресивна з погляду відтворення населення тенденція омолодження шлюбно-сімейної структури населення, яка спостерігалась в умовах ранньої шлюбності 80-х рр. Ослаблення тенденцій омолодження зумовлює постаріння структури населення. Як наслідок – зменшуються демографічні передумови стосовно підвищення народжуваності, призупинення депопуляції та подолання демографічної кризи в майбутньому. Посилення тенденцій постаріння небажане і в контексті формування нової соціальної структури суспільства [240], оскільки шлюбно-сімейна структура є однією з її складових.

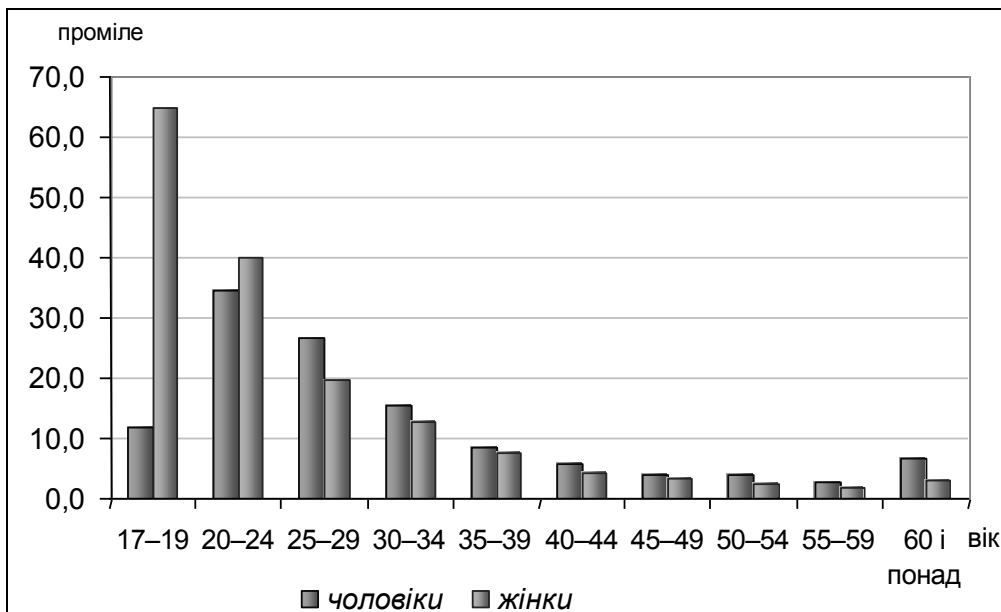

Рис. 2.36. Повікові коефіцієнти шлюбності сільського населення Харківської області у 2009 р. (побудовано за даними [174, 175])

На міцність сімей впливає кількість дітей у сім'ї, але сім'ї зараз часто обмежуються однією дитиною, що негативно впливає на динаміку чисельності населення. Збільшення кількості дітей у сім'ї мало б позитивний вплив і на чисельність населення, і на збереження сімей. Суспільно-географічні дослідження демографічної ситуації в регіоні, зокрема процесів утворення і розірвання шлюбів, дозволяють виявити багато проблем, в тому числі соціальних, що впливають на відтворення населення, демографічне навантаження тощо. Такий аналіз дозволяє обґрунтувати шляхи щодо покращення соціальної ситуації в регіоні.

За статистичними даними на 2009 р. в Харківській області серед усіх сімей, що розпалися, 43 % не мали дітей, 48% мали одну дитину, 12 % – дві дитини і тільки 1 % розлучень припадав на сім'ї, що мали 3 і більше дітей (рис. 2.37). Отже, демографічною політикою необхідно створювати всі, і в першу чергу соціально-економічні умови для того, щоб у сім'ї народжували не менше двох дітей. Така кількість дітей у сім'ї вплине позитивно не лише на склад сімей, а й на їх міцність, що забезпечуватиме стабільність у суспільстві, а також сімейний стан населення, що дуже важливо для держави. Порівнюючи наведений показник за 2001 та 2009 рр., зазначимо його відносну стабільність: у 2009 р. на 1000 розлучень припадало в середньому 567 дитини для подружніх пар, які мали спільних дітей, порівняно з 556 дитиною в 2001 р.

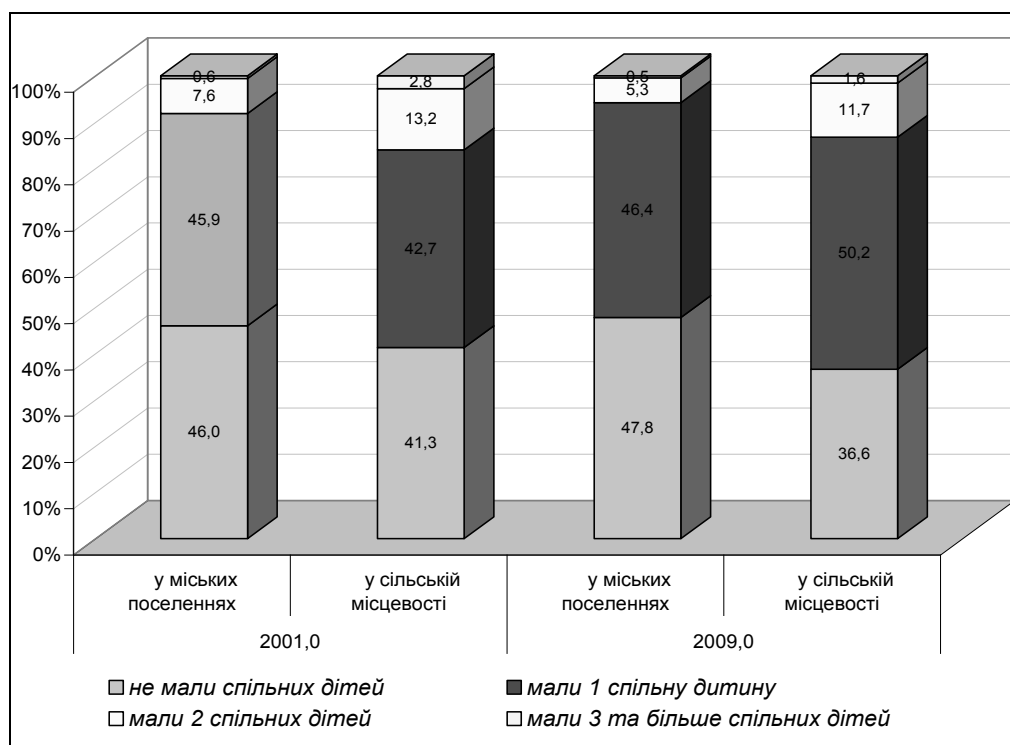

Рис. 2.37. Зміна структури дитності населення Харківської області у 2001 та 2009 рр. (побудовано за даними [125])

Стабільність шлюбів значною мірою впливає на розміри сім'ї та показники природного відтворення населення. Високий рівень розлучень є одним з важливих чинників низького природного приросту населення і посилює соціальну проблему – збільшення кількості дітей, які стають сиротами, не мають одного з батьків [221].

Якщо порівняти розподіл розлучень за тривалістю шлюбу в Харківській області у 1990 та в 2009 роках, то можна побачити, що зменшилась кількість розлучень на першому році та в період до 10 років спільного життя, зросла частка розлучень у пар, що прожили понад 15 років разом (рис. 2.38). Це свідчить про те, що сім'ї стали дещо міцнішими, шлюби тривають довше, а це є прямим наслідком прояву і розповсюдження незареєстрованих шлюбів: перш ніж створити сім'ю молоді громадяни вступають в так звані громадянські шлюби, в тому числі і на «випробувальний термін», тому зменшується показник необдуманих шлюбів і відповідно – розлучень на перших етапах функціонування сім'ї.

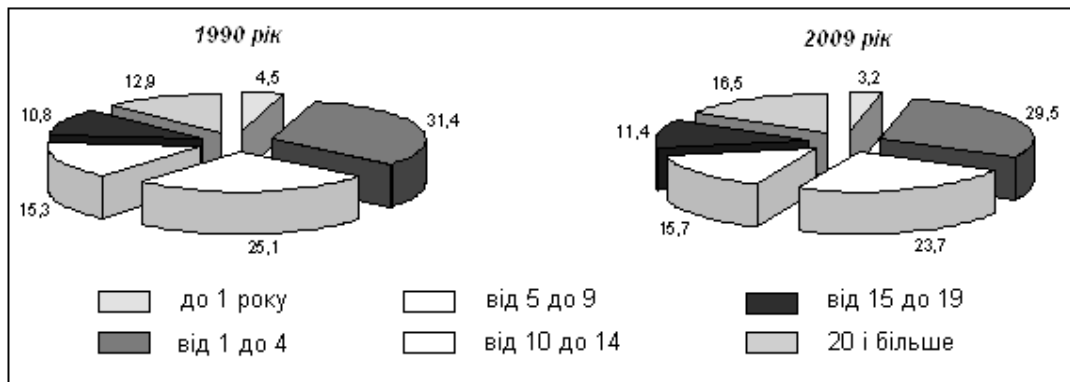

Рис. 2.38. Зміна структури розлучуваності за тривалістю шлюбу у 1990 та 2009 рр. (побудовано за даними [125])

Рис. 2.39. Шлюбність населення Харківської області у 2009 р. [158]

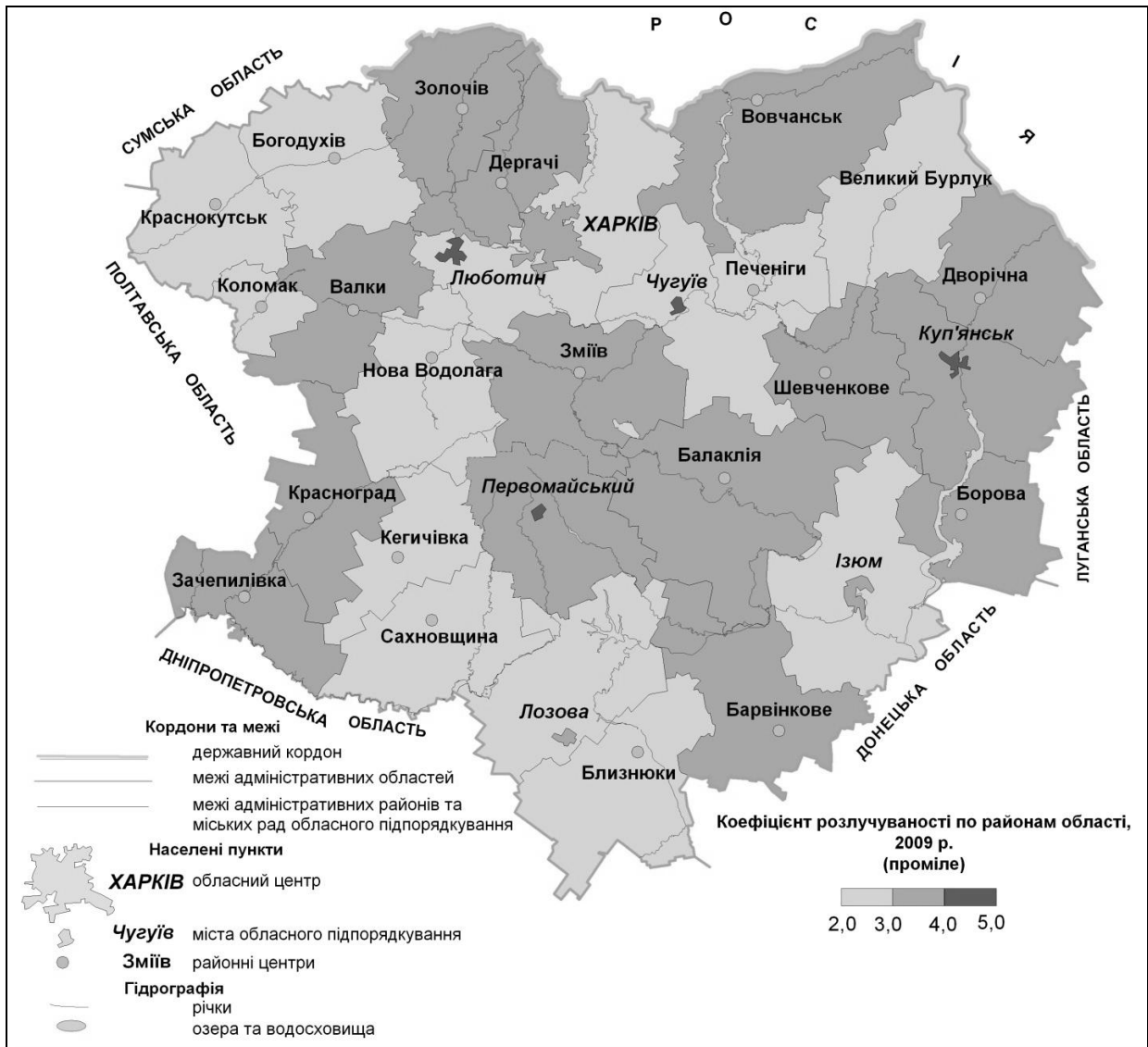

Рис. 2.40. Розлучуваність населення Харківської області у 2009 р. [158]

Найвищі показники шлюбності (близько 9 %) спостерігаються в містах обласного підпорядкування (Чугуїв, Люботин, Первомайський); показники шлюбності в інтервалі 6,5-8,25 % характеризують міста Харків, Ізюм, Лозова, Дергачівський, Зміївський та Красноградський райони. Можна підсумувати, що показники шлюбності прямо корелюють із статево-віковою структурою районів: найвищі показники там, де чисельно вища група фертильного віку. Схожі тенденції спостерігаються в територіальному розподілі показників розлучуваності: до зазначених районів із найвищими показниками шлюбності та ще в ряді районів області. Проте необхідно зазначити зменшення рівня розлучуваності населення в Харківській області до рівня 1,5 %, що в певній мірі є наслідком поширення незареєстрованих шлюбів, проте формально виступає фактором стабілізації сімейної структури населення регіону.

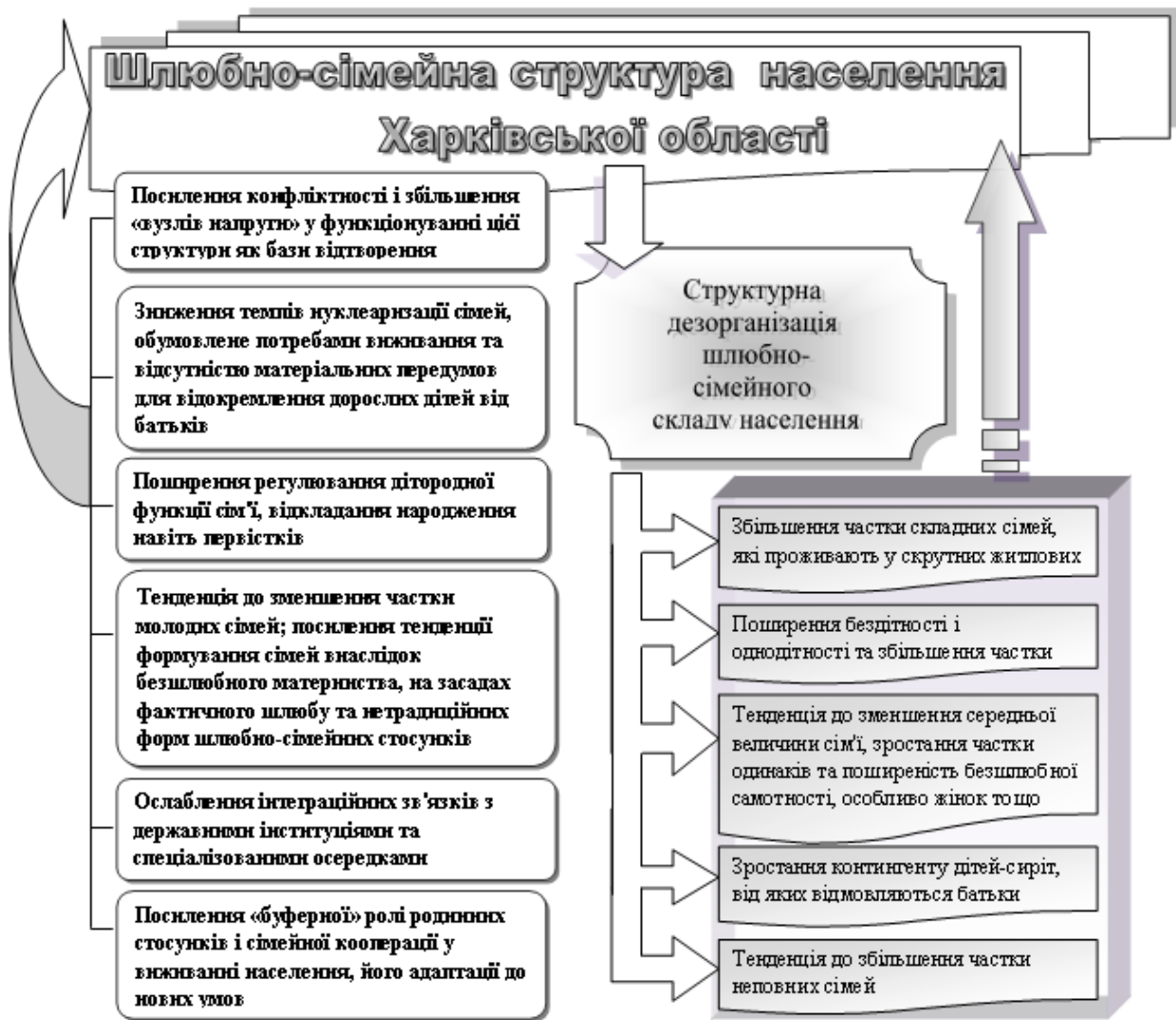

Рис. 2.41. Особливості формування сучасної шлюбно-сімейної структури населення Харківської області [158]

Отже, в регіоні спостерігаються загострення суперечностей та конфліктно-проблемної ситуації щодо формування і функціонування шлюбно-сімейної структури населення як бази його відтворення, що передусім стосується: доходів сімей і рівня матеріального утримання і сімейного виховання дітей; структури зайнятості в цілому та молоді і жінок зокрема; житлово-побутових умов і підтримки індивідуально-сімейних форм зайнятості; стану системи охорони материнства і дитинства, планування сім'ї і зв'язків з тими інституціями, які допомагають сім'ям у виконанні їх специфічних функцій тощо.

РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

3.1. Зміна демографічної ситуації як відображення розвитку суспільства

3.1.1. Особливості динаміки демографічної ситуації в регіоні

Демографічна ситуація в Харківській області відзначається складністю та напруженістю, про що свідчить ряд процесів, які відбуваються в регіоні в сфері демографічного розвитку: зменшення чисельності населення, стабільно низький рівень народжуваності при високому рівні смертності, природне скорочення населення, висока смертність чоловічого населення працездатного віку, старіння населення тощо. Істотні трансформації соціальної свідомості, економіко-політичної системи та суспільних відносин у другій половині ХХ століття зазнали істотних змін під впливом, з одного боку, чинників довгострокової дії (зміна типу відтворення населення та його соціальних регуляторів), а з іншого – короткочасних (кризові події). Демографічні катастрофи першої половини ХХ ст. серйозно деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення, його вікову структуру, негативно вплинули на соціальний та економічний розвиток; відповідно, знизилися відтворювальні можливості демографічного потенціалу. Все це призвело до істотного зменшення чисельності населення регіону, негативно відбилося на природному процесі самовідтворення родини, змінило модель репродуктивної поведінки від дводітної до одnodітної, викликало глибокі наслідки в економічному, інтелектуальному та суспільному розвитку [132].

Харківська область належить до тих регіонів України, в яких демографічна ситуація є досить складної і неоднозначною. Область відзначається високим соціально-економічним розвитком, має позитивне сальдо міграційного руху населення, у віковій структурі переважає населення працездатного віку; в той же час, спостерігаються несприятливі демографічні тенденції.

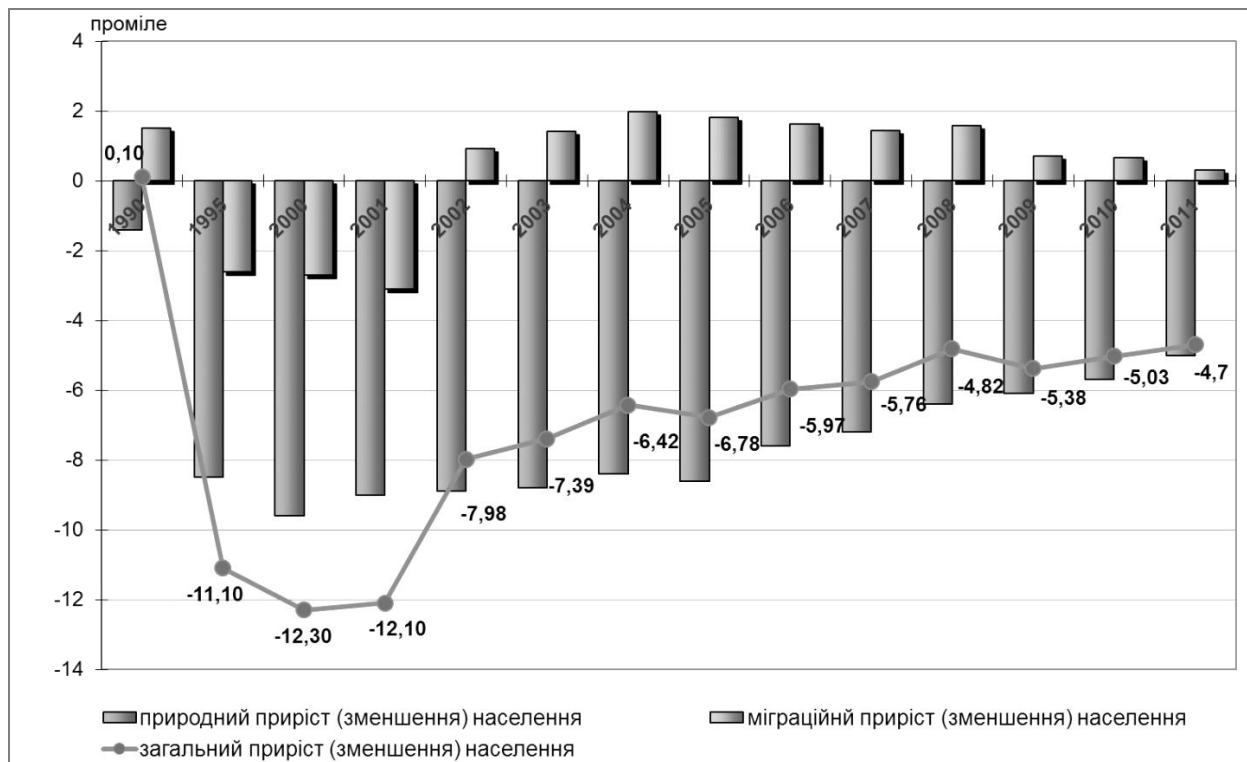

Рис. 3.1. Динаміка загальної зміни чисельності населення Харківської області, 1990-2011 рр. (побудовано за даними [125])

Упродовж останніх п'ятнадцяти років чисельність постійного населення Харківського регіону скоротилася більш ніж на 400 тис. осіб і на 01.01.2012 р. становила 2742,18 тис. осіб [125]. Зміни демографічної ситуації у Харківській області свідчать про панування таких тенденцій:

- відбулось зменшення загальної чисельності населення істотно вплинуло природне його скорочення, починаючи з 1991 р., основною причиною якого було зниження народжуваності;
- народжуваність в області внаслідок впливу ряду політико-економічних та соціально-психологічних факторів зменшувалася до 2000 р., після чого спостерігається поступове збільшення;
- показники смертності залишаються стабільними протягом останніх 15 років, що є відображенням сучасної вікової структури, можна припустити, що рівень смертності залишиться на існуючому рівні, адже до старших вікових груп будуть переходити чисельні когорти населення [83]; як позитивне відзначимо зрушення в структурі причин смертності та загальне зменшення рівня смертності немовлят;
- у відповідь до стабілізації політичної ситуації та поліпшення соціально-економічної ситуації починаючи з 2000 року відбувається міграційний при-

ток населення в область, що, з одного боку зменшує, обсяги зменшення чисельності населення за рахунок природного скорочення, поповнює когорти працездатного населення; з іншого боку, має ряд негативних наслідків;

- простежується зменшення обсягів внутрішньої міграції, що також свідчить про стабілізацію соціально-економічної ситуації;

- сучасний статеві-віковий склад населення, який за останні 15 років відчув збільшення когорти осіб молодшого віку, має значний трудовий потенціал та рівномірне статеве співвідношення осіб репродуктивного віку, що створює сприятливе підґрунтя для подальшого пожвавлення демографічної поведінки населення, проте такий віковий розподіл несе за собою значне демографічне навантаження в майбутні десятки років;

- зміна соціальних установок та психологічних аспектів демографічної поведінки призвели до трансформації шлюбно-сімейної ситуації [153].

Таким чином, процес репродуктивної поведінки людей багатовекторний. На нього впливають глибокі суспільні та економічні зміни, що відбуваються в суспільстві, зокрема, економічна криза, зміни соціально-психологічних стереотипів. Загальносвітові трансформації соціального розвитку створюють нову соціальну ситуацію, появу у людей нових життєвих орієнтирів та цінностей, що вносить суттєві зміни у демографічну поведінку населення і, відповідно, у демографічну ситуацію [132].

Особливості вивчення демографічного розвитку полягають у тому, що зв'язки між демографічними соціально-економічними процесами можуть бути досліджені лише у взаємозв'язку, з оцінкою напряму та сили дії, її кількісної та якісної складових. Складність взаємодії між демографічними факторами при виявленні зв'язків демонструє кореляційний аналіз [22, с. 79].

Використання статистичних методів дослідження зв'язків та взаємозв'язків між демографічними та соціально-економічними факторами, зокрема кореляційного аналізу, дає можливість визначити найбільш суттєві фактори. До того ж, при дослідженні взаємозв'язків демографічних та соціально-економічних процесів частіше за все не можна визначити, який з факторів є причиною, а який – наслідком, тобто факторні ознаки впливають на результативні, а ті в свою чергу здійснюють зворотній вплив [21].

Диференціацію основних демографічних процесів по районах області зумовлює ряд причин економічного, соціального і певною мірою екологічного

характеру. Тому для визначення взаємозалежності між протіканням різних демографічних процесів та основними складовими суспільних явищ та процесів проведено кореляційний аналіз [21], який доцільно застосовувати для кількісного визначення взаємозалежності, а саме тісноти зв'язку між статистичними показниками. Для проведення кореляційного аналізу було відібрано ряд статистичних показників (додаток В). Результати кореляційного аналізу дозволяють встановити тільки кількісну оцінку сили зв'язку між ознаками, що характеризують демографічний процес [90].

Зокрема, показник смертності населення прямо залежить від чисельності осіб старшої вікової групи та рівня демографічного навантаження, показник природного приросту – здебільшого від показника смертності (адже його значення переважає над показником народжуваності) та, відповідно, від складових, що його формують. Загальна чисельність населення прямо корелює із основними соціально-економічними показниками розвитку території. Окрім того, доцільно представити математичну модель – поверхню залежності між окремими показниками (додаток В). Наведені поверхні мають складний характер і відображають особливості взаємозалежності окремих складових [107], зокрема чітко простежується пряма залежність (рис. 3.2) між збільшенням показника смертності та невисокими рівнями забезпечення житлом та заробітної плати.

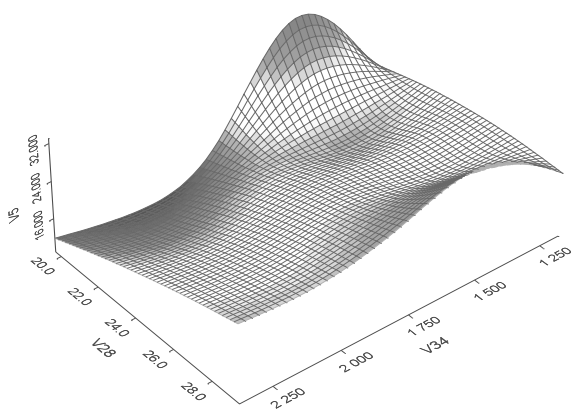

Рис. 3.2. Модель взаємозв'язку коефіцієнта смертності (V5), показника забезпеченості житлом (V28) та рівнем заробітної плати (V34)

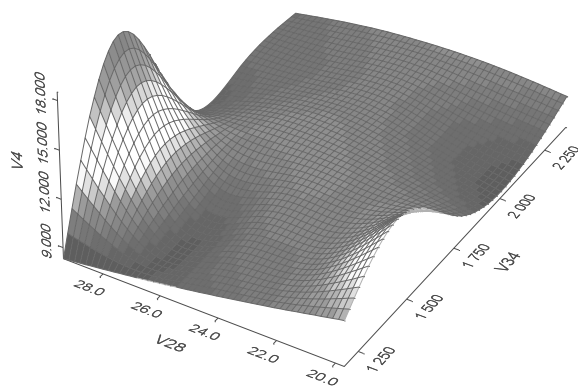

Рис. 3.3. Модель взаємозв'язку коефіцієнта народжуваності (V4), коефіцієнта шлюбності (V26) та рівнем заробітної плати (V34)

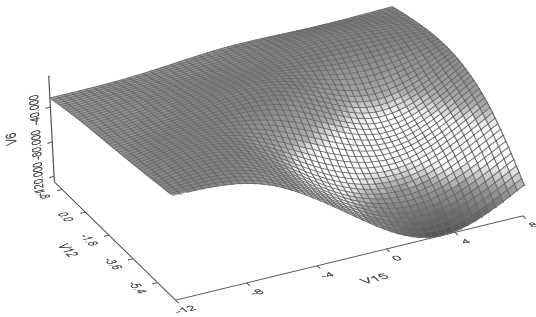

Рис. 3.4. Модель взаємозв'язку показника природного приросту (V6), сальдо зовнішньої міграції (V12) та загального сальдо міграції (V15)

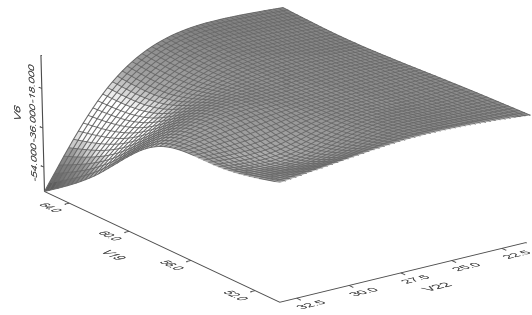

Рис. 3.5. Модель взаємозв'язку показника природного приросту (V6), часткою працездатного населення (V19) та часткою населення старше працездатного віку (V22)

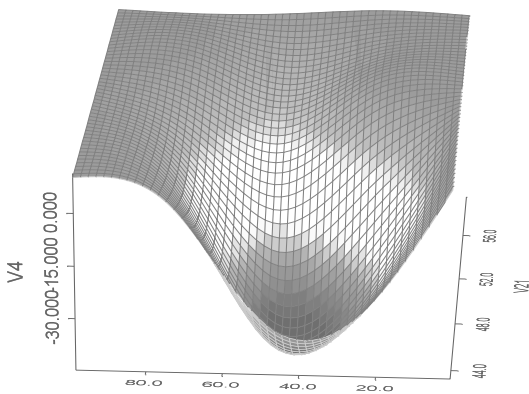

Рис. 3.6. Модель взаємозв'язку коефіцієнта народжуваності (V4), показника забрудненості атмосферного повітря (V37) та часткою жінок фертильного віку (V21)

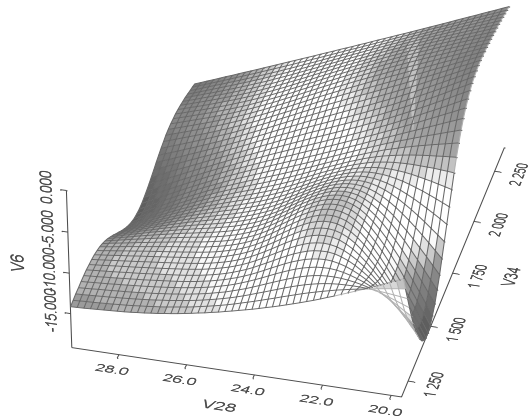

Рис. 3.7. Модель взаємозв'язку показника природного приросту (V6), забезпеченості житлом (V26) та рівнем заробітної плати (V34)

Показник народжуваності (рис. 3.3) вищий, при вищому рівні шлюбності, проте за умови невисокої заробітної платні, показник народжуваності зменшується. Чітко спостерігається пряма залежність між показником народжуваності та часткою жінок фертильного віку (рис. 3.6), а також природним приростом і рівнем заробітної плати (рис. 3.7), менш однозначна залежність між природним приростом та забезпеченістю житлом.

Складність виявлення взаємодії економічних і демографічних процесів полягає в тому, що між ними немає тісної кореляційної залежності. Цей зв'язок опосередкований соціально-психологічними, ідеологічними, правовими та іншими факторами, які за своїм впливом є вторинними і при аналізі, як правило, виявляються похідними від економічних.

3.1.2. Просторова диференціація демографічної ситуації в регіоні

Дослідження особливостей просторової диференціації окремих демографічних показників проведено з використанням ІФВ-моделювання [103, 105] за абсолютними та відносними показниками, що дозволило відобразити існуючу картину розподілу, визначити притаманні тенденції (досліджуючи показники в часі) та виявити особливості впливу конкретних суспільно-географічних об'єктів на протікання тих чи інших демографічних процесів (додаток Г).

Розподіл коефіцієнтів народжуваності по території області відображає збільшення значення показника асоціації Валки – Кегичівка, зменшення показника на півдні області.

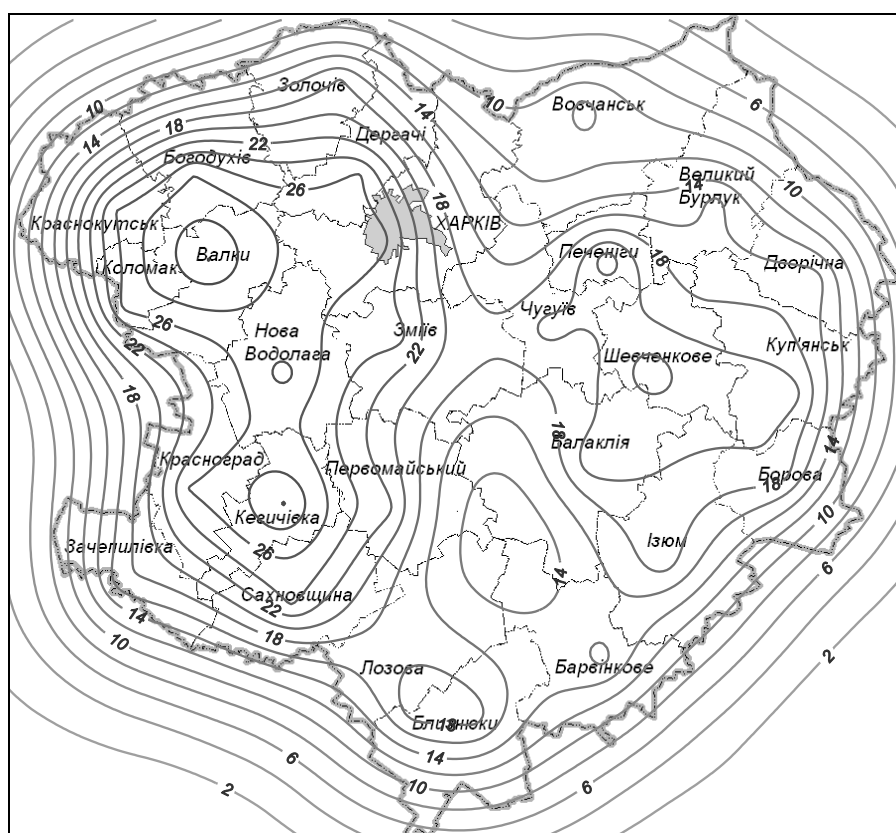

Рис. 3.8. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника Народжуваності у 2009 р., $R_0 = 30$ км [158]

Просторовий розподіл народжуваності у Харківській області (рис. 3.9, 3.10) свідчить про формування декількох асоціацій: на південному заході з центром у Кегичівці, де спостерігаються найвищі показники народжуваності (1,3); на півночі найбільшого значення набуває м. Харків, де показники народжуваності значно нижчі; на сході області з центром Куп'янск – Борова. Спостерігається зміна значення впливу суспільно-географічних об'єктів на показ-

ник народжуваності у 2007 р., порівняно з 2005 р.: найбільшого значення набуває асоціація в центральній-східній частині області центр формують Чугуїв – Печеніги – Шевченкове (1,3), до якого з меншими значеннями показника відносяться Борова та Куп'янськ, які в минулі роки являли собою центр асоціації. Відзначається також нове формування на півдні з центром у Близнюках і розпадання значного району навколо Кегичівки: на відміну від попередніх років, рівного значення набувають Кегичівка, Нова Водолага та Валки (1,1),

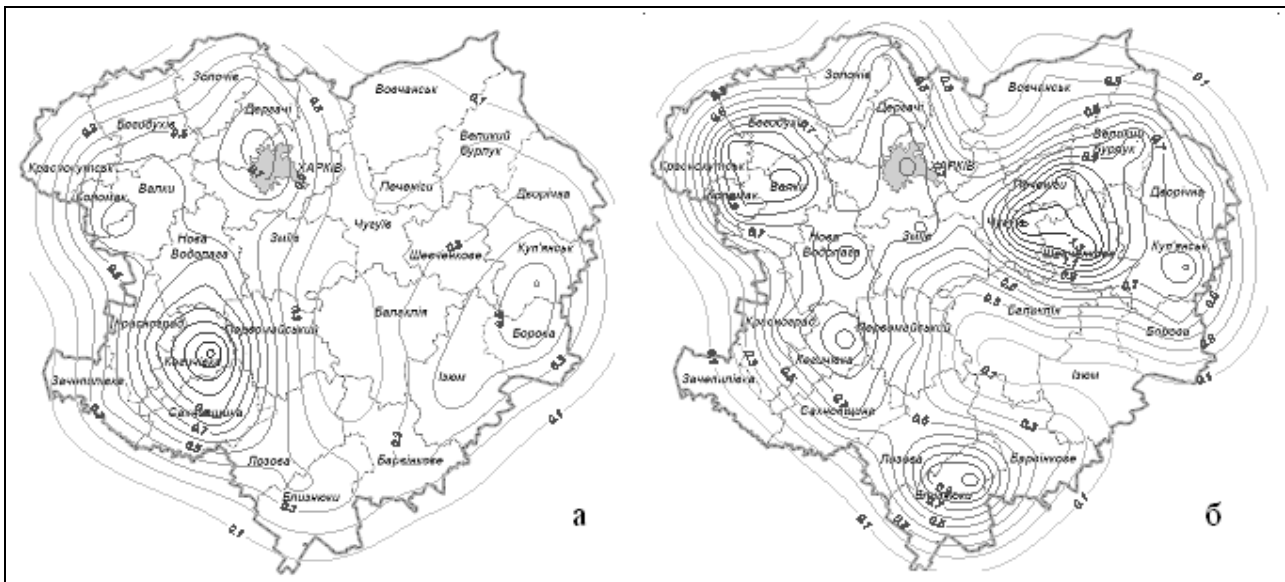

Рис. 3.9. ІФВ-моделі просторового розподілу народжуваності у Харківській області у 2005 (а) та 2007 (б) рр., $R_0 = 30$ км

Зміїв та Харків (0,9), які, незважаючи на територіальну віддаленість, утворюють асоціацію. Таким чином, територію області можна умовно поділити на три великі асоціації: східну, західну, південну.

На 2009 р. спостерігається найбільше значення показника народжуваності на південному заході області з центром Кегичівка – Сахновщина; із меншими значеннями, проте з показниками вище за середній у області, на півдні формується асоціація з центром у Барвінковому, на півночі – Харків – Печеніги. Наведений розподіл свідчить про переважання у віковій структурі осіб репродуктивного віку, особливо враховуючи тенденції підвищення віку вступу до шлюбу та, відповідно, віку народження первістків. Отже, можна говорити про виділені об'єкти як такі, де найбільша частка населення відноситься до репродуктивно активної. На відміну від наведених центрів, відзначимо яскраво виражені в попередні роки центри Куп'янськ – Борова, Чугуїв – Шевченкове, тут спостерігається зменшення народжуваності, що свідчить про реалізацію репродуктивних сподівань в попередні роки.

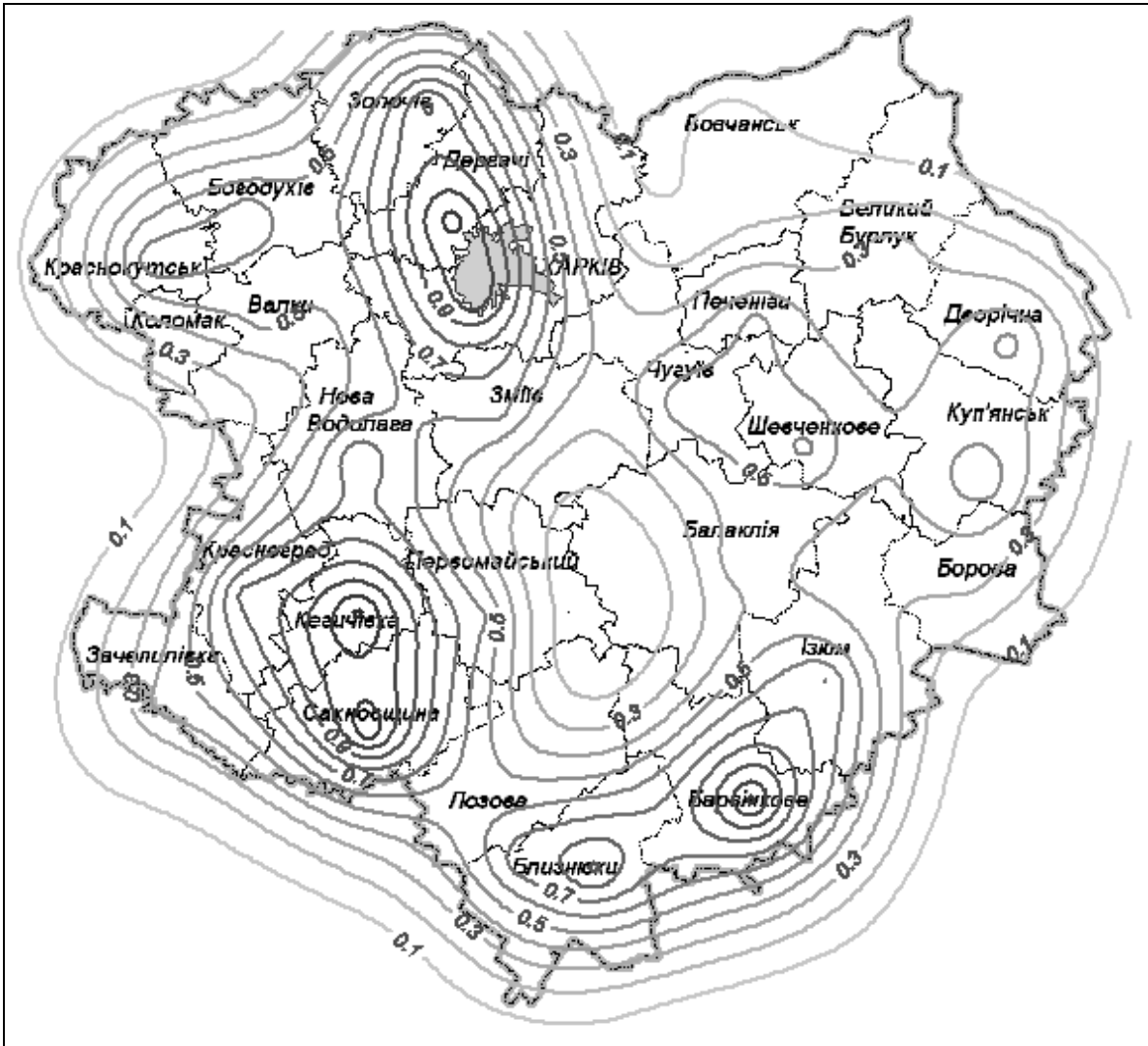

Рис. 3.10. ІФВ-модель просторового розподілу народжуваності у Харківській області у 2009 р., $R_0 = 30$ км [158]

Аналіз просторового розподілу смертності (рис. 3.11, 3.12) в часі свідчить про загальнообласні тенденції – усталеність показника смертності. Побудовані моделі за наведені роки майже не відрізняються, коливання показників незначні. В просторовому розподілі рівня смертності по області можна визначити значну асоціацію на заході області, де показники максимальні (1,4) з центром Краснокутськ – Валки, до яких примикає Богодухів – Коломак. Виділяються кілька центрів, з рівними високими показниками: Ізюм (1,1), Кегичівка – Первомайський (1,0), Близнюки, Печеніги, Вовчанськ, Золочів (0,9).

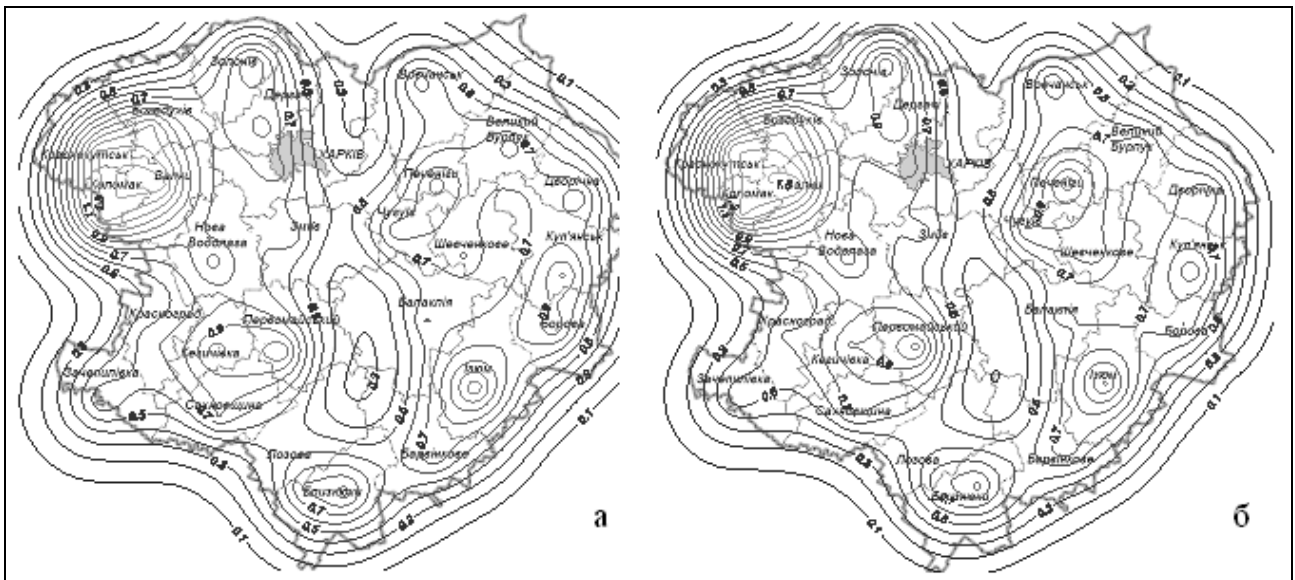

Рис. 3.11. ІФВ-моделі просторового розподілу смертності у Харківській області у 2005 (а) та 2007 (б) рр., $R_0 = 30$ км

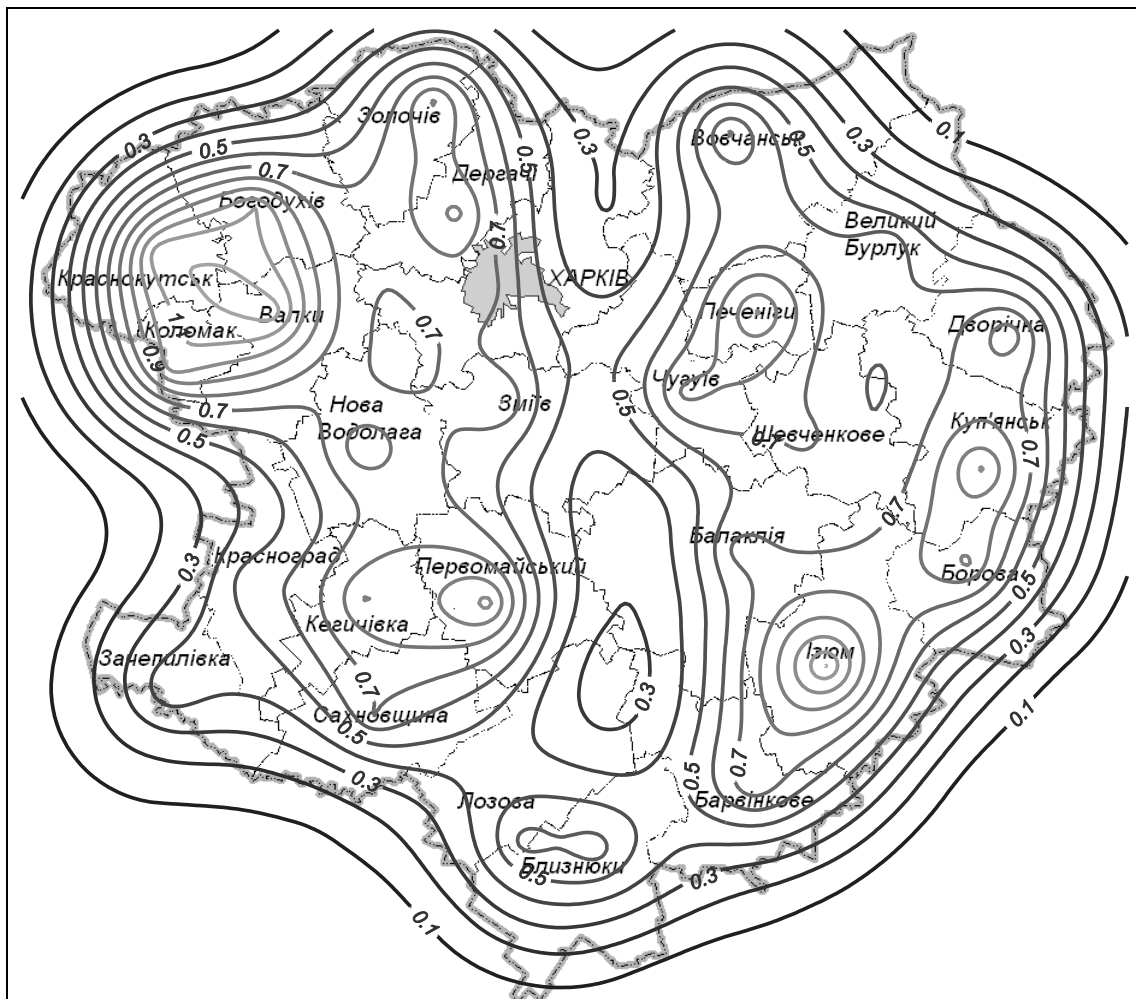

Рис. 3.12. ІФВ-модель просторового розподілу смертності у Харківській області у 2009 р., $R_0 = 30$ км [158]

Найменші значення показника смертності спостерігаються у Лозовій, Балаклії, Харкові (0,6). Із наведеного розподілу можна зробити висновок, що смертність населення відповідає його віковій структурі. Проте в цілому відзначимо неоднорідність просторового розподілу смертності і неможливість поділити область на групи, асоціації або райони за цим показником; наведену особливість (збільшення значення показника у районних центрах) можна пояснити особливостями методики обробки інформації: інтерполювання даних з прив'язкою до координат центрів.

Просторовий розподіл природного приросту (рис. 3.13, 3.14) населення по області узагальнено відображає в собі розподіл його компонент і, відповідно, є їх результатом. Так, найбільша асоціація з найвищими показниками природного приросту (1,8) з центром у м. Харкові пояснюється низьким рівнем смертності населення, який компенсує низький рівень народжуваності.

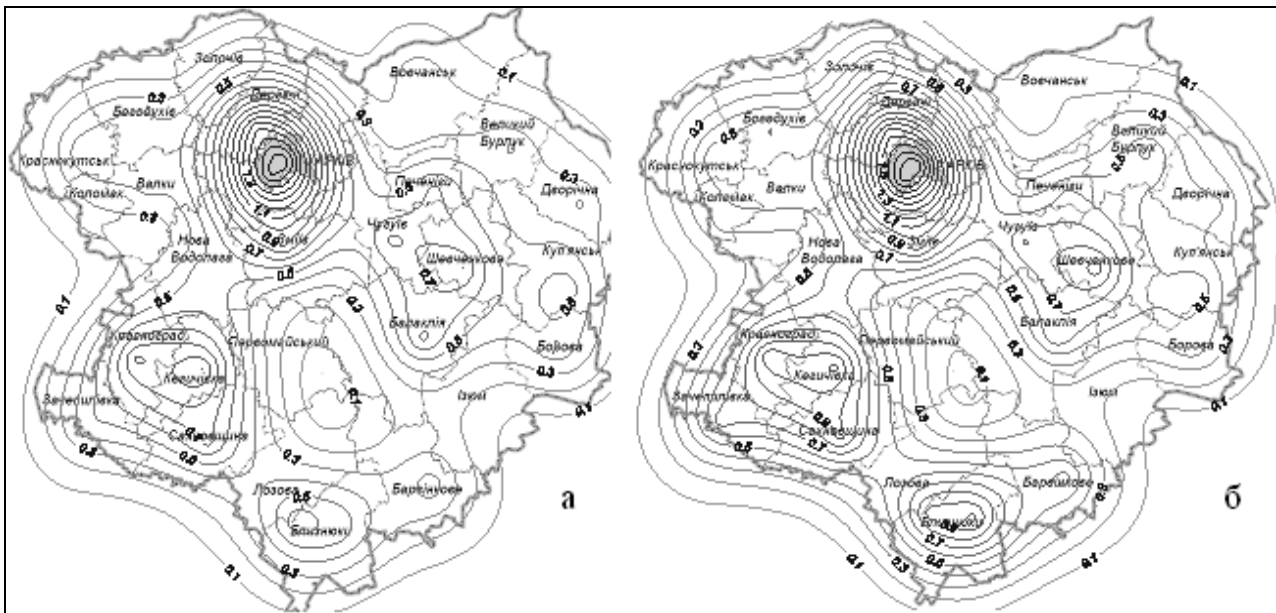

Рис. 3.13. ІФВ-модель просторового розподілу природного приросту у Харківській області у 2005 (а) та 2007 (а) рр., $R_0 = 30$ км

Асоціацію, що сформувалась на півдні та південному заході області, можна вважати двоцентровою: з центром у Кегічівці, та включає Сахновщину, Зачепилівку, Красноград, де показники коливаються від 1,1 до 0,8, та з центром у Близнюках (1,0), включаючи Лозову та Барвінкове (0,7); у цій асоціації найбільше значення у природному прирості має високий рівень народжуваності. Інша асоціація, менш компактна територіально та з показниками 0,5, представлена Печенігами, Великим Бурлуком, Куп'янськом, Балаклією, характеризується збільшенням показника до центру асоціації – 0,8 у Чугуєві та 0,9 у Шевченко-

вому; асоціація представлена районами з високими рівнями і народжуваності і смертності. Відзначаються райони, де природний приріст найменший: це західна частина області (Краснокутськ, Коломак, Богодухів, Валки), північна та північно-східна частина: Вовчанськ, Дворічна, Борова; та центральна частина: Первотмайський та Ізюм [158].

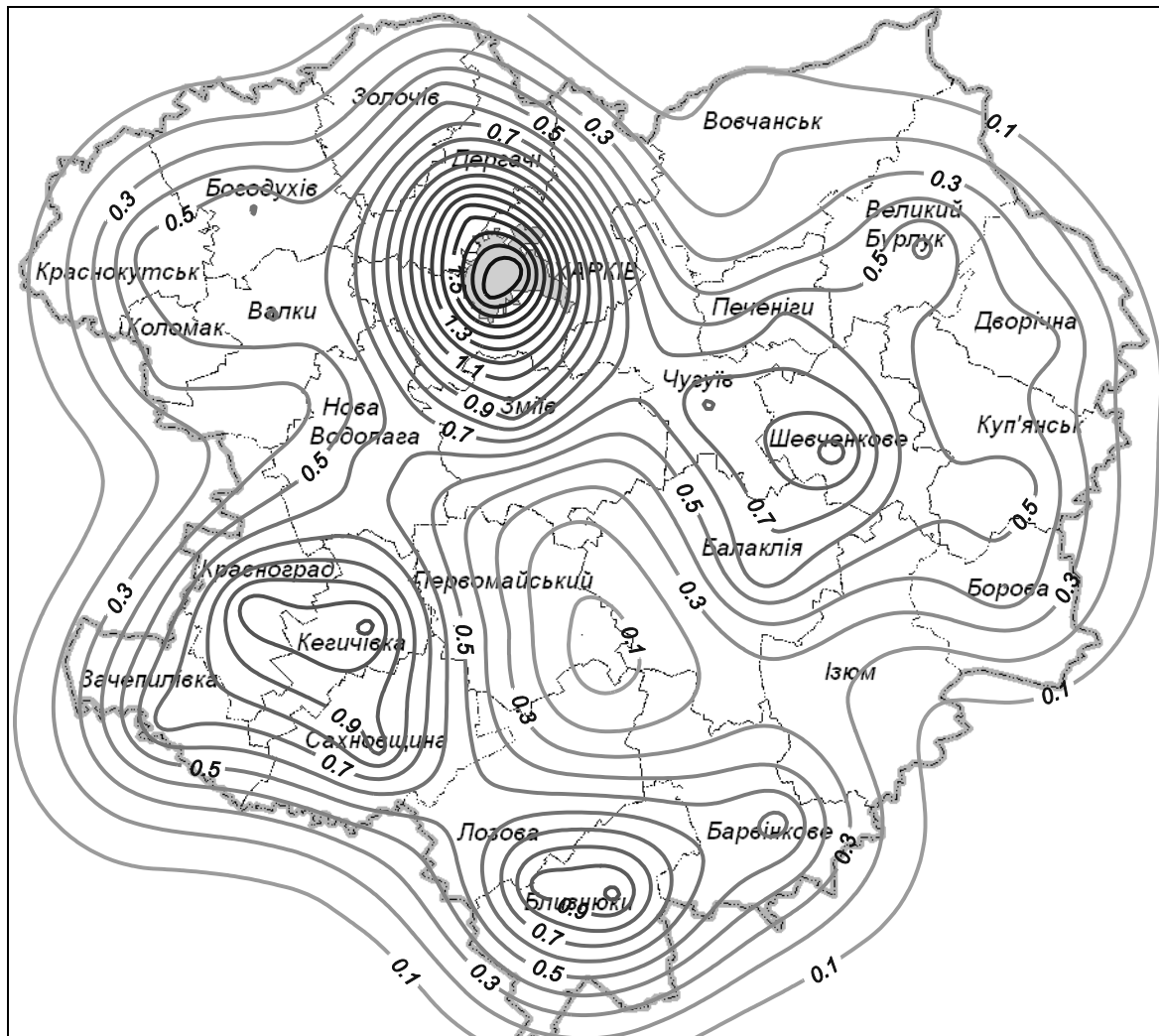

Рис. 3.14. ІФВ-модель просторового розподілу природного приросту у Харківській області у 2009 р., $R_0 = 30$ км [158]

Просторовий розподіл зовнішньої міграції (рис. 3.15, 3.16) на 2005 р. відображає найбільше значення м. Харкова, тому саме цей об'єкт є центром найбільшої та найвагомішої асоціації, до якої входять Харківський та Дергачівський райони, і тут спостерігається найбільше значення показника 2,0. Примикає до цієї асоціації інша: Печеніги – Шевченкове – Балаклія (1,0) з центром у Шевченковому (1,1), міграційну привабливість наведених регіонів можна пояснити близькістю до обласного центра. Відзначимо також формування менших за значенням асоціацій з центрами: на заході області Валки – Краснокутськ, за

сході – Куп’янськ, на південному заході Красноград – Кегичівка, значення показника в яких становить 0,7. Також маємо відзначити найнижчі значення по області: Вовчанськ та Нова Водолага (0,5), Ізюм та Лозова (0,4), Близнюки, Барвінкове, Первомайський, Дворічна (0,3).

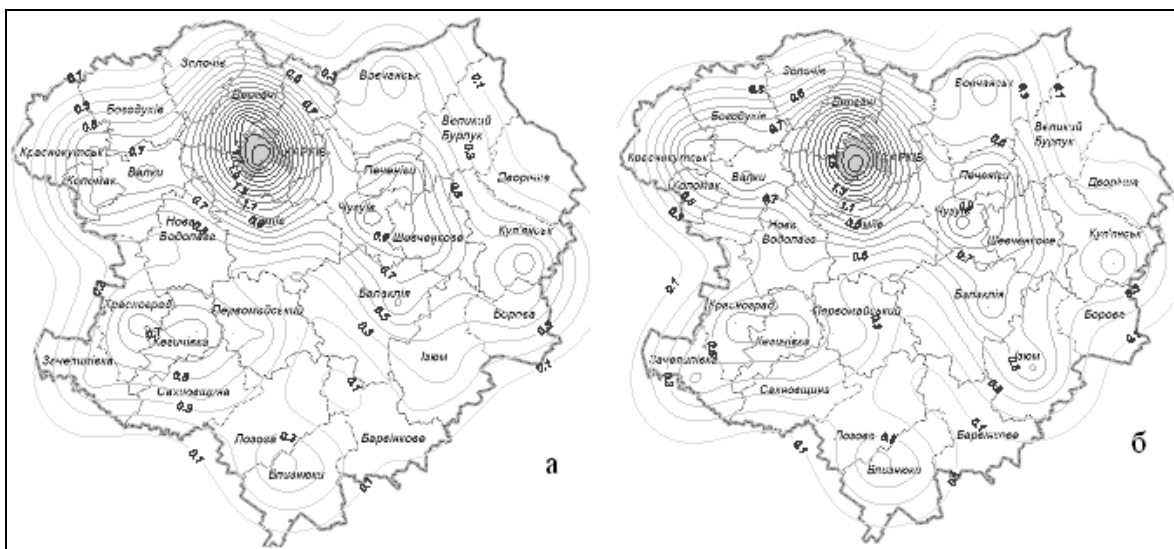

Рис. 3.15. ІФВ-модель просторового розподілу сальдо зовнішньої міграції у Харківській області у 2005 (а) та 2007 (б) рр., $R_0 = 30$ км [158]

Проте у 2009 р. спостерігається певний поступовий перерозподіл показника, порівняно з 2005 р., що підтверджує просторовий розподіл сальдо зовнішньої міграції на 2007 р. Найбільший вплив, проте з меншим значенням показника порівняно в 2005 р., на міграційні процеси має м. Харків (1,7) як центр тяжіння міграційних потоків, тому саме цей об’єкт є центром найбільшої та найвагомішої асоціації, до якої входять не тільки Харківський та Дергачівський райони (від 1,5 до 1,0), але і нова асоціація, якої не відзначалось у 2005 р. – Валки (1,3) – Краснокутськ – Богодухів (1,1).

Друга за значенням асоціація також змінила свій склад, і у 2009 р. до групи Чугуїв – Печеніги – Шевченкове увійшла Балаклея, показники в центрі асоціації 1,1, її міграційну привабливість можна пояснити близькістю до обласного центра; як позитивну тенденцію варто відзначити розширення на південь і високі показники сальдо зовнішньої міграції на більшій частині території області.

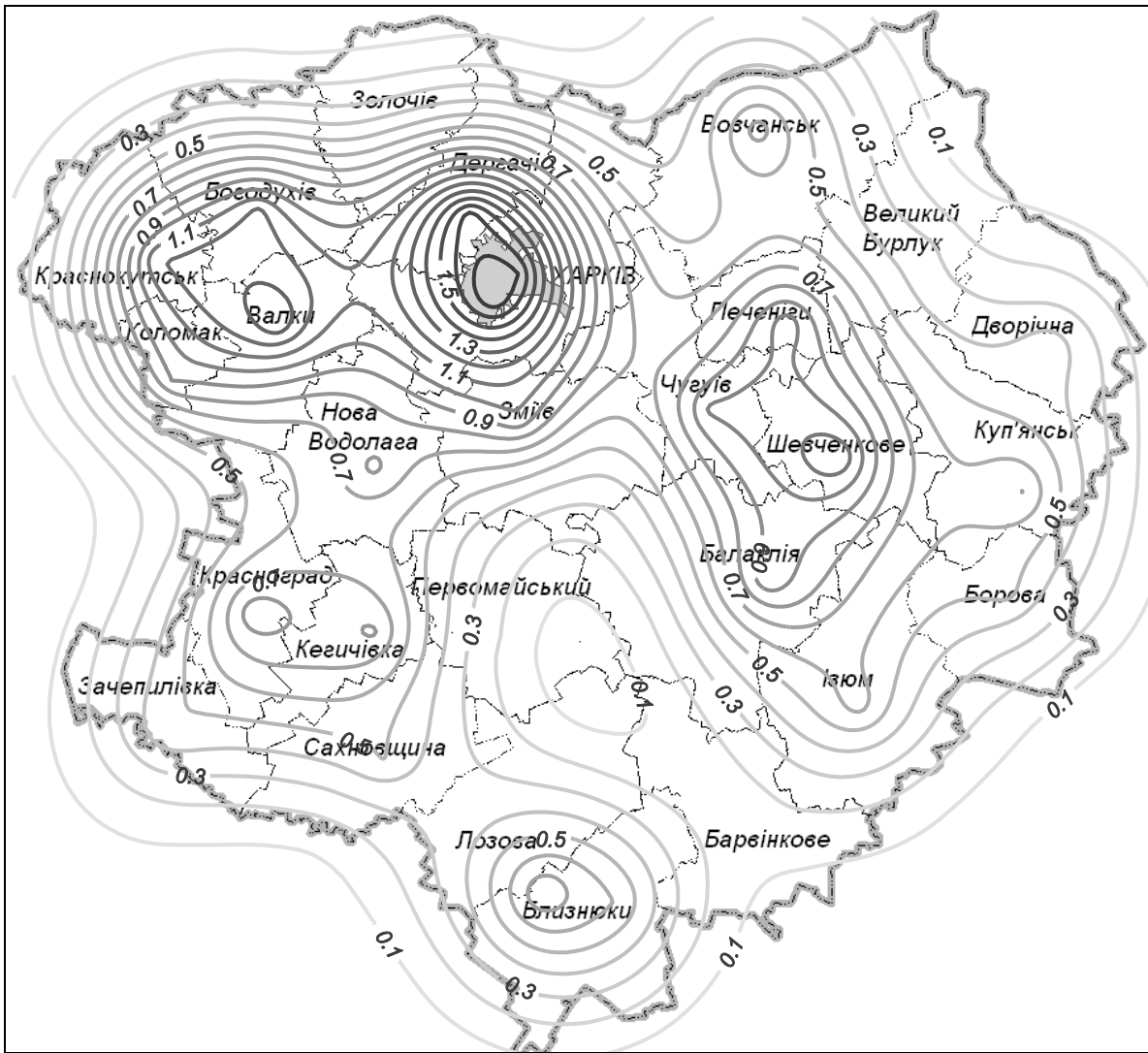

Рис. 3.16. ІФВ-модель просторового розподілу сальдо зовнішньої міграції у Харківській області у 2009 р., $R_0 = 30$ км [158]

Можна вважати заключним кільцем сформованої асоціації Ізюм і Куп'янськ (0,6), в яких порівняно з 2005 р. значно покращилась міграційна ситуація. Відзначено також зміни у формуванні менших за значенням асоціацій з центрами: Красноград – Кегичівка (0,8), де склад залишився незмінним, а більше значення показника поширилось по районах. У Вовчанську сальдо зовнішньої міграції набуло 0,7 (у 2005 р. воно становило 0,5), що можна пояснити активізацією прикордонної діяльності регіону. Також позитивні зміни фіксуються на сході регіону: асоціація з центром Лозова – Близнюки відповідає показнику 0,7, натомість у 2005 році його значення становило 0,3. Відзначаючи найнижчі показники, згадаємо Барвінкове – Первомайський, але порівняно з 2005 р. територія з мінімальними показниками зменшилась. Таким чином, просторовий розподіл сальдо зовнішньої міграції по території області відповідає рівню суспі-

льного розвитку районів та їх економіко-географічного розташуванню [158].

Просторовий розподіл внутрішньої міграції (рис. 3.17, 3.18) по області має значно меншу диференціацію, ніж зовнішньої, але відповідає основним тенденціям. Найбільше значення сальдо внутрішньої міграції притаманне м. Харкову і складає 2,4 (за досліджуваний період значення залишається незмінним); навколо обласного центра формується найбільша асоціація, яка включає в себе Харківський, Дергачівський, північну частину Зміївського району (значення сальдо більше 1,4).

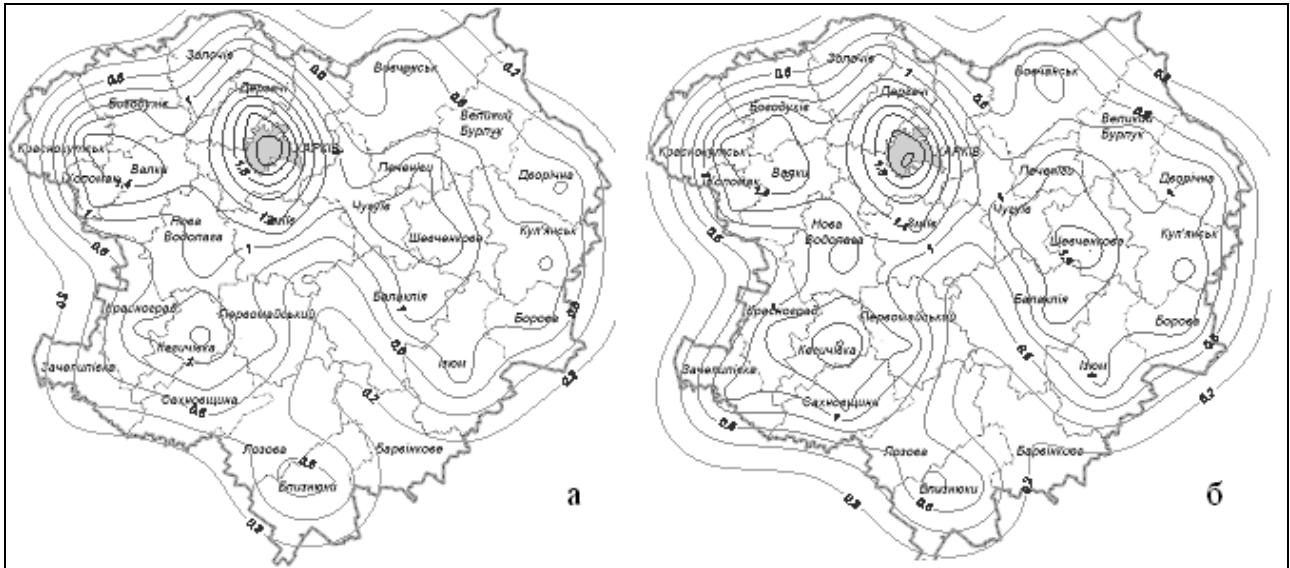

Рис. 3.17. ІФВ-модель просторового розподілу сальдо внутрішньої міграції у Харківській області у 2005 (а) та 2007 (а) рр., $R_0 = 30$ км

Відзначимо дві асоціації, менші за значеннями порівняно з першою, які примикають до неї: з заходу – Богодухів – Краснокутськ – Коломак – Валки (1,6–1,2); з південного сходу Чугуїв – Печеніги – Шевченкове (1,2–1,4). Відзначимо також усталену асоціацію груп з центром Красноград – Кегичівка (1,2–1,4). Наведені чотири асоціації можна умовно об'єднати ізолінією зі значенням 1,0, що дозволить нам визначити територію області, як привабливу для внутрішньої міграції. Сальдо внутрішньої міграції є значно меншим на периферії області. Цю тенденцію підтверджують східні райони області, значення показника в яких складає 0,6–0,8, збільшуючись до 1,0 у районних центрах. Найменше значення показника на півдні області, де сформувалась асоціація Близнюки – Лозова (0,6–0,8).

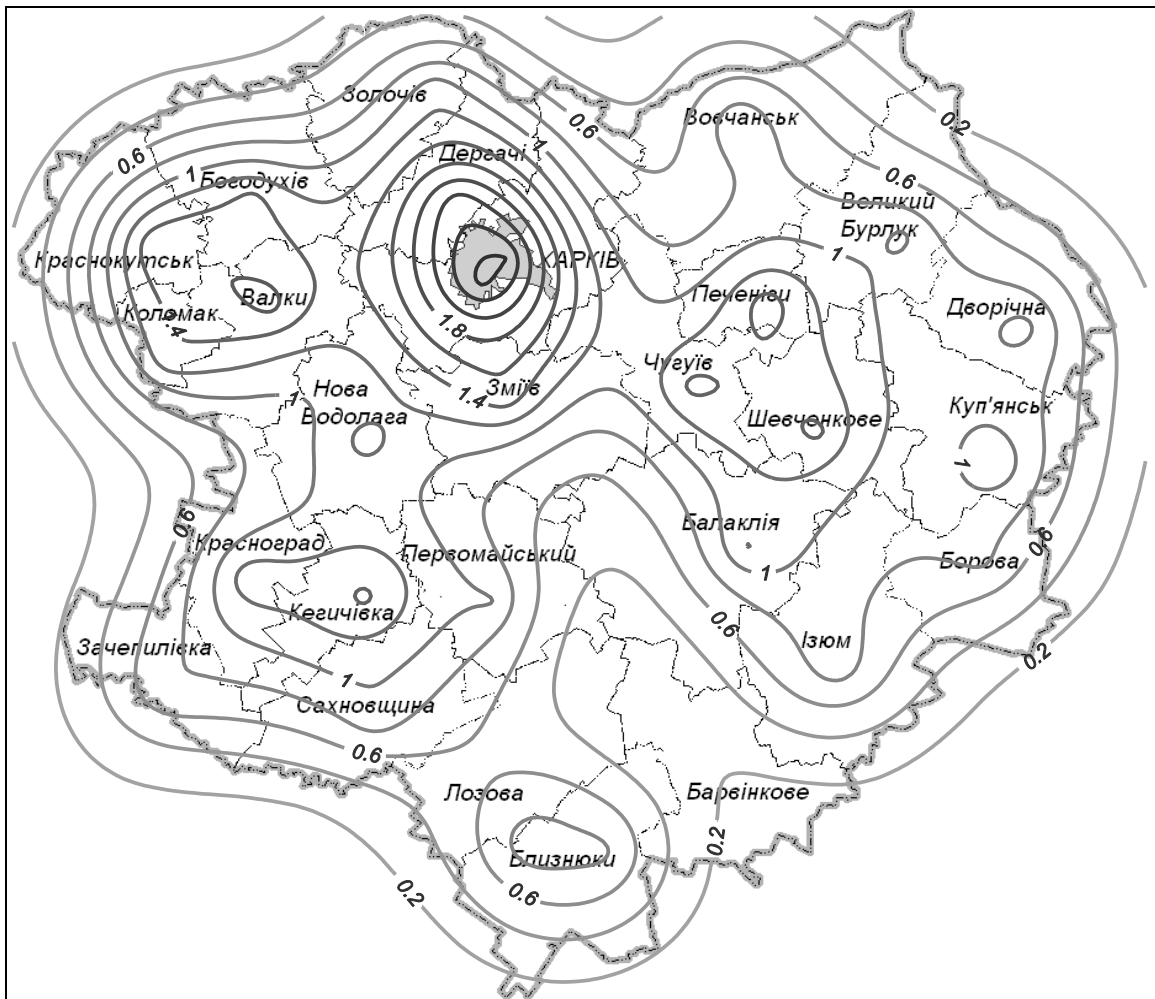

Рис. 3.18. ІФВ-модель просторового розподілу сальдо внутрішньої міграції у Харківській області у 2009 р., $R_0 = 30$ км [158]

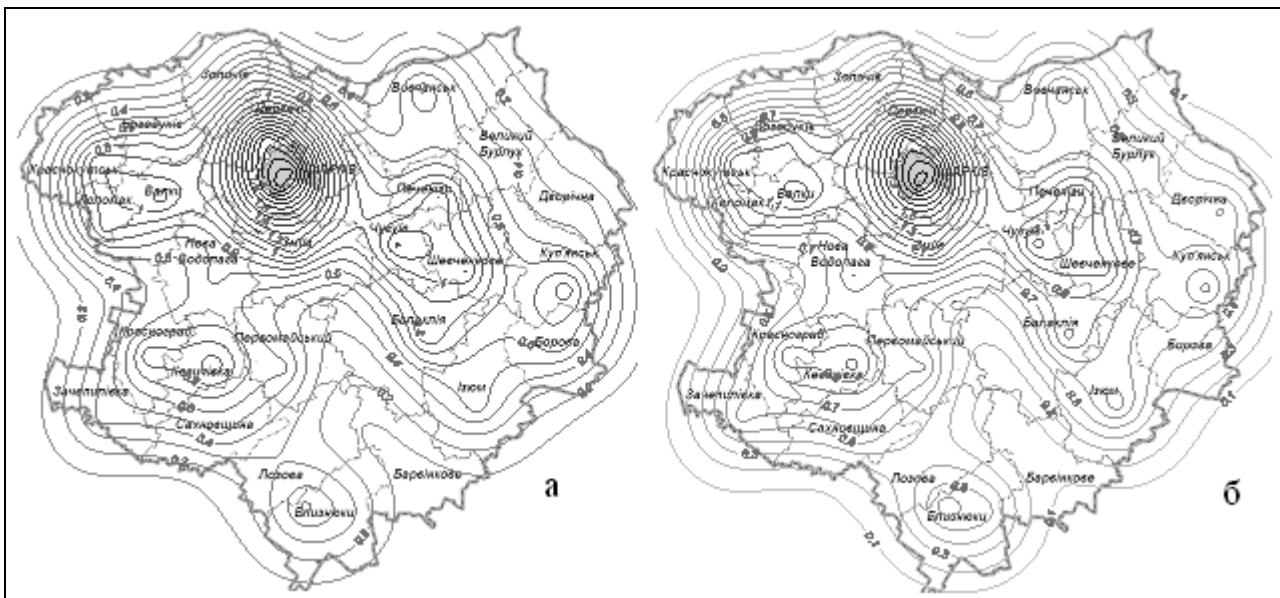

Рис. 3.19. ІФВ-модель просторового розподілу сальдо загальної міграції у Харківській області у 2005 (а) та 2007 (б) рр., $R_0 = 30$ км

Розглядаючи зміни просторового розподілу сальдо внутрішньої міграції, відзначимо стабільність розподілу і незначні коливання у значеннях показника і загальну тенденцію напряму внутрішньої міграції до більш розвинених регіонів області та районних центрів.

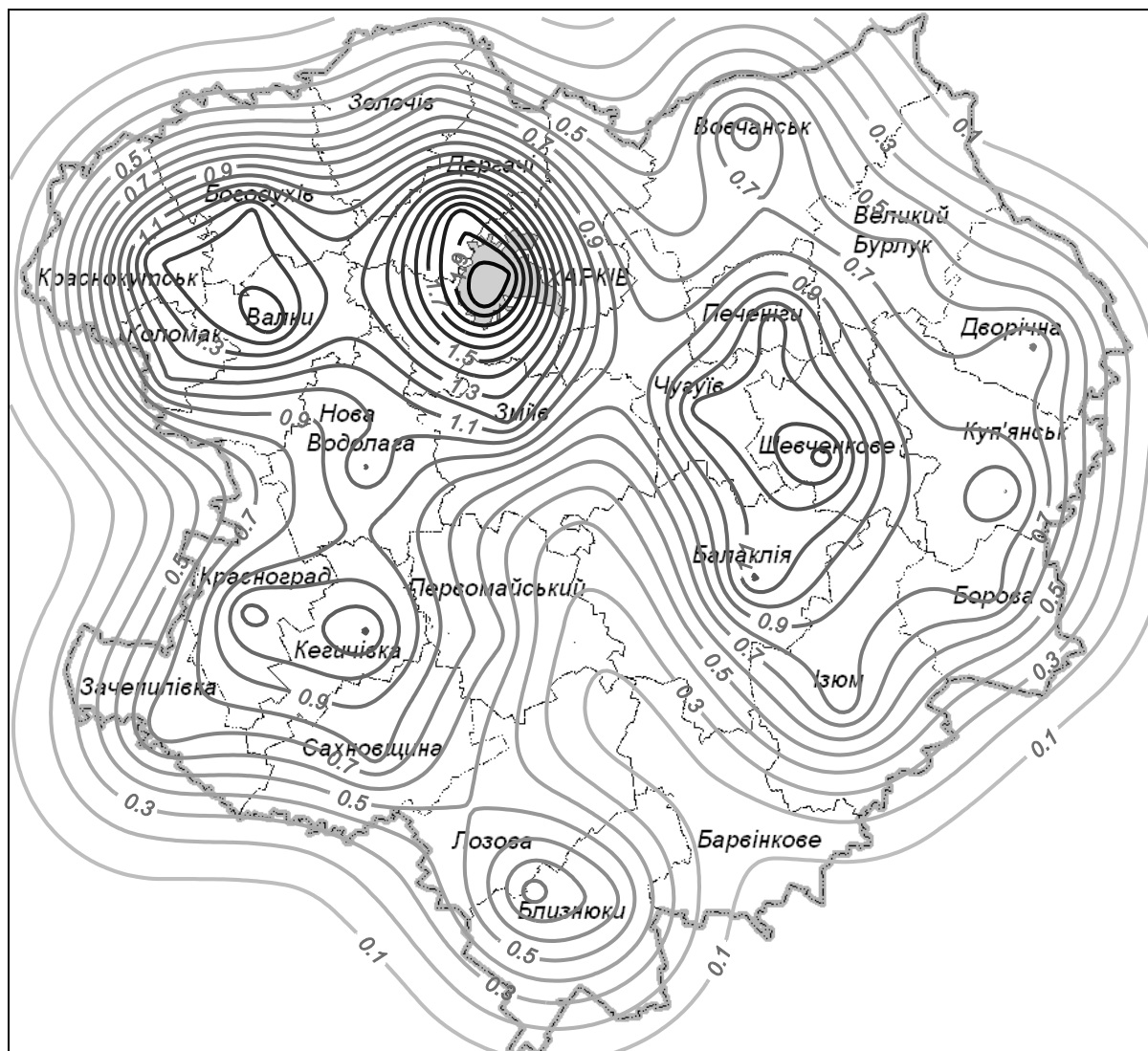

Рис. 3.20. ІФВ-модель просторового розподілу сальдо загальної міграції у Харківській області у 2009 р., $R_0 = 30$ км

Просторовий розподіл загальної міграції (рис. 3.19, 3.20) відображає наведені вище тенденції зовнішньої та внутрішньої міграції населення по області, що можна узагальнити наступним чином:

- найбільший вплив має м. Харків як центр тяжіння потоків зовнішньої та внутрішньої міграції, тому саме цей об'єкт є центром найбільшої та найвагомішої асоціації, до якої входять Харківський, Дергачівський та північ Зміївського району, тут спостерігається найбільше значення показника в центрі – 2,0; позитивне сальдо, збільшення обсягів, висока ефективність міграції протягом

усього періоду говорять про зростання ролі м. Харкова як суспільно-географічного об'єкта в перерозподілі населення та формуванні центра міграційних потоків області;

- більшого значення набуває асоціація Краснокутськ – Богодухів – Валки (1,1–1,5), яка разом із першою формує значну зону високої міграційної активності області;

- асоціація Печеніги – Шевченкове – Балаклея – Чугуїв (0,9–1,4): міграційна привабливість наведених регіонів можна пояснити близькістю до обласного центру та економічним розвитком, наявністю робочих місць у Балаклійському районі; до цієї асоціації із меншими значеннями показників примикає Ізюм, Борова, Куп'янськ;

- асоціація з центром Кегичівка – Красноград (0,9-1,2) навколо яких формується значна асоціація на південному заході області;

- на півдні області спостерігаються найменші значення міграції; деякі позитивні показники відзначаються лише в асоціації Лозова – Близнюки, що можна пояснити міграційною привабливістю Лозівської міської ради.

Таким чином, просторовий розподіл за сальдо загальної міграції дозволяє зробити висновок, що найбільший вплив має м. Харків як обласний центр та місто з високим суспільним розвитком; інші асоціації міграційних процесів формуються здебільшого за напрямками основних транспортних магістралей із збільшенням інтенсивності в радіальному напрямку від м. Харкова і утвореної їм асоціації.

3.2. Суспільно-географічне групування території Харківського регіону за демографічними та інформаційними показниками

3.2.1. Групування адміністративних районів області за окремими демографічними та інформаційними показниками

Для системного просторового аналізу особливостей розвитку районних соціогеосистем було проведено кластер-аналіз за 37 показникам, які можна умовно представити як чотири компоненти: демографічну, соціальну, економічну, екологічну, що дозволило згрупувати райони у багатовимірному нормованому просторі. За п'ятирічний період (2005–2009 рр. [207-214]) демографічна компонента є основною і найчисельнішою (27 показників), соціальна, економічна та екологічна (15 показників) розглядаються як умови формування

та розвитку першої. Результати кластер-аналізу за групою показників візуалізовано у вигляді дендрограм та представлено у картосхемах для відображення територіальної диференціації (додаток Д).

Дослідження динаміки групування районів за демографічними показниками методом кластер-аналізу [147] свідчить про те, що найбільш стабільною є перша виділена група, яка представлена м. Харковом, що свідчить про унікальність та виділення обласного центру за всіма показниками суспільного розвитку і за основними тенденціями демографічних процесів.

Друга, третя та четверта виділені групи схожі між собою за основними показникам, тому спостерігається перегрупування районів серед них. Так, другу групу формують райони, прилеглі до м. Харкова, Дергачівський і Харківський, які стабільно входять в дану групу протягом досліджуваного періоду; поступово до них приєднувались: Красноградський (2005 та 2008 рр.), Балаклійський (2005, 2006 та 2008 рр.), Чугуївський (2006 та 2009 рр.) райони, м. Ізюм (2005, 2007, 2008 рр.); Зміївський та Золочівський райони формували окрему групу, проте з 2008 р. «приєднались» до другої групи; таким чином, у 2009 р. другу групу формують райони навколо м. Харкова: Золочівський, Дергачівський, Харківський, Печенізький, Чугуївський, Зміївський, Нововодолазький райони та міські ради Лозівська й Люботинська.

Третю групу районів утворюють здебільшого міські ради: Куп'янська, Первомайська та Чугуївська (окрім 2006 та 2008 рр.) та м. Ізюм, який відноситься до другої групи, починаючи з 2009 р. відноситься до третьої; протилежна ситуації з Лозівською міською радою, яка входила у групу 2005, 2007, 2008 рр., проте у 2009 р. відноситься до другої групи [158].

Четверту групу формують Богодухівський, Краснокутський, Валківський, Вовчанський (окрім 2006 та 2007 рр.), Красноградський та Балаклійський (окрім 2005, 2006, 2008 рр.), Лозівський та Шевченківський (2007 та 2008 рр.); до цієї групи входили: Нововодолазький (2005–2008 рр.) та Чугуївський (2005, 2006, 2008 рр.) райони.

П'яту групу формують райони здебільшого міських рад: Первомайський (окрім 2006 та 2007 рр.), Ізюмський (окрім 2006 р.), Куп'янський (окрім 2006 р.), а також Дворічанський (2005 та 2009 рр.) та Коломацькій (окрім 2007 р.) райони; до цієї групи входили Печенізький район (2005 та 2008 рр.), Краснокутський, Валківський та Вовчанський у 2007 р.

Шосту формують Близнюківський, Сахновщанський, Кегичівський та Зачепилівський (входять в групу протягом досліджуваного періоду), Великобурлуцький, Дворічанський райони (приєднались з 2006 р.).

Сьому групу можна охарактеризувати як нестабільну: найчастіше до неї відносяться райони, які згодом примикають до однієї з інших груп: Золочівський (2005, 2007, 2008 рр.), Зміївський (2005, 2006 рр.), Печенізький (2007 р.); Коломацький та Первомайський (2007 р.), Барвінківський у 2009 р. Зміни у складах груп свідчать про нестабільність тенденцій у демографічній соціально-економічній ситуації в районах Харківської області.

Результати групування районних соціогеосистем візуалізовано у вигляді дендрограми (рис. 3.21) та представлено на картосхемі (рис. 3.22).

З картосхеми видно, що перша група є найменшою і представлена м. Харковом, це свідчить про унікальність та відокремлення обласного центру за всіма показниками суспільного розвитку і за основними тенденціями демографічних процесів. Для неї характерним є високий соціально-економічний розвиток, відповідно переважання працездатного населення у віковій структурі, низький рівень смертності, значні показники зовнішньої міграції.

Друга група формує колоподібну смугу навколо обласного центру, складається з районів, які відчують безпосередній вплив м. Харкова; до цієї групи входять Харківський, Дергачівський, Золочівський, Печенізький, Чугуївський, Нововодолазький райони, Люботинська та Лозівська (єдина, що не підпорядковується територіальній єдності групи) міські ради. Для цієї групи характерним є середній рівень агропромислового комплексу; промисловість групи районів представлена потужними підприємствами, які можуть бути інвестиційно привабливими. Відзначимо, що в демографічній структурі чисельна середня вікова група населення в Харківському районі сформувалась переважно під дією м. Харкова, зокрема це безпосередня близькість до останнього, що дозволяє працювати в обласному центрі. На господарський розвиток районів, об'єднаних у другу групу, окрім безпосередньої близькості до Харкова, значний вплив мають наявність рекреаційних природних ресурсів та особливості природо-кліматичних умов; сукупність цих факторів пояснює розташування міст та селищ міського типу, високий рівень рурбанізації, зростаючої в умовах сучасних тенденцій «розвантаження міста»: зростають тенденції від'їзду на постійне місце проживання осіб старшого віку [158].

Третя група представлена м. Ізюм та міськими радами Чугуївською, Куп'янською, Первомайською; спільні тенденції розвитку обумовлені статусом населених пунктів, відповідно для них характерні також малочисельна молодша вікова група, проте її частка більша, ніж у м. Харкові, чисельна група осіб працездатного віку і частка старшої вікової групи, що знаходиться приблизно нарівні з обласним центром. Оскільки цей тип сформований досить розвинутими міськрадами, то значною мірою притаманні тенденції м. Харкова.

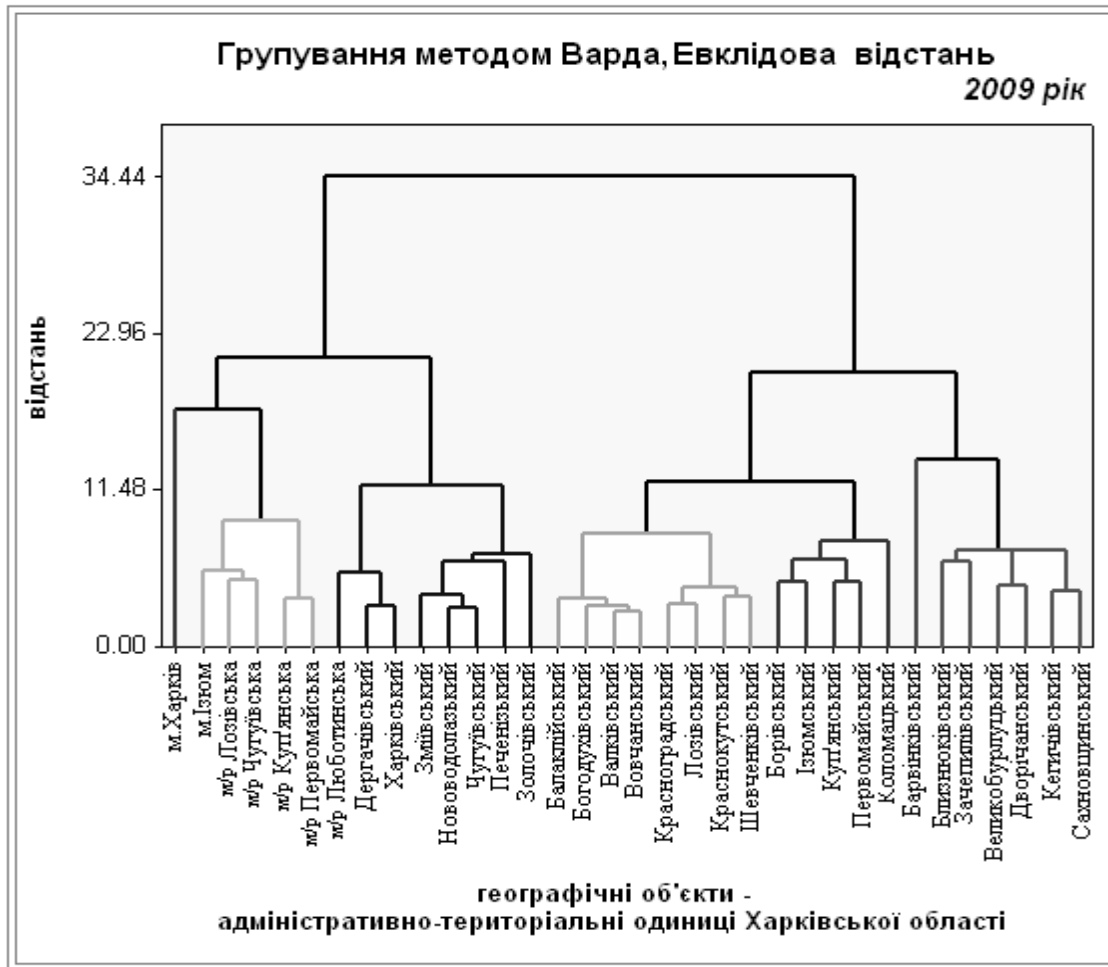

Рис. 3.21. Групування міст та районів Харківської області за демографічними, економічними та соціальними показниками [147]

Четверта група об'єднує Богодухівський, Краснокутський та Валківський, Вовчанський, Красноградський, Балаклійський, Лозівський та Шевченківський райони, які мають спільні тенденції (зокрема позитивне міграційне сальдо в межах області), які можна пояснити різними причинами. Наприклад, для Красноградського та Балаклійського районів спільним є вплив економічного чинника: обидва райони мають родовища природного газу, на основі яких відбувається

ся активна інвестиційна діяльність в районах та розвивається ряд галузей господарського комплексу, що забезпечує відносну економічну стабільність, створює сприятливу ситуацію на ринку праці тощо.

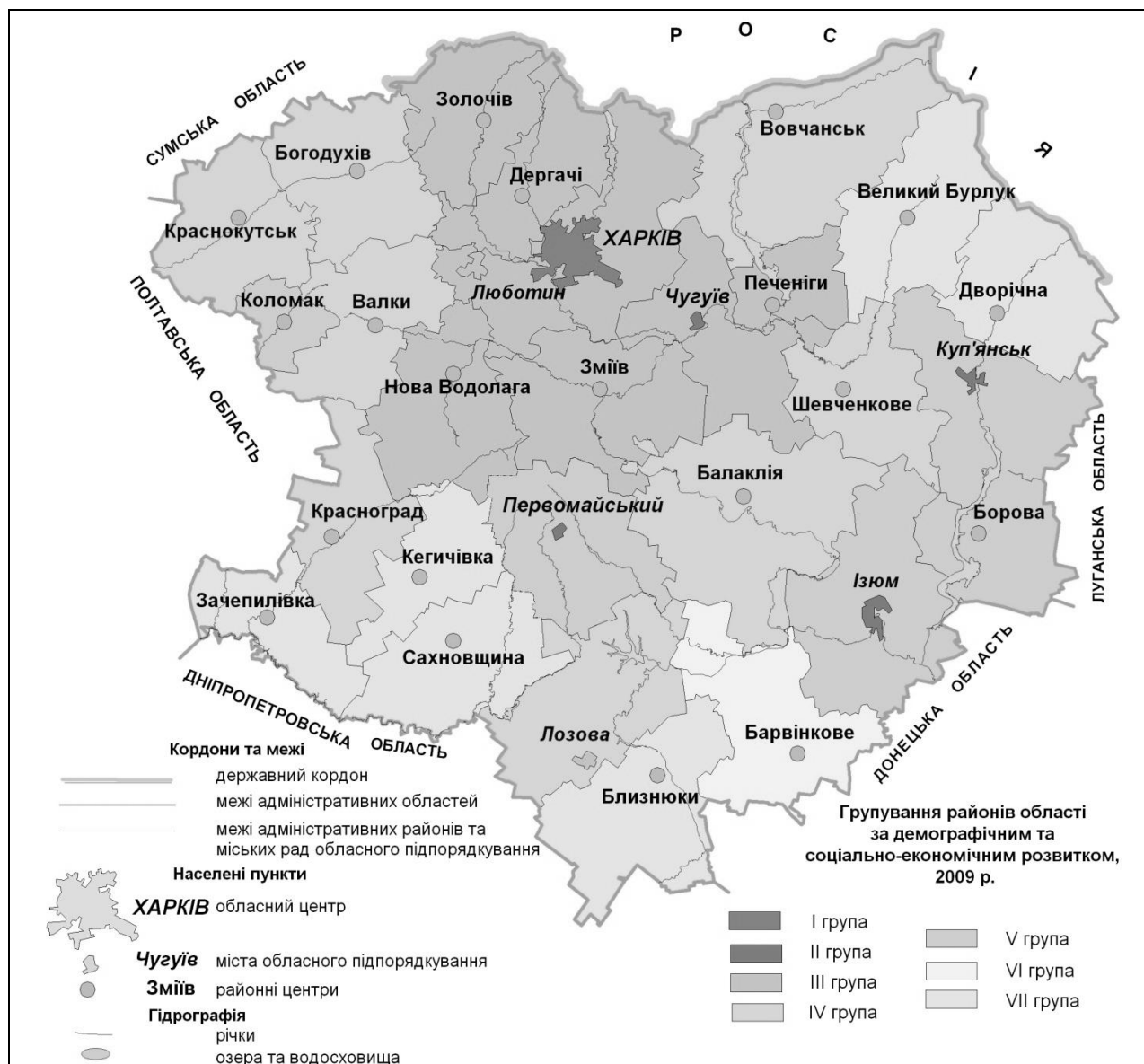

Рис. 3.22. Групування районних соціогеосистем за особливостями демографічного, економічного та соціального розвитку [147]

П'яту групу формують райони здебільшого міських рад: Первомайський, Ізюмський, Куп'янський, а також периферійні Дворічанський та Коломацький райони. Спільне в розвитку наведених територій – переважання сільського типу розселення та сільського способу життя; райони начебто виступають периферією більш розвинених міських рад – районних центрів, в яких вищий рівень економічного розвитку, відповідно райони втрачають частку осіб працездатного віку, що негативно відбивається на демографічних тенденціях, зокрема це ви-

являється у демографічному навантаженні та високих показниках смертності. Аналогічні тенденції спостерігаються у Коломацькому та Дворічанському районах, вплив на які мають сусідні, більш розвинені адміністративно-територіальні одиниці.

Шосту формують Близнюківський, Сахновщанський, Кегичівський та Зачепилівський райони (входять в групу протягом досліджуваного періоду), які є периферійними за своїм економіко-географічним положенням та промислово-аграрними за господарською спеціалізацією. Серед основних демографічних тенденцій відзначимо найбільш несприятливу ситуацію, адже тут разом із незначною часткою осіб молодшої вікової групи, найменша частка осіб середньої вікової групи (вона ледь перевищує 50%) та найбільша – старшої, що формує високе демографічне навантаження. Певною мірою це пояснюється «вакуумним» економіко-географічним положенням району: низькими показниками розвитку господарства, невисокою транспортною доступністю тощо [147].

Сьому групу, визначаючи як нестабільну і у 2009 р. представлену Барвінківським районом, охарактеризуємо як регресивну: при пропорційних показниках природного відтворення спостерігається значне міграційне зменшення чисельності населення, яке обумовлено найнижчими в області показниками прибуття та високим міграційним вибуттям.

Таким чином, проведено групування адміністративних районів за окремими показниками із застосуванням кластерного аналізу, що ґрунтується на матрицях подібності, сформованих на основі розрахованих відстаней між об'єктами, шляхом об'єднання «найближчих» у один кластер. Тобто отримані кластери – групи територіальних одиниць, що мають подібні особливості розвитку. Проведення кластеризації за 37 показниками суспільного розвитку дозволило виконати часткове та комплексне групування районних соціогеосистем Харківської області, простежити формування груп районів та їх переформування з часом, виявити найбільш стійкі тенденції та усталені групи районів, визначити територіальні особливості соціально-економічної ситуації та виявити сучасні тенденції у демографічному розвитку.

3.2.2. Комплексне демографічне групування території регіону

Визначення основних суспільно-географічних особливостей демографічного розвитку Харківського регіону доцільно проводити на основі обчислення індикатора демографічного розвитку, який має відображати кількісні та якісні зміни демографічної складової регіональної соціогеосистеми та її районних підсистем.

Запропонований індикатор демографічного розвитку містить в собі інформацію про зміни чисельності населення шляхом природного та міграційного руху і визначається як середнє арифметичне співвідношення основних демографічних показників: народжуваності і смертності, прибулих і вибулих в межах області, прибулих і вибулих за межі області. Відповідно, значення індикатора, близьке до 1, свідчить про стаціонарний тип демографічного розвитку: чисельність населення залишається стабільною; якщо значення індикатора перевищує 1, що свідчить про прогресивний тип демографічного розвитку, якщо значення індикатора менше за 1 – регресивний тип демографічного розвитку; якщо значення індикатора менше 0,5 можна говорити про кризове становище [151]. Розрахунки індикатора демографічного розвитку за період 2002–2009 рр. дозволили визначити характерні тенденції в зміні значення та структурі показника області в цілому та окремих адміністративно-територіальних одиницях зокрема (додаток Е).

Для доповнення структури демографічного розвитку за районними соціогеосистемами наведено окремі складові та їх значення порівняно з середнім по області, що дає змогу визначити домінуючі процеси, їх силу впливу, напрям дії тощо. Як такі складові обрано показники народжуваності, смертності, прибуття та вибуття в межах області та за її межі, демографічне навантаження. Для кращої візуалізації результатів праворуч на діаграмі розміщено «позитивні» за своїм впливом на демографічний розвиток показники, ліворуч – «негативні» (рис. 3.23), тому за формою діаграми та зміщенням її в той чи інший бік можна визначити домінуючі складові демографічного розвитку кожної районної соціогеосистеми. Подальший аналіз складових комплексного індикатора полягає у визначенні закономірностей територіального розподілу показників, за якими обчислюється індикатор. Таким чином, можна диференціювати райони (рис. 3.23) за кожною складовою та за комплексними показниками кількісних та якісних змін демографічної складової регіональної соціогеосистеми.

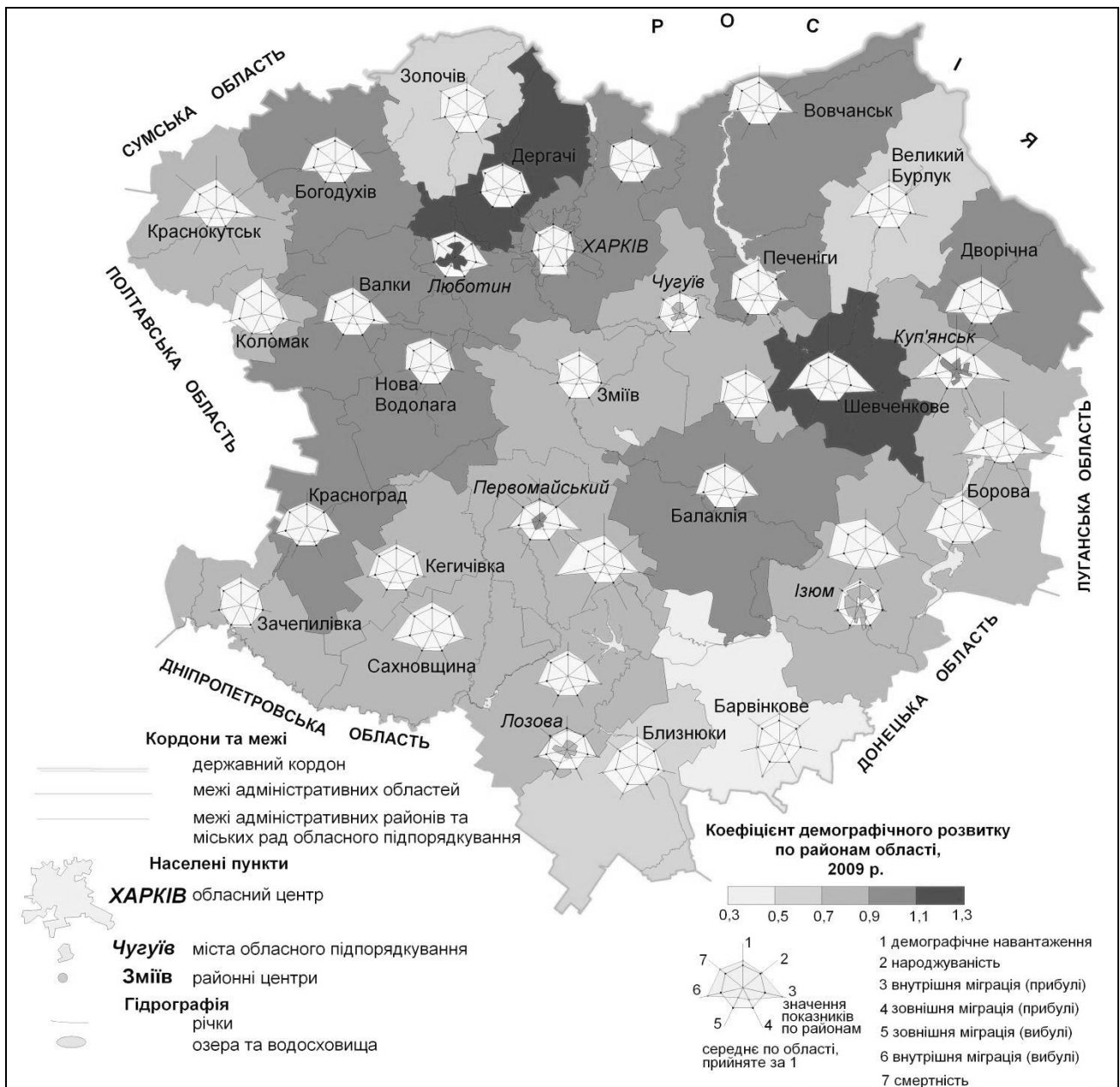

Рис. 3.23. Групування міст та районів Харківської області за комплексним індикатором демографічного розвитку [151]

До районів з прогресивним типом демографічного розвитку належать Дергачівський й Шевченківський райони та Люботинська міська рада. Дергачівський та Шевченківський райони характеризуються позитивною динамікою демографічних процесів (збільшення коефіцієнту демографічного розвитку з 0,98 до 1,21 та з 0,9 до 1,21). Для них характерним є невисокий рівень природного відтворення (нижчий ніж в цілому по області), хоча і відзначається його позитивна динаміка. Водночас, райони залишаються міграційно привабливими, що підтверджують позитивні тенденції відповідних коефіцієнтів. Проте для Дергачівського району характерним є високий ступінь прибуття в межах області за умо-

ви незначного вибуття із стабільною тенденцією до збільшення (з 1,13 у 2002 р. до 1,78 у 2009 р., що є найвищим показником в області). Тобто прогресивний демографічний розвиток Дергачівського району обумовлений позитивними зрушеннями в процесах внутрішньорегіональної міграції за умови стабільних показників зовнішньорегіональної міграції та природного руху. У Шевченківському районі спостерігається інша ситуація: високі показники прибуття в межах області компенсуються високими показниками вибуття, за рахунок чого співвідношення залишається майже незмінним; проте вибуття за межі області значно менше за прибуття, співвідношення збільшилось з 1,21 до 1,89 у 2002 та 2009 рр. відповідно; тобто прогресивність демографічного розвитку обумовлена позитивними тенденціями у структурі зовнішньої міграції. Для Люботинської міської ради характерними є високі показники демографічного навантаження та смертності населення, що обумовлено статеві-віковою структурою; проте через вигідність географічного положення, зокрема близькість до м. Харкова, негативні тенденції в природному русі компенсуються позитивними зрушеннями у міграційному: значно переважає чисельність прибулих в межах області (0,49 у 2002 р. до 1,68 у 2009 р.); також позитивним є співвідношення зовнішньої міграційних процесів. Таким чином, для адміністративно-територіальних одиниць області прогресивного типу демографічного розвитку характерні усталена структура населення та висока міграційна привабливість [151].

До стаціонарного типу демографічного розвитку відносяться м. Харків, Куп'янська та Первомайська міські ради, Харківський, Печенізький, Красноградський, Балаклійський, Нововодолазький, Валківський, Богодухівський, Вовчанський, Дворічанський райони. Харкову притаманні унікальні для області тенденції суспільного розвитку в цілому та демографічного зокрема. Тут спостерігається невисоке демографічне навантаження, низькі показники народжуваності та смертності, проте їх співвідношення покращилось (з 0,54 у 2002 до 0,74 у 2009 рр. відповідно); невисокі показники внутрішньої міграції, співвідношення основних процесів якої зменшилось з 1,28 до 0,88; високі, проте взаємно компенсуючи показники зовнішньої міграції, співвідношення яких складає 1,13 і є стабільним. Така ситуація пояснюється рядом соціально-економічних чинників, проявом високого статусу і розвитку міста; в той же час зменшення показників прибуття, зокрема внутрішньої міграції, свідчить про «усталеність» структури населення.

Протягом досліджуваного періоду коефіцієнт демографічного розвитку м. Харкова знизився з 1,01 у 2002 р. до 0,92 у 2009 р., що пояснюється зменшенням міграційного поповнення, усталеністю структури населення, позитивними зрушеннями у природному русі населення.

Для Куп'янської та Первомайської міських рад характерні спільні тенденції, протилежні до м. Харкова: збільшення коефіцієнту демографічного розвитку відбулось за рахунок покращення співвідношення прибуття та вибуття в межах області (з 0,88 до 1,13 та 0,82 та з 1,31 у 2002 та 2009 рр. відповідно) та поза межі області (з 0,71 до 1,06 та з 0,64 до 1,20 у 2002 та 2009 рр. відповідно), наведені тенденції свідчать про становлення та поступовий економічний розвиток міських рад як окремих територіальних одиниць. Для Харківського району характерні тенденції, притаманні Дергачівському, проте в меншому ступеню через вплив Лозівської міської ради як суспільно-географічного об'єкту. Богодухівський, Валківський, Вовчанський та Печенізький райони мають спільні риси: високий рівень демографічного навантаження та смертності населення, міграційна привабливість в межах області, що приводить до позитивних зрушень в демографічному розвитку. Дворічанський район має подібні тенденції до вище описаних районів, до того ж сприятливе співвідношення показників природного приросту та співвідношення зовнішньоміграційних процесів внаслідок свого прикордонного положення. Балаклійський та Красноградський райони мають спільні риси в господарському розвитку і відповідно в демографічному: при невисоких показниках природного руху вони залишаються міграційно привабливими; більш високі показники зовнішньої міграції Красноградського району обумовлені близькістю до адміністративного кордону області.

Відстаючий тип демографічного розвитку притаманний м. Ізюму, Лозівській, Чугуївській міським радам та їх районам, а також Краснокутському, Куп'янському, Коломацькому, Зачепилівському, Зміївському, Первомайському, Сахновщанському районам. Ізюмський, Краснокутський, Куп'янський, Первомайський та Сахновщанський райони мають такі риси: значне демографічне навантаження та високі показники смертності населення (співвідношення народжуваності та смертності становить 0,38, 0,46, 0,47, 0,39 та 0,61 відповідно по районам). Райони характеризуються високими показниками міграційної рухливості, особливо в межах області; проте маємо відзначити позитивні зрушення у співвідношенні прибулих та вибулих за межі області. Подібні особливості при-

таманні Лозівській міській раді та району й Кегичівському району. Зміївський район, Чугуївські міська рада та район перебувають під впливом м. Харкова, тому міграційне прибуття тут менше, при несприятливому, як і в цілому по області, співвідношенні народжуваності та смертності населення. Основні демографічні показники Зачепилівського району мають несприятливе співвідношення внутрішньоміграційних переміщень (один з найнижчих показників прибуття), взаємокомпенсуючі показники зовнішньорегіональної міграції та вищі за загальний обласний рівень показники природного руху. Таким чином, до цього типу демографічного розвитку належать райони, демографічний розвиток яких не забезпечує постійного відновлення чисельності населення, а несе незначне її зменшення; проте за умови вдалого управління ситуацією та протікання основних демографічних процесів вона може бути покращена і райони мають змогу змінити тип відтворення на стаціонарний [151].

До регресивного типу демографічного розвитку відносяться Золочівський, Великобурлуцький та Близнюківський райони, загальною рисою яких є периферійне положення. Близнюківський район має коефіцієнт демографічного розвитку 0,69 і стабільну тенденцію до його збільшення (для порівняння, у 2002 р. він складав 0,45), що відбувається здебільшого за рахунок позитивних зрушень у показниках народжуваності та смертності; проте район характеризується високим демографічним навантаженням та значним міграційним вибуттям як в межах області (у сусідні більш розвинені райони та міські ради), так і за її межі (враховуючи близькість до адміністративного кордону). Великобурлуцький район має показник демографічного розвитку 0,64, значення якого залишається майже незмінним протягом досліджуваного періоду; району притаманні невисокі показники народжуваності, які не перевищують показники смертності; в той же час, відзначається значне вибуття населення, особливо за межі області (можна припустити, що і за кордон, враховуючи близькість до державного кордону), яке не компенсується прибуттям населення. Золочівський район має найбільш несприятливі демографічні тенденції серед об'єднаних в групу районів: високе демографічне навантаження, значне перевищення показника смертності над показниками народжуваності, відповідне співвідношення складає 0,48; високий показник міграційного вибуття і низький – прибуття (співвідношення прибулих та вибулих 0,42 в межах області та 0,64 за межі), що є наслідком впливу державного кордону та близькості до розвинутого обласного

центру та більш міграційно привабливих районів. Таким чином, у цьому типі демографічного розвитку коефіцієнт коливається в межах 0,5–0,7, що призводить до стрімкого зменшення чисельності населення.

До кризового типу демографічного розвитку відноситься Барвінківський район, коефіцієнт демографічного розвитку якого складає 0,46 у 2009 р. (у 2002 р. складав 0,5). Для району характерні при середніх по області показниках природного приросту (коефіцієнт співвідношення складає 0,58) негативні міграційні показники: високе вибуття в межах області (коефіцієнт співвідношення 0,43) та поза межі області (0,38). Наведені показники підтверджуються негативними тенденціями за весь досліджуваний період. Таким чином, в результаті периферійного положення району, невисокого ступеню розвитку господарства відбувається інтенсивний міграційний відтік, що деформує структуру населення району та може призвести до подальшого демографічного занепаду.

Комплексне дослідження особливостей демографічного розвитку районних соціогеосистем дало змогу виявити основні тенденції та особливості його протікання, що є необхідною умовою визначення конкретних шляхів покращення ситуації та управління демографічним розвитком Харківського регіону в цілому.

3.3. Проблеми та перспективи демографічного розвитку Харківського регіону

Діючі чинники демографічного розвитку області. Аналіз чинників, які впливають на демографічний розвиток Харківського регіону, було здійснено на основі факторного аналізу, що дало змогу розрахувати факторні навантаження за кожним показником. З урахуванням наявності та доступності статистичної інформації для дослідження було відібрано 37 показників, що відображають демографічні, економічні, соціальні та частково екологічні характеристики окремих адміністративно-територіальних одиниць Харківської області за період 2005–2009 рр. На основі значень факторних навантажень встановлено фактори, що визначають особливості розвитку районних соціогеосистем Харківської області. Інтерпретація сформованих факторів була здійснена, спираючись на загальну оцінку факторного навантаження змінних [89]; з метою визначення оптимальної кількості факторів було здійснено обчислення дисперсії. Враховується те, що якщо фактор не виділяє дисперсію, еквівалентну хоча б дисперсії одного

показника, то він відкидається. На основі отриманих розрахункових результатів (табл. 3.1) визначено оптимальну кількість факторів; за кумулятивним відсотком оптимальним є виділення п'яти факторів, що підтверджує графік дисперсій (рис. 3.24).

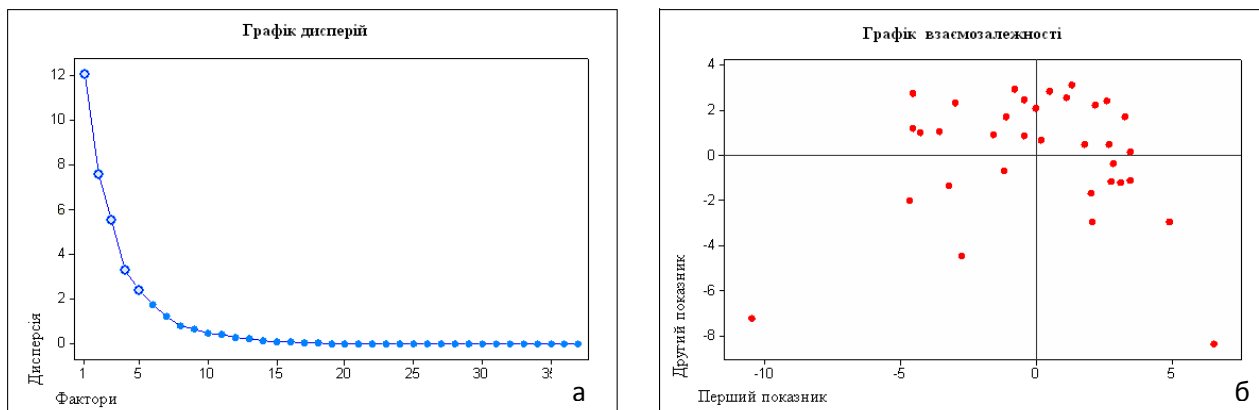

Рис. 3.24. Графік дисперсій (а) та залежності показників (б) факторів демографічного розвитку у Харківській області [158]

В результаті набір із 37 вихідних показників був розбитий на 5 груп, для кожної з яких визначений свій фактор; показники включалися до тих факторів, факторні навантаження на які є найбільшими.

У даному випадку перший фактор можна інтерпретувати як соціально-економічний, його формують такі показники: щільність населення, міграційний приріст (в межах області, зовнішня міграція, загальна міграція), частка осіб молодше працездатного віку, частка осіб працездатного віку, малі підприємства, заробітна платня, оздоровчі заклади, забруднення повітря.

Другий фактор можна інтерпретувати як економіко-демографічний, який об'єднує міграційний приріст за рахунок зовнішньої міграції, забезпечення житлом, надходження інвестицій. Третій фактор можна інтерпретувати як міграційний, його формують показники: чисельність вибулих (в межах області), чисельність прибулих (зовнішня міграція), чисельність прибулих та вибулих (загальна міграція), пасажирооборот, як показник, сприяючий активним міграційним переміщенням [158]

Четвертий фактор за результатами факторного аналізу було інтерпретовано як демографічно-регресивний, він об'єднує показники: смертність, природний приріст, частка осіб працездатного віку, частка осіб старше працездатного віку, частка чоловіків старше працездатного віку, що обумовлює високе демографічне навантаження і відповідно призводить до підвищення рівня смер-

тності. П'ятий фактор інтерпретовано як демографічно-прогресивний, утворений такими показниками, як народжуваність, частка осіб молодше працездатного віку, частка чоловіків молодше працездатного віку, введення житла в експлуатацію, надходження інвестицій, малі підприємства, оздоровчі заклади, заробітна плата.

Таблиця 3.1

Факторні навантаження показників, що характеризують вплив чинників демографічного розвитку в Харківській області, 2009 рік [158]

Показник	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Територія	0,148	0,062	-0,095	-0,118	0,001
Чисельність населення	-0,172	-0,162	0,072	-0,243	0,095
Щільність населення	-0,205	-0,169	0,125	-0,039	-0,113
Народжуваність	0,052	-0,023	-0,01	0,245	0,257
Смертність	0,19	0,127	-0,161	-0,217	0,062
Природний приріст	-0,169	-0,132	0,154	0,292	0,022
Чисельність прибулих (в межах області)	-0,055	0,292	0,195	0,043	-0,115
Чисельність вибулих (в межах області)	0,129	0,167	0,27	0,003	-0,225
Міграційний приріст (в межах області)	-0,205	0,186	-0,044	0,05	0,096
Чисельність прибулих (зовнішня міграція)	-0,109	-0,091	0,224	-0,23	0,325
Чисельність вибулих (зовнішня міграція)	0,098	-0,26	0,15	-0,149	0,064
Міграційний приріст (зовнішня міграція)	-0,188	0,203	0,015	-0,019	0,182
Чисельність прибулих (загальна міграція)	-0,092	0,238	0,266	-0,044	0,011
Чисельність вибулих (загальна міграція)	0,166	0,002	0,317	-0,079	-0,161
Міграційний приріст (загальна міграція)	-0,215	0,208	-0,022	0,026	0,139
Частка осіб молодше працездатного віку	0,238	-0,03	0,132	0,168	0,203
Частка чоловіків молодше працездатного віку	0,23	-0,02	0,125	0,195	0,195
Частка жінок молодше працездатного віку	0,148	0,062	-0,095	-0,118	0,001
Частка осіб працездатного віку	-0,172	-0,162	0,072	-0,243	0,096
Частка чоловіків працездатного віку	-0,205	-0,169	0,125	-0,04	-0,113
Частка жінок працездатного віку	0,073	-0,087	0,006	0,236	-0,195
Частка осіб старше працездатного віку	0,159	0,159	-0,201	-0,213	-0,032
Частка чоловіків старше працездатного віку	-0,138	-0,176	0,197	0,264	-0,015
Частка жінок старше працездатного віку	0,008	0,291	0,226	0,011	-0,118
Демографічне навантаження	0,145	0,163	0,217	-0,085	-0,25
Шлюбність	-0,165	0,202	0,05	0,117	0,137
Розлучення	-0,011	-0,127	0,222	-0,286	0,321
Забезпечення житлом	0,069	-0,265	0,161	-0,182	0,071
Введення житла в експлуатацію	-0,112	0,232	0,025	-0,071	0,258
Послуги населення	0,002	0,22	0,311	-0,115	0,026
Пасажирооборот	0,168	-0,008	0,282	-0,179	-0,18
Надходження інвестицій	-0,165	0,243	0,046	0,056	0,205
Малі підприємства	0,238	-0,025	0,12	0,183	0,204
Заробітна плата	0,23	-0,023	0,107	0,213	0,192
Оздоровчі заклади	0,234	-0,028	0,128	0,157	0,207
Злочинність	-0,224	-0,101	0,116	0,153	-0,122
Забруднення повітря	-0,224	-0,084	0,098	0,127	-0,157

Можливості державного управління демографічним розвитком області через соціально-економічні чинники. Метою регулювання демографічного розвитку на будь-якому територіальному рівні є досягнення бажаного результату в протіканні демографічних процесів. Управління або регулювання є науково обґрунтованим, цілеспрямованим, прямим або опосередкованим впливом на хід демографічних процесів на основі використання системи економічних і соціальних законів, а також системи загальнометодологічних і специфічних принципів демографічного розвитку [117, 192].

Об'єктом регулювання демографічного розвитку є процеси відтворення населення в усьому їх різноманітті [116, 117]. Регіональний аспект проблеми обумовлений значними регіональними відмінностями в перебігу і результаті демографічних процесів, тому його правомірно розглядати окремо. Враховуючи, що всі демографічні процеси протікають в тісній взаємодії і в певних соціально-економічних умовах, стає очевидним застосування системного і комплексного підходу до вивчення та розробки заходів з оптимізації демографічного розвитку може дати очікувані результати.

Розглядаючи демографічний розвиток регіональної соціогеосистеми, в яку входять в якості складових всі демографічні процеси, слід мати на увазі, що будь-яка система розвивається на основі взаємодії її структурних елементів. Відхилення від норми хоча б одного з них призводить до загальної аномалії, наприклад, зниження народжуваності веде до інтенсивного старіння населення, що в свою чергу збільшує смертність. Важливе наукове і практичне значення для розроблення основ регулювання демографічного розвитку має уточнення засобів, важелів, методів впливу, органів, покликаних здійснювати регулювання демографічного розвитку та їх функцій [39].

Зведення усіх чинників у систему, їх ранжування за значимістю та ступенем впливу на окремі демографічні процеси – складне методологічне завдання, рішення якого є необхідним на шляху пошуку механізму регулювання демографічного розвитку. Спеціально виділяються фактори, які визначають сучасну демографічну ситуацію у регіональній соціогеосистемі.

Передувати розробці регіональної демографічної політики має аналіз регіональної демографічної ситуації, виявлення основних тенденцій демографічного розвитку, визначення соціально-економічних чинників цього розвитку. Такі економічні показники, як темпи зростання національного доходу, ефекти-

вність суспільного виробництва і продуктивність суспільної праці, рівень і темпи зростання обсягу споживання, прямо або опосередковано пов'язані з демографічними показниками. Складність виявлення взаємодії економічних і демографічних процесів полягає в тому, що між ними немає тісної кореляційної залежності. Зв'язок між ними опосередкований соціально-психологічними, ідеологічними, правовими та іншими факторами, які за своїм впливом є вторинними і при аналізі, зазвичай, виявляються похідними від економічних.

Регіональна демографічна політика має втілюватися в цільову комплексну довгострокову програму [77, 224], органічно вписуватися в загальнодержавну соціально-демографічну політику, яка є її складовою частиною і продовженням. Тому регіональна цільова комплексна програма демографічного розвитку має формуватися із складових частин-блоків. Розробці її має передувати вироблення генеральної концепції розвитку населення регіону та системи концепцій по кожному з демографічних процесів, що дозволить сформувати центральний блок «цілей». Здається, що при побудові структури програми доцільно зберегти традиційний функціональний підхід, беручи за основу головні демографічні процеси – народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність, міграцію; а також включити структури населення (статеву-вікову, шлюбно-сімейну).

Система заходів, представлена в кожному з блоків, має бути диференційована відповідно структурним ознаками і містити взаємопов'язані організаційні, правові, економічні, соціально-психологічні, медичні та інші заходи. Одним з найбільш дієвих способів здійснення ефективної демографічної політики є включення її заходів у поточні та перспективні плани економічного і соціального розвитку конкретного регіону, директивність яких дає реальну можливість їх реалізації.

Принципове регулювання економіко-демографічного розвитку може відбуватися на будь-якому адміністративно-територіальному рівні – від національного до регіонального і локального. Аналіз можливостей регулювання показує, що найбільш ефективно воно може здійснюватися на рівні низового адміністративного району, виходячи із таких міркувань [87, 117]:

- населення адміністративного району представляє досить репрезентативну для об'єктивної оцінки демографічних процесів статистичну сукупність;
- вплив соціально-економічних чинників на розвиток населення в адміністративному районі має більш виражений і безпосередній характер, оскільки

зв'язок між цими процесами тісніший і хронологічно ближчий, ніж в територіальних утвореннях більш високого рангу;

- вплив на ці процеси адміністративних органів управління може здійснюватися з більшою ефективністю й оперативністю, ніж на інших рівнях;

- статистична звітність по адміністративному району має у своєму розпорядженні ряд показників, які досить точно відбивають існуючу ситуацію і в той же час можуть бути використані в практиці управління розвитком населення.

Низові адміністративні райони представляють собою первинні територіальні осередки в системі адміністративно-політичного устрою країни і мають свої органи управління. Таким чином, з точки зору управління адміністративний район є певною цілісністю і може розглядатися як районна соціогеосистема, сукупність яких складає регіональну. Значні можливості управління демографічними розвитком надає комплексне планування економічного і соціального розвитку адміністративного району. Найбільшу ефективність при вирішенні завдань управління соціально-економічним розвитком на рівні низових адміністративних одиниць має їх групування, що дозволяє виділити спільні риси в тенденціях і відповідно їм розробляти заходи регулювання. Розробка і планування заходів повинні бути суворо диференційованими виходячи з конкретних особливостей того чи іншого району. Поєднання зазначених вище заходів може бути різним залежно від рівня розвитку району [158].

Обґрунтування рекомендацій з управління демографічним розвитком області як регіональної соціогеосистеми. Усе сказане вище є додатковим свідченням необхідності вдосконалення як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні демографічної політики як невід'ємної складової соціальної політики на регіональному рівні [116, 244]. Метою її за будь-яких умов має залишатися спрямованість суспільства на досягнення оптимальних кількісних і якісних показників демографічного розвитку. При цьому необхідно зауважити, що демографічна політика в чистому вигляді може здійснюватися, тільки коли її результати досягаються завдяки прямому стимулюванню народжуваності, імміграції або еміграції, змін у плануванні сім'ї тощо. В такому випадку викристалізовується конкретна мета – досягнення суспільством певних кількісних параметрів розвитку. Якщо ж суспільство намагається сягнути певного рівня якісного розвитку народонаселення, то завдяки заходам суто демографічного змісту домогтися цього навряд чи вдасться. Тому в більшості випа-

дків здійснюється комплексна соціальна політика, в якій системно поєднуються заходи демографічного, економічного, юридичного, морального плану тощо [39, 220, 243]. Саме таке поєднання у разі неможливості безпосереднього впливу на демографічну поведінку громадян гарантує збереження на досягнутому рівні якісних показників людського потенціалу.

Окрім того, проведене дослідження Харківської області як регіональної соціогеосистеми дало змогу виявити значну територіальну диференціацію демографічного розвитку та визначити перебіг окремих демографічних процесів у адміністративно-територіальних одиницях області. Диференціація демографічних показників, існування якої породжене низкою факторів – природно-географічних, історико-політичних, соціально-економічних, в перспективі істотно поглибитися. Тому поступове подолання суперечностей в соціально-демографічній сфері має бути синхронізованим із темпами підвищення якості життя населення на основі поєднання демографічних цілей із стратегією досягнення стійкого соціально-економічного розвитку Харківської області [122]. В цьому аспекті русі важливе місце відводиться локальному рівню управління, суб'єкти якого на основі делегованих повноважень та розширення сфери компетенції, виходячи з можливостей наявної фінансової бази, мають сконцентрувати зусилля на вирішенні найбільш важливих для свого району демографічних завдань.

Для регулювання природного відтворення населення управлінські дії мають бути спрямовані на підвищення показників народжуваності та зменшення показників смертності, що повинно реалізуватись в якості пріоритетних завдань реформування системи соціальної підтримки сім'ї, жінок і молоді в програмі соціальних реформ. Це стосується:

- поліпшення санітарно-епідеміологічної та екологічної ситуації, що має привести до зростання середньої тривалості життя населення, в першу чергу чоловічого, скорочення масштабів бідності та збільшення допомоги непрацездатним членам сім'ї. Зокрема дозволять зменшити рівень смертності, особливо середніх когорт населення працездатного віку. Найбільш необхідним впровадження такої дії є у периферійних районах області, де найвищі показники смертності внаслідок високого демографічного навантаження та ряду соціально-економічних причин, які його формують, таких як: Ізюмський, Золочівський, Вовчанський, Барвінківський, Близнюківський, Борівський, Великобурлуцький,

Дворічанський тощо;

- створення працівникам, які мають дітей, сприятливих умов для поєднання трудової діяльності з виконанням сімейних обов'язків, посилення державного контролю за дотриманням законодавства про права та гарантії працюючих жінок, забезпечення конкурентоспроможності та стабілізації зайнятості жінок, вдосконалення системи професійної підготовки і перепідготовки жінок, що необхідно здебільшого для міського населення, міст та міських рад, де невисокий рівень народжуваності не корелює із низьким соціально-економічним розвитком, а є наслідком сучасних соціально-поведінкових стереотипів у суспільстві (м. Харків, міські ради, Дергачівський, Харківський, Шевченківський райони);

- поліпшення дії системи охорони здоров'я сім'ї, зокрем створення умов для безпечного материнства, пологів, збереження здоров'я матері та дитини, репродуктивного здоров'я жінок, посилення допомоги сім'ї у вихованні дітей; зміцнення правового захисту дитинства як природного середовища життєзабезпечення дітей, поліпшення харчування, виховання, освіти та розвитку, підтримка дітей та молоді, які перебувають в особливо важких обставинах, – наведені заходи є необхідною умовою регулювання соціально-економічної ситуації в менш розвинених районах, районах із гіршим медичним забезпеченням та соціальною інфраструктурою (Коломацькому, Краснокутському, Валківському, Богодухівському, Вовчанському) тощо;

- враховуючи сучасну ситуацію у шлюбно-сімейній структурі населення по містах та районах області, доцільно вдосконалити системи державних соціальних гарантій підтримки добробуту сімей з дітьми; запроваджувати довгострокове пільгове споживче кредитування молодих сімей, сімей, які мають неповнолітніх дітей; такі заходи дозволять підвищити рівень шлюбності та значення сімейного стану у міського населення, молодим сім'ям – мати власне житло, у сільській місцевості такі заходи сприятимуть розвитку приватного господарства, відповідно добробуту та підвищенню рівня народжуваності [158];

- міграційні процеси піддаються регулюванню більшою мірою, ніж складові природного руху населення: за умови досягнення сталого підвищення рівня життя трудова імміграція поступово зменшуватиметься; окрім того, вони безпосередньо впливають на формування статево-вікової структури і, відповідно, демографічного навантаження та відтворювального потенціалу. Для змен-

шення еміграції молоді із районів доцільно проводити політику її підтримки, зокрема вдосконалення системи профорієнтації та початкової професійної підготовки молоді, сприяння її працевлаштуванню та зайнятості, підтримки молодіжного підприємництва та самозайнятості [117]; наведені заходи могли б дати плідні результати в периферійних районах, таких як Барвінківському, Золочівському, Близнюківському, Великобурлуцькому, Первомайському.

Завдання досягнення сталого демографічного розвитку та створення належних умов для відтворення населення можливе шляхом подолання депопуляції, підвищення якості та рівня життя населення, збереження його життєвого і трудового потенціалів [58]. Для реалізації стратегічної мети управління демографічною сферою Харківської області, а саме створення умов для її стійкого демографічного розвитку, відтворення та досягнення оптимальної структури населення, формування передумов подальшого демографічного зростання та розвитку, що має сприяти вирішенню стратегічних завдань соціально-економічного розвитку Харківського регіону [122] в цілому та усіх його територіальних одиниць, визначено забезпечувальні та підтримувальні цілі і конкретні завдання (рис. 3.25).

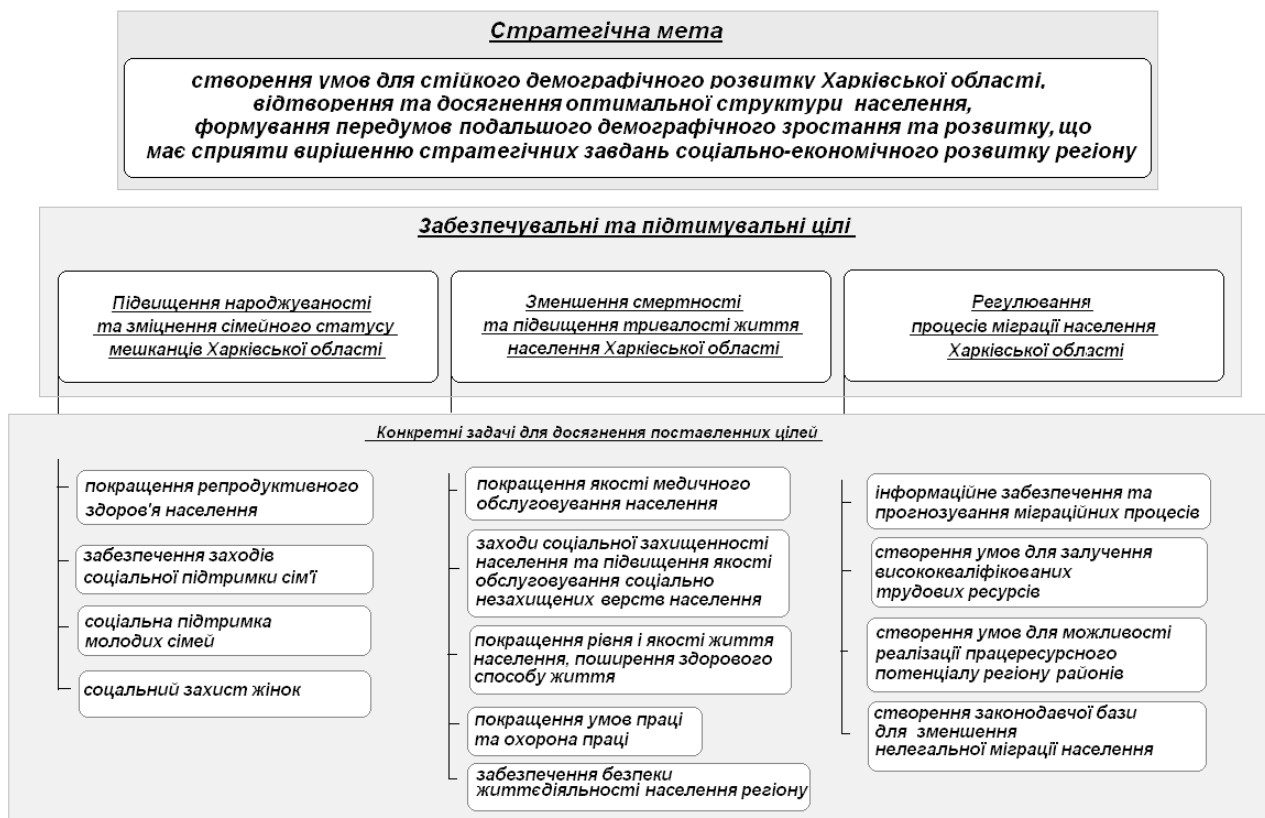

Рис. 3.25. Дерево цілей подальшого демографічного розвитку Харківського регіону [144]

Підсумовуючи, зазначимо, що в Харківській області в цілому спостерігається зменшення частки сільського населення, а також його постаріння за рахунок виїзду молоді в міста. Особливо це стосується віддалених від обласного центру районів (наприклад, Близнюківський та Барвінківський райони). Погіршення медичного обслуговування, освітніх послуг за рахунок відтоку спеціалістів у великі міста також негативно впливає на демографічний розвиток цих територій. Відсталість аграрного сектору, а також погіршення приміського пасажирського сполучення накладають значний негативний відбиток на відтворення населення віддалених територій. В міській місцевості існує проблема низького рівня народжуваності, поширення феномену пізнього материнства, відповідно зменшення репродуктивних можливостей [77, 224].

Погіршення ситуації з розлучуваністю, поширення незареєстрованих шлюбів негативно впливають на стабільність сім'ї – одного з головних елементів у кількісному та якісному відтворенні населення. Для всіх територій, а особливо для міської місцевості, для покращення демографічної ситуації необхідно розробляти спеціальні програми з державним регулюванням, направлені не лише на збільшення народжуваності, але й на укріплення родинних зв'язків і на збереження та посилення традиційного сімейного укладу, що позитивно відобразиться як на кількісному, так і на якісному відтворенні населення [122, 192].

Для розробки таких програм і вирішення проблем та питань, пов'язаних з ними, необхідні комплексні дослідження, в тому числі і суспільно-географічні, частково це питання вирішено в Стратегії сталого розвитку Харківської області до 2020 р. [122].

ВИСНОВКИ

У монографії представлено результати суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку Харківського регіону як регіональної соціогеосистеми, виявлено його просторово-часові особливості, обґрунтовано рекомендації з управління демографічним процесом в регіоні.

Теоретична цінність монографії полягає в поглибленні наукових основ суспільної географії, розширенні її поняттєво-термінологічного апарату та предмету дослідження. Проаналізовано існуючі дослідження демографічного розвитку та його складових з позиції різних суспільних наук та з урахуванням системного підходу. Уточнено поняття «демографічний розвиток», який пропонується розуміти як закономірний процес кількісних і якісних змін в часі і просторі демографічної складової соціогеосистеми. Зміст демографічного розвитку полягає у відтворенні населення, яке є сукупною дією природного та міграційного рухів населення, які в свою чергу формують та змінюють його. Визначено, що демографічний розвиток виступає не лише складовою соціогеосистеми для відтворення її кількісного та якісного складу, а й вагомою передумовою подальшого функціонування соціогеосистеми для досягнення головної мети її розвитку. Проаналізовано теоретико-методологічні основи дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми, розкрито головні поняття дослідження з точки зору суспільної географії, показано роль відтворення населення у розвитку суспільства, визначено передумови та чинники відтворення населення як головної складової демографічного розвитку, охарактеризовано демографічний розвиток соціогеосистеми як інформаційний процес, наведено структуру демографічних показників та обґрунтовано індикатор демографічного розвитку.

Висвітлено основні науково-методологічні підходи дослідження, зокрема географічний та системний доповнено синергетичним та інформаційним. Демографічний розвиток соціогеосистеми визначається як інформаційний процес, що створює передумови для застосування інформації у моделюванні соціальних і соціоприродних процесів. Застосування зазначених підходів дозволило розглянути Харківський регіон у якості регіональної соціогеосистеми. Для моделювання розвитку демографічного процесу та його складових застосовано кластер-аналіз, фактор-аналіз, кореляційний аналіз, ІФВ-моделювання, що дозволило комплексно дослідити демографічний розвиток Харківської області.

Застосовуючи факторний аналіз, виявлено соціально-економічний, економіко-демографічний, міграційний, демографічно-регресивний та демографічно-прогресивний фактори, що впливають на демографічний розвиток регіону. Складність взаємодії економічних і демографічних процесів полягає в тому, що зв'язок між ними опосередкований соціально-психологічними, ідеологічними, правовими та іншими факторами, які за своїм впливом є вторинними і при аналізі, як правило, являються похідними від економічних. Проаналізовано систему факторів демографічного розвитку, яку складають передумови (історико-географічні умови, суспільно-географічне та демогеографічне положення, природно-екологічне середовище, соціально-економічні особливості) та чинники, серед яких виділено зовнішні (природно-біологічні, соціально-економічні, соціально-культурні, психологічні) та внутрішні (демографічні) відтворення населення як головної складової демографічного розвитку.

Виявлені особливості демографічної ситуації Харківського регіону в загальнонаціональному вимірі, а саме природного відтворення населення, міграційних процесів, статево-вікової та сімейно-шлюбної структури. Визначивши місце Харківського регіону в загальнонаціональному контексті, зазначено, що регіональна соціогеосистема має своєрідну демографічну ситуацію. Незважаючи на високий соціально-економічний розвиток, область втрачає населення через природне зменшення, яке міграційний приток не здатен нівелювати повною мірою. Визначено часові особливості та сучасні тенденції окремих складових демографічного розвитку Харківського регіону. Природне відтворення населення Харківського регіону характеризується від'ємними показниками. Народжуваність тут внаслідок впливу ряду політико-економічних та соціально-психологічних факторів зменшувалася до 2000 р., після чого спостерігається поступове збільшення. Як основну тенденцію відзначено феномен пізнього материнства, що обмежує репродуктивні можливості населення. Показники смертності залишаються на існуючому рівні, адже до старших вікових груп будуть переходити чисельні когорти сьогоденного працездатного населення. Як позитивні тенденції відзначено зрушення в структурі причин смертності, зменшення рівня смертності немовлят, підвищення тривалості життя. Активність міграційних процесів області відповідає стабілізації політичної ситуації та поліпшенню соціально-економічних умов починаючи з 2000 р., тому відбувається міграційний приток населення в область, що з одного боку, уповільнює інтен-

сивність зменшення чисельності населення за рахунок природного скорочення, поповнює когорти працездатного населення; з іншого – має ряд негативних наслідків. Зазначено, що простежується зменшення обсягів внутрішньої міграції, що також свідчить про стабілізацію соціально-економічної ситуації за районами області. Статеві-вікова структура населення Харківського регіону характеризується збільшенням когорти осіб молодшого віку за рахунок підвищення рівня народжуваності, має значний працересурсний потенціал та рівномірне статеве співвідношення осіб репродуктивного віку, що створює сприятливе підґрунтя для подальшого пожвавлення демографічної поведінки населення, проте такий віковий розподіл несе за собою значне демографічне навантаження в майбутні десятки років. Сучасна шлюбно-сімейна структура Харківського регіону трансформувалась під впливом зміни соціальних установок та психологічних аспектів демографічної поведінки, така ситуація характеризується також нуклеарізацією сімей та поширенням консенсуальних шлюбів.

Виявлено просторові особливості демографічного розвитку Харківського регіону. За результатами кореляційного аналізу встановлено, що вплив природного і міграційного руху населення на формування його чисельності майже рівний. ІФВ-моделювання дозволило відобразити існуючу картину розподілу демографічних процесів по території Харківського регіону, визначити тенденції та особливості впливу конкретних суспільно-географічних об'єктів на демографічний розвиток. Встановлено, що модель впливу відповідає системі розселення, але кожен суспільно-географічний об'єкт, враховуючи ступінь розвитку, може здійснювати різний вплив за напрямом і значенням на демографічний розвиток. Зокрема м. Харків є центром тяжіння потоків зовнішньої та внутрішньої міграції, тому саме навколо нього формується найбільша і найвагоміша асоціація, до якої входять Харківський, Дергачівський та північ Зміївського району. На природне відтворення населення регіону вплив м. Харкова є значно меншим, більшого значення набувають асоціації на заході (Валки – Краснокутськ – Нова Водолага) та південному сході (м. Ізюм).

Проведено групування адміністративно-територіальних одиниць Харківського регіону за окремими демографічними показниками за п'ятирічний період та виконано системний просторовий аналіз особливостей розвитку районних соціогеосистем (кластер-аналіз) за комплексом демографічних, соціальних, економічних та екологічних показників, що дозволило здійснити групування

районних соціогеосистем Харківської області, простежити формування 7 груп районів та їх переформування з часом. Найбільш стабільною є перша виділена група, представлена м. Харковом, що свідчить про унікальність та виділення обласного центру за всіма показниками суспільного розвитку і за основними тенденціями демографічних процесів. Друга група формує колоподібну смугу навколо обласного центру, складається з районів, які відчують безпосередній вплив м. Харкова. Для цієї групи характерним є середній рівень розвитку агропромислового комплексу. Промисловість групи районів представлена потужними підприємствами, які можуть бути інвестиційно привабливими. Третю групу створюють м. Ізюм та міські ради. Спільні тенденції тут обумовлені статусом населених пунктів, для яких притаманні тенденції м. Харкова. Четверта група об'єднує райони, що мають спільні тенденції (зокрема позитивне міграційне сальдо в межах області), які можна пояснити різними причинами. П'яту групу формують райони здебільшого міських рад. Спільними в їх розвитку є переважання сільського типу розселення та сільського способу життя. Шоста група складається з районів, які є периферійними за своїм економіко-географічним положенням та промислово-аграрними за спеціалізацією, їх населення характеризується високим демографічним навантаженням. Сьому групу визначаємо як нестабільну, адже при пропорційних показниках природного відтворення спостерігається значне міграційне зменшення чисельності.

Для комплексного групування міст та районів Харківського регіону за показниками демографічного розвитку запропоновано індикатор демографічного розвитку, який відображає зміни демографічної складової соціогеосистеми і містить в собі інформацію про зміни чисельності населення шляхом природного та міграційного рухів. Обчислено індикатор демографічного розвитку за адміністративно-територіальними одиницями області за період 2002–2009 рр. Виявлено особливості розвитку районів, значну диференціацію по території області та визначено групи районів з прогресивним, стаціонарним, регресивним та кризовим типом демографічного розвитку. Для адміністративно-територіальних одиниць області прогресивного типу демографічного розвитку (Люботинська міська рада, Дергачівський та Шевченківський райони) характерними є позитивна динаміка демографічних процесів, усталена структура населення та висока міграційна привабливість. Міста та райони стаціонарного типу мають різні тенденції демографічного розвитку, проте за рахунок тих чи інших складових ма-

ють постійну чисельність населення. До відсталого типу належать райони, демографічний розвиток яких не забезпечує постійного відновлення чисельності населення, веде до незначного її зменшення; проте за умови вдалого управління ситуацією та основними демографічними процесами може бути покращений. До регресивного типу відносяться райони, загальною рисою яких є периферійне положення, чисельність їх населення постійно зменшується. До кризового типу належить Барвінківський район. В результаті його периферійного положення та невисокого ступеню розвитку господарства відбувається інтенсивний міграційний відтік, що деформує структуру населення району та може призвести до подальшого демографічного занепаду.

Для розв'язання демографічних та пов'язаних з ними соціальних проблем необхідна розробка та реалізація термінових та довгострокових заходів. Запропоновано напрямки регулювання демографічного розвитку шляхом регіонального управління і обґрунтовано для цього основні заходи. Так, визначено, що з точки зору управління адміністративний район представляє собою певну цілісність і може розглядатися як районна соціогеосистема. Розробка і планування заходів мають бути суворо диференційованими виходячи з конкретних особливостей того чи іншого району. Для районів Харківського регіону з регресивним та кризовим типами демографічного розвитку, які є периферійними і втрачають населення здебільшого через міграційний відтік, доцільно оптимізувати соціальну інфраструктуру, що забезпечить доступність системи послуг (медичних, освітніх, транспортних тощо) і робочі місця для мешканців периферії. Для міст і районів відстаючого та стаціонарного типу доцільно, окрім соціальних, використовувати економічні важелі (створення робочих міст, підтримка молодих сімей тощо), які сприятимуть постійному відновленню чисельності населення. Розробка і планування заходів мають бути суворо диференційованими, виходячи з конкретних особливостей того чи іншого району, та є необхідною умовою подальшого соціально-економічного розвитку Харківського регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонов Н. Т. Региональная экономико-демографическая обстановка (основные положения концепции) / Н. Т. Агафонов. – В кн.: Социальная география Калининградской области. – Калининград. – 1982. – 24 с.
2. Аксьонова С. Ю. Особливості народжуваності у жінок середнього віку / С. Ю. Аксьонова // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 2. – С. 28-38.
3. Аксьонова С. Ю. Парадоксальні проблеми сучасної дітородної активності в Україні / С. Ю. Аксьонова // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 2. – С. 14-24.
4. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Энрид Борисович Алаев. – М.: Мысль. – 1983. – 290 с.
5. Алексеев А. И. Территориальная подвижность населения и системы расселения в сельской местности России / А. И. Алексеев, В. П. Краснослободцев, О. Н. Гладкова // Вестник Московского университета. – 2007. – № 4. – С. 10-15.
6. Альтгайм Л. Б. Територіальна організація сільського населення Хмельницької області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Л. Б. Альтгайм. – Львів. – 2010. – 20 с.
7. Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз / Л. Амджадін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60-75.
8. Аникина Е. М. Карты демографической ситуации / Е. М. Аникина // Вестник Московского университета. – 2006. – № 4. – С. 51-55.
9. Антипова Е. А. Опыт использования ГИС-технологий в географии населения / Е. А. Антипова // Вестник БГУ – научно-теоретический журнал Белорусского государственного университета. – 2007. – № 3. – С. 87-93.
10. Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества / В. А. Анучин // Науч. ред. В. И. Кулико. – М.: Мысль, 1982. – 334 с.
11. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие крупного города / А. В. Баранов. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 191 с.
12. Баркалов Н. Б. Моделирование демографического перехода / Н. Б. Баркалов. – М.: Издательство МГУ, 1984. – 79 с.
13. Басалаева Н. А. Моделирование демографических процессов и трудовых ресурсов / Н. А. Басалаева. – М.: Наука, 1978. – 88 с.

14. Борисов В. А. Демография: Учебник для вузов / В. А. Борисов. – М.: NOTA BENE, 1999. – 269 с.
15. Боярчук Т. В. Оцінка соціально-економічної захищеності рівня і якості життя населення Хмельниччини / Т. В. Боярчук // Регіональна економіка. – 2006. – № 1(39). – С. 84-91.
16. Бреева Е. Б. Основы демографии: Учебное пособие / Е. Б. Бреева. – М.: ИТК «Дашков и Ко», 2005. – 352 с.
17. Бугрова О. Л. Особливості регіонального розвитку процесів життєдіяльності населення (на прикладі високоурбанізованої території) / О. Л. Бугрова // Український географічний журнал. – 1998. – № 3. – С. 36-37.
18. Важенин А. А. Эволюция пространственных структур расселения: смена закономерностей / А. А. Важенин // Известия РАН. Серия Географическая. – 2006. – № 3. – С. 29-39.
19. Вандескрик К. Демографический анализ: перевод с фр. / К. Вандескрик, Н. М. Калмыкова. – СПб.: Академический проект; М.: Гаудеамус, 2005. – 241 с.
20. Васильева Э. К. Семья и ее функции (Демографо-статистический анализ) / Э. К. Васильева. – М., «Статистика». – 1975. – 181 с.
21. Венецкий И. Г. Математические методы в демографии / И. Г. Венецкий. – М.: ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР, 1971. – 296 с.
22. Венецкий И. Г. Статистические методы в демографии / И. Г. Венецкий. – М.: ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР, 1977. – 208 с.
23. Височин М. Ю. Міграційні процеси Харківської області: загальнорегіональні тенденції та характеристики основних потоків / М. Ю. Височин // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ВЦ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. – Вип. 1. – С. 117-127.
24. Височин М. Ю. Навчально-методичний комплекс для студентів спеціальності «Економічна та соціальна географія» з курсу «Географія населення з основами демографії» / М. Ю. Височин. – Харків: ВПЦ «АдВА», 2008. – 68 с.
25. Вишневский А. Г. Демографический кризис в странах СНГ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/tema03.php>
26. Вольный К. З. Економічна поведінка людини та її ментальні мотиви / К. З. Вольный // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5. – С. 3-15.
27. Волинський Г. Про соціальну диференціацію населення / Г. Волинський // Економіка України. – 2008. – № 2(555). – С. 79-85.

28. Волков А. Г. Семья – объект демографии / А. Г. Волков. – М.: Мысль, 1986. – 271 с.
29. Герасименко Г. В. Оцінка впливу соціальних програм на динаміку народжуваності в Україні / Г. В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 55-63.
30. Горобець О. В. Регіональна диференціація показників відтворення населення АР Крим за допомогою кластерного аналізу та на підставі багатовимірної середньої / О. В. Горобець // Статистика України. – 2009. – № 1(44). – С. 50-54.
31. Гражданников Е. Д. Прогностические модели социально-демографических процессов / Е. Д. Гражданников. – Новосибирск: Издательство «Наука», 1974. – 110 с.
32. Грицевич В. С. Суспільно-географічне пізнання світу як наукова категорія і важлива сфера людської діяльності / В. С. Грицевич // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2009. – С. 133-136.
33. Губені Ю. Органи самоорганізації населення на селі як інструмент місцевого розвитку / Ю. Губені // Економіка України. – 2008. – № 7(560). – С. 84-92.
34. Гудзеляк І. Географія населення: Навчальний посібник / І. Гудзеляк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
35. Гуменюк В. Я. Методологія визначення вікового цензу працездатного населення / В. А. Гуменюк, Г. Ю. Міщук // Статистика України. – 2007. – № 3(38). – С. 12-18.
36. Демогеографічна ситуація українсько-польського пограниччя // Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / Н. І. Прицюк // Львівський національний університет імені Івана Франка. — Л., 2005. — 20 с.
37. Демогеографія регіону в умовах депопуляції населення (на матеріалах Львівської області) // Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / О. Р. Перхач // Львівський державний університет імені Івана Франка. — Л., 1999. — 17 с.
38. Демографічні перспективи України до 2026 року / Коллект. автор В. Стешенко, О. Рудницький, О. Хомра, А. Стефановський, Інститут економіки НАН України. – К.: Інститут економіки НАН України, 1999. – 55 с.
39. Демографическая политика в региональном разрезе. – М.: Наука, 1988. – 166 с.
40. Демографическая ситуация и расселение / Ж. А. Зайончковская. – М.: Наука, 1991. – 132 с.

41. Демографические модели. Сборник статей под ред. и с предисл. Е. М. Андреева и А. Г. Волкова. – М.: Статистика, 1977. – 187 с.
42. Демографические процессы в современном обществе: практика и политика / Под ред. П. В. Романова. – Саратов: Научная книга, 2005. – 258 с.
43. Демографические процессы и их закономерности / Коллект. автор., под ред. А. Г. Волкова. – М.: Мысль. – 1986. – 191 с.
44. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Валентей Д. И. – М.: Советская энциклопедия, 1985. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://geography.su/demogr>
45. Демографическое и экономическое развитие региона / Под ред. Г. М. Романенковой, В. В. Бойко. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 255 с.
46. Демография и статистика населения: Учебник для вузов / Коллект. автор.: И. И. Елисеева, Э. К. Васильева, М. А. Клупт, О. Н. Никифоров. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 687 с.
47. Демография: современное состояние и перспективы развития: Учебное пособие / Н. В. Зверева, А. Я. Кваша, В. И. Козлов и др.; Под ред. Д. И. Валентея. – М.: Высш. шк., 1997. – 271 с.
48. Демография: Учебное пособие для вузов / Коллект. автор.: А. А. Винокуров, С. В. Макара, И. Ю. Павлова, Д. Е. Палилов, В. Г. Глушкова // 2-е изд., – М.: КноРус, 2006. – 304 с.
49. Демография: Учебное пособие для вузов / Коллект. автор.: В. Г. Глушкова, Ю. А. Симагин, А. А. Винокуров, С. В. Макара, И. Ю. Павлова, Д. Е. Палилов – 5-е изд., стер. – М.: КноРус, 2010. – 288 с.
50. Дорошенко Л. С. Демографія: Навчальний посібник для вузів / Л. С. Дорошенко. – К.: МАУП, 2005. – 111 с.
51. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. – Київ, 2001. – 560 с.
52. Демченко Н. В. Актуалізація екологічної складової в системі суспільного відтворення / Н. В. Демченко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 3. – С. 144-149.
53. Денисенко М. Б. Демография: Учебное пособие для вузов / М. Б. Денисенко, Н. М. Калмыкова. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 423 с.
54. Джаман В. О. Демогеографія: Навчальний посібник / В. О. Джаман, В. П. Круль, Г. Я. Чернюх. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці: «Рута», 2002. – 159 с.

55. Джаман В. О. Особливості природного руху населення різних національних груп (на прикладі Чернівецької області) / В. О. Джаман, І. І. Костащук // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2005. – С. 298-302.
56. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
57. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономико-географических исследований / З. Е. Денис. – Рига: Зинатне, 1980. – 262 с.
58. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ ст.: нові пріоритети / М. І. Долішній. – Київ: Наукова думка, 2006. – 511 с.
59. Думанська В. П. Освіченість та народжуваність: взаємодія у соціодемографічному просторі / В. П. Думанська // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 152-160.
60. Западнюк С. О. Аналіз науково-методичних підходів до суспільно-географічного дослідження міграцій населення / С. О. Западнюк // Український географічний журнал. — 2007. — № 1. — С. 34-38.
61. Заставецька О. В. Географія населення України: Навчальний посібник / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль. – 2003. – 149 с.
62. Заставний Ф. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної): Монографія / Федір Заставний // Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 348 с.
63. Злотников А. Г. Современные репродуктивные установки и их реализация / А. Г. Злотников // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 45-55.
64. Зовнішні трудові міграції населення України / За наук. ред. Е. Лібанової, О. Позняка // К.: РВПС України. – 2002.
65. Казьмин М. А. Новейшие тенденции в изменении численности и структуры населения Европейской России / М. А. Казьмин, Е. А. Чернышева // Вестник Московского университета. – 2007. – № 2. – С. 25-31.
66. Клочан І. А. Регіональні аспекти народжуваності в Україні / І. А. Клочан // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13) – С. 98-105.
67. Ковалев С. А. География СРСР / С. А. Ковалев, Н. Я. Ковалевская // М.: Издательство МГУ, 1980 г. – 287 с.
68. Козловець А. В. До питання типології сімей / А. В. Козловець, К. Ю. Сегіда // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 50-річчю заснування Луганського відділу Українського географічного товариства (26-28 жовт-

ня 2009 року, м. Луганськ) / Відп. ред. Ю. О. Кисельов. – Луганськ: Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 120-122.

69. Козловець А. В. Відмінності вікової структури населення Харківської та Херсонської областей / А. В. Козловець, К. Ю. Сегіда // Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень: Матеріали VI Міжнарод. наук. конф. студентів і аспірантів, присвяченої 250-річчю від дня народження першовідкривача криворізьких руд Василя Зуєва / Під ред. проф. Л. І. Зеленської. – К.: ДНВП «Картографія», 2009. – Вип.6. – С. 353-354.

70. Козловець А. Порівняння територіальної диференціації особливостей вікової структури населення Харківської та Херсонської областей / А. Козловець, К. Сегіда, Ю. Кандиба // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 6(1). – С. 164-171.

71. Козловець А. В. Теоретичні особливості дослідження типів демографічного руху / А. В. Козловець, К. Ю. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 7(2). – С. 182-187.

72. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д. е. н., проф. Е. М. Лібанової // К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.

73. Корнус О. Г. Сфера обслуговування населення Сумської області: суспільно-географічні аспекти: Монографія / О. Г. Корнус, К. А. Немець, Л. М. Немець, А. О. Корнус. – Харків – Суми. – 2009. – 228 с.

74. Крисаченко В. С. Динаміка населення: Популяційні, етнічні та глобальні виміри: Монографія / В. С. Крисаченко. – К.: – НІСД, – 2005. – 368 с.

75. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень західної України: Монографія / Володимир Петрович Круль // Чернівці: Рута. – 2004. – 382 с.

76. Курач Т. М. Методика картографування динаміки населення / Т. М. Курач // Український географічний журнал. – 2001. – № 4. – С. 29-33.

77. Курило І. Про базисні принципи соціально-демографічної політики в Україні / І. Курило // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 27-33.

78. Курило І. О. Народжуваність в Україні: аналіз детермінант та статистична оцінка ефектів пронаталістичних заходів / І. О. Курило, Н. О. Рингач // Статистика України. – 2007. – № 4. – С. 80-90.

79. Курило І. О. Тенденції народжуваності в Україні в контексті подальшої трансформації суспільства / І. О. Курило // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 38-46.

80. Куставська О. В. Комплексний статистичний аналіз закономірностей розподілу населення за статтю та віком (на прикладі Тернопільської області) / О. В. Куставська // Регіональна економіка. – 2007. – № 1(43) – С. 135-145.
81. Кустовська О. В. Статистичне оцінювання регіональних змін показників народжуваності та смертності / О. В. Кустовська, Р. В. Ціщук // Статистика України. – 2009. – С. 72-78.
82. Левчук Н. М. Соціальна диференціація стану здоров'я та смертності в Україні / Н. М. Левчук // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 12-28.
83. Либанова Э. М. Продолжительность жизни населения: Опыт комплексного регионального исследования / Э. М. Либанова. – К.: Наукова думка, 1991. – 199 с.
84. Лиса О. В. Оцінювання показників робочої сили за даними щомісячних обстежень населення / О. В. Лиса // Статистика України. – 2008. – № 2(41). – С. 76-82.
85. Лібанова Е. М. Новітні тенденції смертності населення України / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 23-38.
86. Логвин М. Особливості сучасної геодемографічної поведінки населення світу / М. Логвин // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 7(2). – С. 126-130.
87. Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 3-12.
88. Медков В. М. Введение в демографию: учебник для вузов / В. М. Медков. – СПб.: Академический проект; М.: Фонд «Мир», 2006. – 429 с.
89. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія / Костянтин Володимирович Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
90. Мезенцев К. В. Регіональне прогнозування соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник / Костянтин Володимирович Мезенцев. – К.: ВПУ «Київський університет», 2004. – 82 с.
91. Мезенцева Н. Суспільно-географічний аналіз захворюваності населення регіонів України / Н. Мезенцева, С. Батиченко // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіон. зб. наук праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 7(2). – С. 130-134.

92. Мельник С. Демографічна ситуація в Україні: стан, головні проблеми та способи їх вирішення / С. Мельник, Г. Гаврюшенко, С. Шубенок // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 10-14.
93. Методология демографического прогноза / отв. редактор А. Г. Волков // Москва: Наука. – 1988. – 224 с.
94. Методологія статичного дослідження. Розділ V. Демографічна статистика. – К.: НДТ Держкомстату України, 2002. – 540 с.
95. Мисевич К. Н. Демографические факторы в контексте устойчивого развития регионов Азиатской России / К. Н. Мисевич, С. В. Рященко // Український географічний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63-68.
96. Міщук Г. Ю. Демографічні передумови реформування механізмів пенсійного забезпечення / Г. Ю. Міщук, О. О. Якушева // Статистика України. – 2009. – № 1(44). – С. 58-65.
97. Моделирование демографических процессов и трудовых ресурсов (Басалаева, 88 с, 1978 г.) модернизация России / Под ред. А. Вишневого // М.: Новое изд-во, 2006. – 601 с.
98. Мороз С. А. Методологія географічної науки: Навчальний посібник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.
99. Муромцева Ю. І. Демографія: Навчальний посібник / Ю.І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 299 с.
100. Населення України. Народжуваність у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
101. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
102. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография / Людмила Николаевна Немец. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
103. Немец Л. Н. Демографическое развитие региона как объект исследования социально-экономической географии / Л. Н. Немец, К. А. Немец, Е. Ю. Сегиды // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития / под ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова: Материалы Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 4-8 мая 2010 г.). – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2010. – С. 234-238.
104. Немец К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / Константин Аркадьевич Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.

105. Немець К. А. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів / К. А. Немець, Л. М. Немець, О. К. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 6. – С. 20-31.

106. Немець К. А. Синергетичний підхід у дослідженні медичних систем різного ієрархічного рівня / К. А. Немець, Л. М. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – Вип. 5(2). – С. 53-61.

107. Немець Л. М. Медична галузь Харківської області: територіальні особливості, проблеми та шляхи вдосконалення (суспільно-географічні аспекти): Монографія / Л. М. Немець, Г. А. Баркова, К. А. Немець. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 224 с.

108. Немець Л. М. Моделювання демографічної ситуації як важливий напрям суспільно-географічного дослідження населення регіону в контексті системного підходу / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, Ю. Ю. Заволока // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. Наук. Праць. – Херсон: ПП. Вишемирський, 2009. – С. 340-344.

109. Немець Л. М. Причинно-наслідковий взаємозв'язок економічного і демографічного розвитку суспільства / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Геологія – Географія – Екологія: Зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – № 882. — С. 151-156.

110. Немець Л. М. Системний підхід до суспільно-географічного дослідження населення регіону / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: збірник наукових праць. Випуск 9. – К.: Інститут передових технологій, 2009. – С. 180-184.

111. Немець Л. М. Соціально-демографічні та історико-культурні чинники розвитку туризму / Л. М. Немець, Н. В. Моштакіна, К. Ю. Сегіда // Культура народів Причорномор'я: Наук. журнал. – [Гол. ред. Ю. А. Катунін]. – Сімферополь, Міжвузівський центр «Крим», 2009. – С. 145-147.

112. Немець Л. М. Суспільно-географічні аспекти дослідження сутності відтворення населення / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 11. – С. 146-151.

113. Немець Л. М. Територіальна диференціація вікової структури населення як відображення економічного розвитку районів Харківської області / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Районування економічного простору України: питання методології

і практики: Зб. наук. праць / НАН України. Інститут регіональних досліджень; відп. ред. Є. І. Бойко. – Львів, 2010. – Вип. 5(85). – С. 391-399.

114. Немець Л. М. Просторова організація соціально-економічних процесів в Україні / Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, К. А. Немець. – Київ – Харків: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.

115. Ничипоренко С. В. Проблеми неповних сімей у контексті демографічного розвитку / С. В. Ничипоренко // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 2. – С. 37-44.

116. Новікова Т. В. Соціально-економічна захищеність населення як об'єктивна необхідність становлення соціальної держави / Т. В. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 3. – С. 165-168.

117. Оксамитна С. Динаміка сімейного стану та складу сім'ї // Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2004. – С. 73-80.

118. Олійник Я. Географічний простір як дослідницька парадигма в економічній і соціальній географії / Я. Олійник, А. Степаненко // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2009. Вип. 2(1). – С. 5-27.

119. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії: Навчальний посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 204 с.

120. Орлов А. Ю. Социально-экономические факторы формирования этнодемографической структуры населения Приволжского округа / А. Ю. Орлов // Известия РАН. Серия Географическая. – 2008. – № 4. – С. 42-55.

121. Осколова О. Б. Современные демографические тенденции / отв. редактор Г. И. Литвинова. – Издательство «Наука». – 1984. – 160 с.

122. Основи сталого розвитку Харківської області до 2020 року: Монографія. – Х.: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2010. – 512 с.

123. Основы научных исследований. География / Под ред. проф. Н. Д. Пистуна и проф. Г. И. Швевса. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 192 с.

124. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

125. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kharkivoda.gov.ua>

126. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для геогр. вузів / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук,

Міжнародний фонд «Відродження»: Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні». – К.: Знання, 1998. – 416 с.

127. Палій О. М. Демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи / О. М. Палій // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 2. – С. 3-14.

128. Пальян З. О. Демографічна статистика: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / З. О. Пальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

129. Пальян З. О. Статистичний аналіз чинників та передумов народжуваності в Україні / З. О. Пальян // Статистика України. – 2009. – № 2(45). – С. 48-54.

130. Пилипенко І. О. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник / І. О. Пилипенко, Д. С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.

131. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / АН Украины. Институт экономики; отв. ред. И. И. Лукинов. – Киев: Наук. думка, 1992. – 180 с.

132. Пирожков С. И. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С. И. Пирожков // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – № 1-2. – С. 5-21.

133. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков. – М.: ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР, 1976. – 136 с.

134. Пиц В. І. Відтворення людського потенціалу: теоретична концептуалізація та сучасний прагматизм / В. І. Пиц // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 187-193.

135. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник / М. Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1994. – 156 с.

136. Покшишевский В. В. Население и география. Теоретические очерки / В. В. Покшишевский. – М.: Мысль. – 1978. – 315 с.

137. Практическая демография / Коллект. автор.: В. Н. Архангельский, А. Е. Иванова, Л. Л. Рыбаковский, С. В. Рязанцев. – М.: Центр социального прогнозирования. – 2005. – 278 с.

138. Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 133-142.

139. Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: «АртЕк», 1995. – 250 с.
140. Раков А. А. Анализ смертности сельского населения Белоруссии / А. А. Раков, С. А. Кондришин // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 60-74.
141. Ровенчак І. І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: Монографія / І. І. Ровенчак. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 240 с.
142. Романюк А. Міграційні процеси у Львівській області / А. Романюк // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 21 - 25.
143. Руденко Л. Г. Національний атлас України: блок карт «Населення та людський розвиток» / Л. Г. Руденко, А. І. Бочковська // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 4-12.
144. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічні особливості демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми (на прикладі Харківської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / К. Ю. Сегіда. – Харків. – 2011 – 20 с.
145. Сегіда Е. Ю. Демографическое развитие региона как предмет исследования социально-экономической географии / Е. Ю. Сегіда // Материалы ежегодной Международной научно-практической конференции «География: проблемы науки и образования. LXIII Герценовские чтения» (22 – 24 апреля 2010 г., Санкт-Петербург) / отв. Ред. В.П. Соломин, Д.А. Субетто, Н.В. Ловелиус. – СПб.: «Полиграф-Ресурс», 2010. – С. 502-505.
146. Сегіда К. Ю. Структура показників для суспільно-географічного дослідження демографічного розвитку / К. Ю. Сегіда, Л. М. Немець // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – Вип. 14. – с. 93 - 94
147. Сегіда К. Регіональна диференціація показників демографічного розвитку Харківської області за допомогою кластер-аналізу / К. Сегіда, Л. Немець, К. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10(1). – С. 91-94.
148. Сегіда К. Сучасні тенденції смертності населення Харківського регіону / К. Сегіда, Ю. Заволока // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 9(2). – С. 164-170.

149. Сегіда К. Ю. Демографічний розвиток регіональної соціогеосистеми в контексті суспільно-географічного дослідження / К. Ю. Сегіда // Регіон-2010: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Харків, 15-16 квітня 2010 р. / Гол. ред. колегії К. А. Немець // РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2010. – С. 37-40.

150. Сегіда К. Деякі питання уточнення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії / К. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 8(1). – С. 146-150

151. Сегіда К. Ю. Обґрунтування суспільно-географічних особливостей демографічного розвитку Харківського регіону на основі застосування комплексного індикатора / К. Ю. Сегіда // Регіон-2011: суспільно-географічні аспекти: матеріали наук.-практ. конф. з міжнарод. участю молодих вчених, аспірантів та студентів, м. Харків, 14-15 квітня 2011 р. / Гол. ред. колегії К. А. Немець // РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2011. – С. 45-50.

152. Сегіда Е. Ю. Особенности применения картографического метода в общественно-географическом исследовании демографической ситуации / Е. Ю. Сегіда // Молодежь и наука: реальность и будущее: Материалы III Международной научно-практической конференции/ Редкол.: В. А. Кузьмищев, О. А. Мазур, Т. Н. Рябченко, А. А. Шатохин: в 6 томах. – Невинномысск: НИЭУП, 2010; – Том V: Естественные и прикладные науки. – С. 296-298.

153. Сегіда К. Ю. Особливості демографічного розвитку Харківського регіону в загальнонаціональному контексті / К. Ю. Сегіда // Регіон-2010: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф. з міжнарод. участю, м. Харків, 4-5 листопада 2010 р. / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 169-171.

154. Сегіда К. Ю. Особливості природного приросту населення Харківського регіону / К. Ю. Сегіда // Регіон-2009: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Харків, 23-24 квітня 2009 р. / Гол. ред. колегії К. А. Немець // РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – С. 167-171.

155. Сегіда К. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми / К. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії:

Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 9(2). – С. 185-191.

156. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічні особливості народжуваності населення Харківської області / К. Ю. Сегіда // Регіон-2009: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., м. Харків, 5-6 листопада 2009 р. / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків: РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 332-335.

157. Сегіда К. Ю. Сучасні тенденції та структурні особливості процесу народжуваності Харківської області / К. Ю. Сегіда // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Геологія – Географія – Екологія: Зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. - № 924. — С. 172-178.

158. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічні особливості демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми (на прикладі Харківської області): дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / К. Ю. Сегіда. – Харків, 2011. – 256 с.

159. Система знаний о народонаселении: Учебное пособие для экон. спец. вузов / Д. И. Валентей, Н. В. Зверева, В. М. Медков и др.; Под ред. Д. И. Валентея. – М.: Высш.шк., 1991. – 255 с.

160. Системний аналіз: Конспект лекцій / О. Л. Добржанська // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2004. – 124 с.

161. Стратегическое планирование: Конспект лекций / автор-составитель: Найденков В. И. – М.: «Приор-издат», 2004. – 128 с.

162. Сім'я і діти: результати спеціального соціально-демографічного дослідження / Український соціум. – 2008. - № 4. – С. 52-28.

163. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.

164. Сімейний кодекс України (станом на 01 вересня 2008 року). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>

165. Слюсар Л. І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. 2007. – № 1. – С. 28-29.

166. Слюсар Л. І. Плюралізація форм шлюбу та її вплив на дітородні орієнтації / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 81-90.

167. Соболева С. В. Демографические процессы в региональном социально-экономическом развитии / С. В. Соболева // Новосибирск: Наука. Сиб. отд. ние, 1988. – 208 с.

168. Социально-экономический потенциал региона / отв. редактор М. И. Долишний. – Киев: Наукова думка. – 1985. – 220 с.
169. Старкова Н. В. Возрастная структура населения и повозрастная интенсивность рождений как факторы изменения уровня рождения в Ленинградской области / Н. В. Старкова // Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 7. – 2008. – № 3. – С. 98-107.
170. Старкова Н. В. Особенности демографического развития районов Ленинградской области / Н. В. Старкова // Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 7. – 2007. – № 4. – С. 87-98.
171. Статистический анализ в демографии: Сб. статей / Под ред. А. Г. Волкова. – М.: Статистика, 1980. – 165 с.
172. Статистичний бюлетень «Розподіл померлих від зовнішніх причин смерті у побуті». – Х., 2011. – 17 с.
173. Статистичний збірник «Міграція населення Харківської області у 2010 році». – Х., 2011. – 42 с.
174. Статистичний збірник «Населення Харківської області, 2010 рік». – Х., 2011. – 110 с.
175. Статистичний збірник «Розподіл постійного населення за статтю та віком на 1 січня 2011 року». – Х., 2011. – 70 с.
176. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення Харківської області на 1 січня 2011 року». – Х., 2011. – 40 с.
177. Степанова А. Л. Методика социально-демографического исследования региона (на примере Новгородской области) / А. Л. Степанова // Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 7. – 2008. – № 2. – С. 128-138.
178. Стефанишин О. В. Развитие украинского рынка труда как передумова реалізації людського та інтелектуального потенціалу / О. В. Стефанишин // Регіональна економіка. – 2006. – № 2(40). – С. 43-50.
179. Стефановський А. І. Адаптація модифікаційних моделей Брасса для побудови повних таблиць смертності населення України / А. І. Стефановський // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 2. – С. 38-56.
180. Стефановський А. І. Оцінка методів компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя / А. І. Стефановський // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 99-112.
181. Стеценко С. Г. Демографічна статистика: Підручник / С. Г. Стеценко. – К.: Вища школа, 2005. – 415 с.

182. Стешенко В. С. Демография в современном мире: Монография / В. С. Стешенко, предисл. Э. А. Араб-Оглы. – М.: Статистика, 1978. – 247 с.
183. Теория и методология географической науки: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 012500 «География» / М. М. Голубчик [и др.]. М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 463 с.
184. Терещ В. М. Роль народжуваності у відтворенні населення України / В. М. Терещ // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 131-137.
185. Терещенко Г. І. Об'єднання даних обстежень населення на основі моделей зі структурними змінними / Г. І. Терещенко // Статистика України. – 2007. – № 1(36). – С. 20-27.
186. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
187. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
188. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
189. Трець В. Природний рух населення й депопуляція в Україні / В. Трець // Україна: аспекти праці. — № 3. – 2009. – С. 14-19.
190. Трець В. Тенденції депопуляції в Україні, її регіональні особливості і соціально-економічні наслідки / В. Трець // Україна: аспекти праці. — № 3. – 2009. – С. 27-31.
191. Труд в демопроцессе // В. С. Стешенко, Л. В. Чуйко, А. У. Хомра и др.; Отв. ред. В. С. Стешенко; АН УССР. Ин-т экономики. – Киев: Наукова думка, 1990. – 284 с.
192. Управление демографическими процессами / М-во высш. и средн. спец. образования СССР. Науч.-техн. Совет. Секция народонаселения; Гл. ред. Д. И. Валентей. – М.: Статистика, 1980. – 119 с.
193. Фащевський М. І. Методологічні аспекти дослідження географії населення / М. І. Фащевський // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 58-62.
194. Фащевський М. І. Пріоритетний напрям дослідження географії населення в сучасний період / М. І. Фащевський, М. П. Немченко // Український географічний журнал. – 2001. – № 3. – С. 91-97.
195. Федоров Г. М. Основы геодемографии / Г. М. Федоров. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. 1983. – 56 с.

196. Федоров Г. М. Геодемографическая обстановка: теоретические и методические основы / Г. М. Федоров, под ред. Н. Т. Агафонова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. – 1984. – 112 с.
197. Федоров Г. М. Геодемографическая типология / Г. М. Федоров, под ред. Н. Т. Агафонова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. – 1985. – 152 с.
198. Феленчак Ю. Б. Ризики демографічних втрат регіону: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.07 / Ю. Б. Феленчак. – Львів: Б.в., 2010. – 20 с.
199. Феленчак Ю. Б. Аналіз і оцінка ризику демографічних втрат: інноваційні підходи та методи (на матеріалах Львівської області) / Ю. Б. Феленчак, Л. Т. Шевчук // Регіональна економіка. – 2009. – № 1(51). – С. 183-191.
200. Филиппова О. В. Современная география первичной брачности населения Республики Беларусь / О. В. Филиппова // Вестник БГУ – научно-теоретический журнал Белорусского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 84-90.
201. Фогт Я. Формування демографічного потенціалу як передумова реалізації європейського вибору України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=20050U5&n-1-2&y-2005>.
202. Фойгт Н. А. Прикладні аспекти сучасних методів декомпозиції тривалості життя / Н. А. Фойгт // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 76-79.
203. Фоксева Л. В. Система взглядов на проблему депопуляции населения / Л. В. Фоксева // Вестник БГУ – научно-теоретический журнал Белорусского государственного университета. – 2007. № 3. – С. 93-100.
204. Фоменко В. Г. Геодемографічна ситуація і системи розселення Придністровського регіону Республіки Молдова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В.Г. Фоменко. – Одеса, 2000. – 20 с.
205. Формування ринкової економіки. Спец.вип.: Проблеми економіки праці, соціально-трудова відносин та соціального захисту населення: Зб. наук. праць / Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана и Державна установа Науково-дослідний ін-т соціально-трудова відносин; Відп. ред. О. О. Беляєв и С. В. Мельник. – К.: КНЕУ; Луганськ: ДУ НДІ СТВ, 2006. – 423 с.
206. Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць: Спец. вип.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Демографічний розвиток України та пріори-

тетні завдання демографічної політики». – Т.1: Відтворення населення та його природний рух. — К.; КНЕУ, 2006. – 392 с.

207. Харківська область у 2002 році [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала].– Х. : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 604 с.

208. Харківська область у 2003 році [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. Х.: ПП «КримАрт», 2004. – 643 с.

209. Харківська область у 2004 році [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. Х.: ТОВ «Золоті сторінки», 2005. – 608 с.

210. Харківська область у 2005 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала].– Х.: ТОВ «Золоті сторінки», 2006. – 606 с.

211. Харківська область у 2006 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала].– Х.: ТОВ «Золоті сторінки», 2007. – 562 с.

212. Харківська область у 2007 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала].– Х.: ТОВ «Золоті сторінки», 2008. – 588 с.

213. Харківська область у 2008 році: статистичний щорічник / [за ред. М. Л. Чмихала; відп. за вип. М. Ю. Григорчук]. – Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2009. – 577 с.

214. Харківська область у 2009 році : статистичний щорічник / [за ред. О. С. Никифорова; відп. за вип. М. Ю. Григорчук]. – Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2010. – 598 с.

215. Харченко Л. П. Демография: Учебное пособие для вузов / Л. П. Харченко. – 2-е изд., стереотип. – М.: Омега-Л, 2007. – 350 с.

216. Хомра А. У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / А. У. Хомра, АН УССР. Ин-т экономики; отв. ред. В. С. Стешенко. – Киев: Наук. думка, 1990. – 176 с.

217. Хорев Б. С. Проблемы городов / Б. С. Хорев. — М.: Мысль, 1975. — 428 с.

218. Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії: Навчальний посібник для студентів географічних факультетів. – Львів, Вища школа. – 1984. – 136 с.

219. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник / О. І. Шаблій – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
220. Шахотько Л. П. Гипотетический долгосрочный прогноз численности населения Республики Беларусь / Л. П. Шахотько // Демографія та соціальна економіка / – 2007. – № 1. – С. 74-81.
221. Швидка Г. Ю. Шлюбна ситуація в європейських країнах / Г. Ю. Швидка // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 141-151.
222. Шевчук Л. Т. Соціальна географія: Навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
223. Шевчук П. Є. Закономірності формування статеві-вікової структури населення України / П. Є. Шевчук, Г. Ю. Швидка // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 2. – С. 39-47.
224. Шевчук П. Є. Стратегічні пріоритети подолання демографічної кризи в Україні / П. Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 2. – С. 47-55.
225. Шевчук П. Є. Структура народжуваності в Україні на початку ХХІ століття / П. Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 20-27.
226. Шевчук П. Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності і тривалості життя в Україні / П. Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – С. 24-38.
227. Шевчук П. Є. Удосконалення підходів до оцінки рівня народжуваності для умовного покоління / П. Є. Шевчук // Статистика України. – 2008. – № 2(41). – С. 82-87.
228. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
229. Шматковська Т. О. Тенденції розвитку соціально-демографічних процесів у сільській місцевості Волині і визначення їх взаємозв'язків / Т.О. Шматковська // Статистика України. – 2007. – № 3(38). – С. 50-56.
230. Шувалов Е. Л. География населения: Учебное пособие для студентов пед. институтов по геогр. спец. – 2-е изд., перераб. / Е. Л. Шувалов. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
231. Эдиев Д. М. Теория и приложения демографических потенциалов: автореф. дис. на соискание научной степени канд. физ.-мат. наук: спец. 05.13.18 / Д. М. Эдиев. – М.: 2008. – 36 с.
232. Яворська В. В. Геодемографічні процеси і геодемографічна ситуація в регіоні Українського Причорномор'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В. В. Яворська. – Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова – Одеса, 2003. – 20 с
233. Яворська В. В. Вікова структура населення як провідний чинник геодемографічного процесу / В. В. Яворська, С. Б. Куделіна // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2005. – С. 266-271.
234. Яворська В. В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я: Методологічні і методичні проблеми: Монографія / В. В. Яворська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 208 с.
235. Ягельский А. – География населения / А. Ягельский. – М.: Издательство «Прогресс», 1980. – 384 с.
236. Bongaarts J., Feeney G. On the Quantum and Tempo of Fertility // *Population and Development Review*. – 1998. – № 109. – P. 271–291.
237. Castles F.G. The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries // *Journal of European Social Policy*. – 2003. – Vol. 13(3). – London.
238. Dorothy S. Ruiz, «The Increase in Incarcerations Among Women and its Impact on the Grandmother Caregiver: Some Racial Considerations», *Journal of Sociology and Social Welfare* 29.3 [2002]: 179-197
239. Gauthier AH, Hatzius J. Family Benefits and Fertility: An Econometric Analysis // *Popul Stud*. – 1997. – 51. P. 295 – 306.
240. Macdonald P. The toolbox of public policies to impact on fertility – A global view – <http://dspace.anu.edu.au/bitstream/1885/41446/2/sevilleMcD1.pdf>
241. Meron M., Widmer I. Unemployment Leads Women to Postpone the Birth of Their First Child// *Population*. – 2002. – Vol. 57.-- №2. – P. 301–330.
242. Perelli-Harris B. Ukraine: on the border between old and new in uncertain times // *Demographic Research*. – 2008. – Vol. 19. – P. 1145–1178.
243. Schoen R., Jonsson S. H. A diminishing population whose every cohort more than replaces itself // *Demographic Research*. – 2003. – Vol. 9, article 6. – P. 112.
244. The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M.Macura, A.L.MacDonald, W.Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – P. 78; P. 11–18.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця А.1. Показники природного руху населення Харківської області, 2005-2009 рр. [207–214]

	2005 р.			2006 р.			2007 р.			2008 р.			2009 р.		
	<i>K_{нар.}</i> , %о	<i>K_{см.}</i> , %о	<i>K_{пр.пр.}</i> , %о	<i>K_{нар.}</i> , %о	<i>K_{см.}</i> , %о	<i>K_{пр.пр.}</i> , %о	<i>K_{нар.}</i> , %о	<i>K_{см.}</i> , %о	<i>K_{пр.пр.}</i> , %о	<i>K_{нар.}</i> , %о	<i>K_{см.}</i> , %о	<i>K_{пр.пр.}</i> , %о	<i>K_{нар.}</i> , %о	<i>K_{см.}</i> , %о	<i>K_{пр.пр.}</i> , %о
Всього по області	7,9	16,5	-8,6	8,5	16,1	-7,6	9	16,2	-7,2	9,8	16,2	-6,4	9,9	16	-6,1
м. Харків	7,6	13,1	-5,5	8,2	13	-4,8	8,4	13,1	-4,7	9,2	13	-3,8	9,3	12,6	-3,3
м. Ізюм	7,6	17,3	-9,7	8,8	18	-9,2	8,5	18,5	-10	8,8	17,8	-9	9,1	17	-7,9
м/р Куп'янська	8,6	16,9	-8,3	9,2	16,7	-7,5	9,3	17,2	-7,9	10,1	18,1	-8	10,9	16,5	-5,6
м/р Лозівська	7,9	15,8	-7,9	9,3	15,3	-6,0	9,9	15,1	-5,2	10,2	15,4	-5,2	10,7	15,2	-4,5
м/р Люботинська	8,3	23,1	-14,8	8,7	23,3	-14,6	10	21,7	-11,7	10,7	21,8	-11,1	10,8	22,5	-11,7
м/р Первомайська	8,7	16,7	-8,0	10,1	15,5	-5,4	10,6	15,2	-4,6	10,4	15,9	-5,5	10,2	15,3	-5,1
м/р Чугуївська	9,5	15,5	-6,0	10,5	16,5	-6,0	11,8	15,2	-3,4	11,6	16,8	-5,2	10,8	17,8	-7,0
Балаклійський	8,0	18,8	-10,8	8,0	19,2	-11,2	8,6	18,9	-10,3	10,4	18,6	-8,2	9,9	19,8	-9,9
Барвінківський	8,1	20,8	-12,7	8,3	21,6	-13,3	9	20,2	-11,2	10,4	20,7	-10,3	12,3	21,2	-8,9
Близнюківський	8,0	22,6	-14,6	9,1	21,2	-12,1	10,2	21,8	-11,6	9,2	22,3	-13,1	11,0	18,3	-7,3
Богодухівський	8,2	22,5	-14,3	8,4	21,4	-13,0	9,2	21,9	-12,7	11,1	21,8	-10,7	10,4	21,9	-11,5
Борівський	8,5	22,2	-13,7	9,4	21	-11,6	9,2	19,1	-9,9	10,9	23,7	-12,8	9,5	21,4	-11,9
Валківський	7,9	23,7	-15,8	8,6	22,6	-14,0	10	23,6	-13,6	9,9	21	-11,1	9,7	22,4	-12,7
Великобурлуцький	8,0	22,3	-14,3	8,3	20,9	-12,6	10,5	19,9	-9,4	10	20,3	-10,3	9,8	19	-9,2
Вовчанський	7,9	23	-15,1	9,0	22,5	-13,5	8,9	22,4	-13,5	10,4	22	-11,6	9,4	23,9	-14,5
Дворічанський	8,1	22,5	-14,4	9,7	20,5	-10,8	9,2	21	-11,8	10,3	22,8	-12,5	10,4	23	-12,6
Дергачівський	8,8	19,5	-10,7	9,0	20,1	-11,1	9,5	19,5	-10	10,7	18,8	-8,1	11,0	20,4	-9,4
Зачепилівський	8,1	22	-13,9	9,1	17,8	-8,7	8,3	19,9	-11,6	10,8	21,7	-10,9	10,0	18,8	-8,8
Зміївський	7,8	20	-12,2	9,2	19,2	-10,0	9,8	19	-9,2	10	20,1	-10,1	10,1	20,8	-10,7
Золочівський	8,4	25,5	-17,1	7,6	22,8	-15,2	9,7	25,1	-15,4	10,2	24,7	-14,5	11,4	23,9	-12,5
Ізюмський	8,4	27	-18,6	8,0	26,8	-18,8	8,2	25,3	-17,1	9,4	26,5	-17,1	10,5	27,4	-16,9
Кегичівський	10,3	20,1	-9,8	11,1	18,7	-7,6	9,9	17,5	-7,6	12,8	18	-5,2	11,3	18,7	-7,4
Коломацький	9,1	26,4	-17,3	10,6	26,3	-15,7	9,8	25,3	-15,5	13,3	25,8	-12,5	8,9	22,2	-13,3
Красноградський	8,2	18,3	-10,1	8,6	17,2	-8,6	9,6	17,9	-8,3	9,6	18,5	-8,9	10,6	17,7	-7,1
Краснокутський	8,1	22,1	-14,0	9,8	21,1	-11,3	10	22,1	-12,1	10,7	21	-10,3	10,6	22,5	-11,9
Куп'янський	8,5	22,1	-13,6	8,6	20,9	-12,3	10	22	-12	9	21,4	-12,4	10,4	22,4	-12,0
Лозівський	8,2	19,8	-11,6	8,7	19	-10,3	9,9	18,9	-9	10,8	20,5	-9,7	10,4	19,3	-8,9
Нововодолазький	8,5	22,4	-13,9	9,1	21,9	-12,8	10,4	22	-11,6	10,9	23,1	-12,2	10,9	22,2	-11,3
Первомайський	7,4	25,7	-18,3	7,6	22,2	-14,6	9,2	25,9	-16,7	9,6	23,7	-14,1	10,0	25,6	-15,6
Печенізький	7,6	21,3	-13,7	7,4	21,8	-14,4	9,9	23,8	-13,9	8,6	22,2	-13,6	10,0	23,3	-13,3
Сахновщинський	8,8	20,7	-11,9	9,3	20,1	-10,8	9,7	19,9	-10,2	11,1	17,6	-6,5	12,1	19,7	-7,6
Харківський	8,2	19,6	-11,4	8,6	18,4	-9,8	9,5	18,8	-9,3	10,2	17,7	-7,5	11,0	18,1	-7,1
Чугуївський	8,0	20,8	-12,8	8,9	20,2	-11,3	10,9	19,6	-8,7	11,1	22	-10,9	10,2	19,8	-9,6
Шевченківський	7,8	19,5	-11,7	8,8	18,6	-9,8	10,8	19,2	-8,4	9,9	20	-10,1	10,4	17,9	-7,5

Таблиця А.2. Показники внутрішньої міграції населення Харківської області, 2005-2009 рр. [207–214]

	2005 р.			2006 р.			2007 р.			2008 р.			2009 р.		
	<i>K</i> _{пр.} , %	<i>K</i> _{виб.} , %	<i>K</i> _{сальдо.} , %	<i>K</i> _{пр.} , %	<i>K</i> _{виб.} , %	<i>K</i> _{сальдо.} , %	<i>K</i> _{пр.} , %	<i>K</i> _{виб.} , %	<i>K</i> _{сальдо.} , %	<i>K</i> _{пр.} , %	<i>K</i> _{виб.} , %	<i>K</i> _{сальдо.} , %	<i>K</i> _{пр.} , %	<i>K</i> _{виб.} , %	<i>K</i> _{сальдо.} , %
Всього по області	11,4	11,4	0,0	11,1	11,1	0,0	10,8	10,8	0,0	10,0	10,0	0,0	8,7	8,7	0,0
м. Харків	7,9	6,9	1,0	7,2	7,0	0,3	6,8	7,2	-0,3	6,3	6,5	-0,2	5,4	6,1	-0,7
м. Ізюм	14,1	11,7	2,4	14,3	11,4	2,9	13,6	10,9	2,7	10,8	11,0	-0,2	9,3	9,4	-0,1
м/р Куп'янська	25,4	24,7	0,7	26,1	25,2	0,9	25,5	25,1	0,4	24,1	22,0	2,1	19,5	17,2	2,3
м/р Лозівська	15,5	15,6	-0,1	14,1	16,0	-1,9	16,1	14,3	1,8	16,1	14,3	1,8	12,5	12,3	0,2
м/р Люботинська	19,5	16,3	3,2	14,0	12,0	2,0	16,3	9,8	6,5	15,4	9,1	6,3	14,0	8,3	5,6
м/р Первомайська	20,5	19,7	0,8	21,0	20,4	0,6	19,3	18,5	0,8	17,8	17,4	0,4	17,1	13,1	4,0
м/р Чугувівська	12,9	19,4	-6,5	8,8	16,9	-8,0	7,0	11,6	-4,6	6,7	11,4	-4,8	6,8	9,3	-2,4
Балаклійський	14,2	16,0	-1,8	16,1	16,0	0,1	14,7	15,3	-0,6	15,0	13,7	1,2	13,8	12,1	1,7
Барвінківський	2,5	11,3	-8,8	3,0	11,1	-8,0	2,2	10,9	-8,7	1,2	11,3	-10,1	4,0	9,3	-5,3
Близнюківський	6,5	16,1	-9,6	6,9	13,4	-6,5	9,0	15,7	-6,7	9,2	17,6	-8,4	10,9	14,0	-3,1
Богодухівський	5,3	14,8	-9,5	10,9	15,9	-5,0	13,4	16,7	-3,3	16,4	16,5	-0,1	15,5	14,0	1,5
Борівський	10,1	16,2	-6,2	10,2	18,0	-7,8	7,9	17,0	-9,1	12,4	16,1	-3,7	12,7	15,4	-2,7
Валківський	15,4	16,3	-0,9	16,1	16,3	-0,2	18,0	16,6	1,4	14,7	14,7	0,0	15,2	12,1	3,1
Великобурлуцький	6,2	15,0	-8,8	9,3	17,2	-7,9	9,1	17,7	-8,6	9,4	14,1	-4,7	10,9	15,2	-4,4
Вовчанський	14,8	15,9	-1,1	14,2	15,9	-1,7	16,7	15,9	0,8	15,2	14,7	0,5	14,4	12,7	1,7
Дворічанський	8,9	20,7	-11,7	9,9	17,9	-8,0	11,6	18,0	-6,4	9,8	18,7	-8,9	13,1	15,0	-2,0
Дергачівський	16,9	10,4	6,5	15,0	8,8	6,2	14,3	9,3	5,1	12,7	8,6	4,1	11,3	6,3	4,9
Зачепилівський	4,8	10,1	-5,3	5,8	10,0	-4,2	7,0	8,7	-1,7	5,6	8,6	-3,0	5,9	7,9	-2,0
Зміївський	7,1	10,5	-3,4	7,1	9,9	-2,8	7,7	9,8	-2,1	6,2	8,8	-2,6	7,6	7,9	-0,3
Золочівський	5,2	13,3	-8,1	6,2	12,9	-6,7	4,8	12,6	-7,8	6,2	11,8	-5,6	4,5	10,6	-6,1
Ізюмський	15,4	21,8	-6,4	18,4	21,5	-3,1	20,2	19,9	0,3	13,6	17,8	-4,2	14,6	15,0	-0,4
Кегичівський	11,4	13,7	-2,4	11,2	13,0	-1,9	12,0	13,8	-1,8	12,6	15,5	-2,9	11,1	11,6	-0,5
Коломацький	13,8	16,9	-3,2	12,3	16,0	-3,7	9,6	16,5	-6,9	14,5	15,1	-0,6	11,0	12,4	-1,4
Красноградський	18,4	19,1	-0,7	20,5	20,0	0,5	19,5	20,1	-0,6	17,9	18,9	-1,1	13,9	12,9	1,0
Краснокутський	14,4	18,0	-3,6	16,3	18,0	-1,7	19,2	17,8	1,5	16,2	17,0	-0,7	17,8	16,4	1,4
Куп'янський	24,4	23,6	0,8	24,0	25,2	-1,2	23,1	22,6	0,6	21,4	20,9	0,4	17,4	18,1	-0,7
Лозівський	15,9	19,6	-3,7	17,6	18,6	-1,0	17,5	19,7	-2,3	16,1	19,4	-3,4	13,8	12,6	1,2
Нововодолазький	8,4	16,4	-8,0	11,2	14,9	-3,7	11,1	14,1	-3,0	10,4	12,0	-1,6	10,2	10,4	-0,3
Первомайський	20,2	24,8	-4,6	21,5	22,5	-1,0	18,0	20,9	-2,9	15,5	20,5	-5,0	15,2	20,9	-5,7
Печенізький	13,7	13,4	0,3	14,5	11,4	3,2	16,1	15,0	1,0	17,1	12,1	5,1	12,2	10,6	1,6
Сахновщинський	13,3	20,4	-7,0	15,6	20,5	-5,0	13,9	19,9	-6,0	12,8	17,8	-5,0	13,1	15,6	-2,5
Харківський	22,2	15,4	6,9	19,9	13,0	6,9	19,7	11,9	7,8	17,5	11,1	6,4	11,5	8,8	2,8
Чугувівський	17,0	15,5	1,5	15,8	13,9	1,9	15,8	11,7	4,1	14,3	10,7	3,6	10,0	10,0	0,0
Шевченківський	22,2	24,7	-2,5	24,3	26,8	-2,5	21,3	25,3	-4,0	20,6	23,1	-2,5	18,3	15,8	2,5

Таблиця А.3. Показники зовнішньої міграції населення Харківської області, 2005-2009 рр. [207–214]

	2005 р.			2006 р.			2007 р.			2008 р.			2009 р.		
	<i>K_{пр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{пр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{пр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{пр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{пр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %
Всього по області	8,1	6,3	1,8	8,0	6,4	1,6	8,0	6,6	1,4	8,1	6,5	1,6	6,8	6,1	0,7
м. Харків	11,2	7,7	3,5	11,3	8,1	3,2	11,3	8,6	2,7	11,5	8,8	2,7	9,7	8,6	1,1
м. Ізюм	6,8	5,3	1,5	5,9	4,8	1,1	6,5	4,9	1,6	5,1	4,6	0,5	4,0	4,0	-0,1
м/р Куп'янська	6,1	4,4	1,7	4,8	4,0	0,8	4,7	4,2	0,5	4,8	3,3	1,5	3,0	2,8	0,2
м/р Лозівська	4,6	4,8	-0,2	4,0	4,7	-0,7	5,5	4,8	0,7	5,1	4,7	0,4	2,9	4,2	-1,2
м/р Люботинська	5,0	2,4	2,6	5,5	2,8	2,7	5,1	3,5	1,6	4,8	2,6	2,2	5,0	2,6	2,4
м/р Первомайська	3,9	3,1	0,8	3,7	3,6	0,1	3,7	3,4	0,3	4,3	3,4	0,9	3,2	2,7	0,5
м/р Чугуївська	10,6	7,6	2,9	4,8	7,8	-3,0	4,0	6,3	-2,3	4,2	5,3	-1,1	3,4	4,8	-1,4
Балаклійський	4,7	4,2	0,5	4,4	4,4	0,0	4,1	3,8	0,3	4,4	3,4	0,9	3,5	2,3	1,2
Барвінківський	4,3	15,2	-10,9	2,8	12,5	-9,7	2,7	14,4	-11,7	1,3	14,2	-12,8	4,0	10,7	-6,7
Близнюківський	4,8	10,9	-6,0	5,6	12,2	-6,6	6,7	10,8	-4,1	6,9	8,5	-1,7	6,2	9,1	-2,9
Богодухівський	2,1	4,3	-2,2	3,2	4,4	-1,2	3,7	3,7	0,0	4,0	4,2	-0,3	4,0	3,0	1,0
Борівський	6,9	8,6	-1,7	7,7	9,4	-1,7	5,4	10,1	-4,7	8,4	9,1	-0,7	7,3	6,7	0,6
Валківський	4,7	3,0	1,7	4,1	2,4	1,7	4,3	3,7	0,6	4,4	3,3	1,1	3,1	2,4	0,7
Великобурлуцький	2,1	4,7	-2,6	2,3	3,1	-0,8	2,1	3,5	-1,4	1,8	3,3	-1,5	1,9	2,7	-0,9
Вовчанський	4,1	3,5	0,5	4,0	3,4	0,6	4,0	3,1	0,9	3,5	2,9	0,6	3,0	2,0	1,0
Дворічанський	3,0	4,6	-1,6	3,4	5,6	-2,2	5,3	5,1	0,2	3,7	5,3	-1,6	4,5	3,0	1,5
Дергачівський	4,8	2,8	2,0	4,1	2,8	1,3	3,8	2,6	1,3	4,8	2,9	1,9	3,3	2,5	0,8
Зачепилівський	6,1	11,3	-5,2	6,5	13,0	-6,5	6,3	9,6	-3,3	8,2	9,1	-0,9	7,8	6,7	1,1
Зміївський	1,8	2,3	-0,5	2,2	2,4	-0,1	2,6	2,3	0,3	2,5	1,8	0,7	1,9	1,9	0,0
Золочівський	2,0	2,8	-0,8	1,9	1,5	0,4	1,6	2,4	-0,8	1,5	2,4	-0,9	0,9	1,5	-0,5
Ізюмський	6,9	7,1	-0,3	5,4	6,1	-0,7	7,1	7,6	-0,5	5,7	7,1	-1,4	6,4	5,6	0,8
Кегичівський	5,3	5,3	0,0	6,4	6,4	0,0	5,1	5,9	-0,9	5,2	5,8	-0,6	4,4	3,8	0,5
Коломацький	3,5	4,2	-0,7	3,4	5,1	-1,7	3,6	4,3	-0,7	4,3	4,9	-0,6	5,4	6,3	-0,9
Красноградський	5,8	6,5	-0,6	7,8	6,5	1,3	6,9	5,4	1,6	5,3	4,6	0,7	5,5	4,9	0,7
Краснокутський	6,2	4,4	1,8	7,3	4,5	2,7	5,6	4,3	1,3	4,5	4,6	-0,2	3,9	3,4	0,4
Куп'янський	5,5	7,0	-1,5	4,7	5,8	-1,1	5,8	6,3	-0,6	5,2	6,1	-0,9	4,0	4,5	-0,4
Лозівський	4,3	6,7	-2,4	3,4	5,9	-2,5	4,0	6,2	-2,2	4,2	4,9	-0,7	3,7	4,7	-1,0
Нововодолазький	2,7	2,4	0,2	3,1	2,8	0,3	2,6	2,8	-0,2	3,3	1,9	1,3	3,2	2,2	0,9
Первомайський	2,6	4,4	-1,8	2,5	3,8	-1,4	2,8	4,0	-1,2	2,5	2,4	0,1	3,7	2,6	1,1
Печенізький	2,5	2,9	-0,4	2,5	1,9	0,6	4,1	2,5	1,7	4,1	2,0	2,0	2,2	2,0	0,3
Сахновщинський	4,9	9,7	-4,8	4,3	7,6	-3,3	4,8	7,8	-3,1	5,1	6,6	-1,4	5,7	5,4	0,3
Харківський	5,7	3,6	2,1	5,3	3,0	2,3	5,6	3,3	2,3	4,6	2,8	1,8	3,8	2,9	0,9
Чугуївський	4,1	2,5	1,6	3,9	2,7	1,2	2,9	2,5	0,4	3,5	2,7	0,8	2,1	2,0	0,1
Шевченківський	4,3	3,3	1,1	2,9	2,8	0,1	3,7	3,5	0,2	3,5	2,5	1,0	4,2	2,2	2,0

Таблиця А.4. Показники загальної міграції населення Харківської області, 2005-2009 рр. [207–214]

	2005 р.			2006 р.			2007 р.			2008 р.			2009 р.		
	<i>K_{нр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{нр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{нр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{нр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %	<i>K_{нр.}</i> , %	<i>K_{виб.}</i> , %	<i>K_{сальдо.}</i> , %
Всього по області	19,5	17,6	1,8	19,1	17,4	1,6	18,9	17,5	1,4	18,1	16,5	1,6	15,5	14,8	0,7
м. Харків	19,1	14,7	4,4	18,5	15,1	3,4	18,1	15,8	2,3	17,8	15,3	2,5	15,1	14,7	0,4
м. Ізюм	20,9	17,0	3,9	20,2	16,2	4,0	20,1	15,7	4,3	15,9	15,7	0,2	13,2	13,4	-0,2
м/р Куп'янська	31,6	29,1	2,5	30,9	29,2	1,7	30,2	29,3	0,9	28,9	25,3	3,6	22,4	20,0	2,4
м/р Лозівська	20,1	20,4	-0,3	18,1	20,7	-2,6	21,6	19,1	2,5	21,2	19,1	2,2	15,4	16,5	-1,1
м/р Люботинська	24,6	18,7	5,8	19,4	14,8	4,7	21,4	13,3	8,1	20,2	11,7	8,5	19,0	11,0	8,0
м/р Первомайська	24,4	22,8	1,6	24,7	24,0	0,7	23,0	21,9	1,1	22,1	20,8	1,3	20,3	15,7	4,6
м/р Чугуївська	23,5	27,0	-3,6	13,6	24,6	-11,0	11,0	17,9	-6,9	10,9	16,7	-5,8	10,3	14,1	-3,8
Балаклійський	18,9	20,2	-1,4	20,4	20,4	0,1	18,8	19,1	-0,3	19,3	17,2	2,2	17,4	14,4	3,0
Барвінківський	6,9	26,5	-19,7	5,8	23,6	-17,7	5,0	25,3	-20,3	2,5	25,4	-22,9	8,0	20,0	-12,0
Близнюківський	11,3	26,9	-15,6	12,6	25,6	-13,1	15,7	26,5	-10,8	16,1	26,2	-10,1	17,1	23,1	-6,0
Богодухівський	7,4	19,1	-11,6	14,2	20,3	-6,1	17,2	20,4	-3,2	20,3	20,7	-0,4	19,5	17,0	2,5
Борівський	17,0	24,9	-7,9	17,9	27,4	-9,5	13,3	27,1	-13,8	20,8	25,2	-4,4	20,0	22,1	-2,1
Валківський	20,1	19,3	0,8	20,3	18,8	1,5	22,3	20,3	2,0	19,0	18,0	1,0	18,3	14,5	3,8
Великобурлуцький	8,2	19,6	-11,4	11,7	20,4	-8,7	11,2	21,2	-10,0	11,2	17,4	-6,2	12,7	18,0	-5,2
Вовчанський	18,9	19,5	-0,6	18,1	19,3	-1,2	20,8	19,0	1,7	18,7	17,6	1,1	17,4	14,7	2,7
Дворічанський	11,9	25,3	-13,3	13,3	23,5	-10,2	16,9	23,0	-6,2	13,4	24,0	-10,5	17,6	18,0	-0,4
Дергачівський	21,7	13,1	8,5	19,1	11,6	7,5	18,2	11,9	6,3	17,5	11,5	6,0	14,5	8,8	5,7
Зачепилівський	10,9	21,4	-10,5	12,4	23,0	-10,6	13,3	18,3	-5,0	13,8	17,7	-3,9	13,6	14,5	-0,9
Зміївський	8,8	12,7	-3,9	9,4	12,3	-3,0	10,3	12,2	-1,9	8,7	10,6	-1,8	9,5	9,8	-0,3
Золочівський	7,1	16,1	-9,0	8,1	14,4	-6,3	6,4	15,0	-8,6	7,7	14,3	-6,5	5,4	12,1	-6,6
Ізюмський	22,2	28,9	-6,7	23,9	27,7	-3,8	27,3	27,5	-0,2	19,2	24,8	-5,6	21,0	20,6	0,4
Кегичівський	16,6	19,0	-2,4	17,6	19,4	-1,8	17,0	19,7	-2,6	17,8	21,3	-3,4	15,5	15,5	0,0
Коломацький	17,3	21,2	-3,9	15,7	21,1	-5,4	13,2	20,9	-7,7	18,7	20,0	-1,3	16,3	18,6	-2,3
Красноградський	24,3	25,6	-1,3	28,3	26,5	1,8	26,5	25,5	1,0	23,1	23,5	-0,4	19,4	17,7	1,7
Краснокутський	20,6	22,4	-1,8	23,6	22,5	1,0	24,9	22,1	2,8	20,7	21,6	-0,9	21,6	19,8	1,8
Куп'янський	29,9	30,6	-0,8	28,7	31,0	-2,3	28,9	28,9	0,0	26,6	27,1	-0,4	21,5	22,6	-1,1
Лозівський	20,1	26,3	-6,2	21,0	24,5	-3,5	21,5	26,0	-4,5	20,3	24,3	-4,0	17,6	17,4	0,2
Нововодолазький	11,0	18,8	-7,8	14,3	17,8	-3,4	13,7	16,9	-3,2	13,7	14,0	-0,3	13,3	12,7	0,6
Первомайський	22,8	29,1	-6,4	24,0	26,3	-2,3	20,8	25,0	-4,1	18,1	23,0	-4,9	18,9	23,5	-4,5
Печенізький	16,2	16,3	-0,2	17,0	13,2	3,8	20,2	17,5	2,7	21,2	14,1	7,1	14,4	12,6	1,9
Сахновщинський	18,3	30,1	-11,8	19,8	28,2	-8,3	18,7	27,7	-9,0	18,0	24,4	-6,4	18,8	20,9	-2,2
Харківський	27,9	19,0	9,0	25,3	16,1	9,2	25,3	15,2	10,1	22,1	13,9	8,3	15,3	11,7	3,7
Чугуївський	21,1	18,0	3,2	19,7	16,5	3,2	18,6	14,2	4,4	17,7	13,4	4,3	12,1	12,1	0,0
Шевченківський	26,5	27,9	-1,4	27,2	29,6	-2,4	25,0	28,8	-3,8	24,1	25,6	-1,5	22,5	18,0	4,5

Таблиця А.5. Показники статево-вікової структури населення Харківської області, 2005-2009 рр. [207–214]

	2005 р.									2006 р.								
	Молодшепрацездатного			Працездатного віку			Старше працездатного віку			Молодшепрацездатного			Працездатного віку			Старше працездатного віку		
	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.
Всього по області	13,9	15,6	12,5	62,1	68,7	56,5	24	15,7	31	13,5	15,1	12,1	62,5	69,6	56,5	24	15,3	31,4
м. Харків	12,3	13,8	11,1	65,8	72,1	60,4	21,9	14,1	28,5	11,9	13,3	10,7	66	72,7	60,3	22,1	14	29
м. Ізюм	14,6	16,8	12,9	59,6	65,5	54,7	25,8	17,7	32,4	14,2	16,4	12,4	59,7	66,1	54,4	26,1	17,5	33,2
м/р Куп'янська	14,9	16,9	13,3	62,5	68,2	57,7	22,6	14,9	29	14,6	16,5	13	62,5	69	57,2	22,9	14,5	29,8
м/р Лозівська	14,7	16,7	13	65,1	69,9	61,1	20,2	13,4	25,9	14,3	16,3	12,6	65,4	70,9	60,8	20,3	12,8	26,6
м/р Люботинська	13,5	15,7	11,7	56,9	64,4	50,7	29,6	19,9	37,6	13,2	15,2	11,5	57,2	65,2	50,7	29,6	19,6	37,8
м/р Первомайська	15,3	17,6	13,5	64,4	69,6	59,9	20,3	12,8	26,6	14,9	17	13,1	64,5	70,6	59,4	20,6	12,4	27,5
м/р Чугуївська	14,6	16,1	13,3	63,9	70,5	57,9	21,5	13,4	28,8	14,3	15,8	13	64,3	71,3	57,9	21,4	12,9	29,1
Балаклійський	15,9	17,4	14,6	58,2	65,5	51,8	25,9	17,1	33,6	15,5	16,8	14,3	58,7	66,6	51,8	25,8	16,6	33,9
Барвінківський	17,4	19,3	15,8	55	62	48,8	27,6	18,7	35,4	17,2	19	15,6	55,4	63,3	48,5	27,4	17,7	35,9
Близнюківський	18,9	20,6	17,4	53,3	60,7	47	27,8	18,7	35,6	18,4	19,9	17,1	54	62	47	27,6	18,1	35,9
Богодучівський	15,8	16,9	14,8	56,4	64,7	49,2	27,8	18,4	36	15,4	16,4	14,4	57	65,8	49,4	27,6	17,8	36,2
Борівський	17,5	18,7	16,6	55,7	62,7	49,7	26,8	18,6	33,7	17,1	18,3	16	56,4	63,4	50,4	26,5	18,3	33,6
Валківський	15,5	17,4	13,9	54,7	63	47,7	29,8	19,6	38,4	15,1	17,1	13,4	55,1	63,8	47,9	29,8	19,1	38,7
Великобурлуцький	18,4	20,5	16,8	54,9	61,9	48,8	26,7	17,6	34,4	18,1	20	16,5	55,7	63,3	49,2	26,2	16,7	34,3
Вовчанський	15,8	17,7	14,1	54,8	62,5	48,4	29,4	19,8	37,5	15,4	17,3	13,8	55,3	63,3	48,5	29,3	19,4	37,7
Дворічанський	17,5	19,5	15,8	55,5	62,8	49,3	27	17,7	34,9	17,2	19,3	15,5	55,9	63,3	49,5	26,9	17,4	35
Дергачівський	13,7	15,3	12,3	60,1	67,3	54,1	26,2	17,4	33,6	13,4	15,1	12,1	60,5	68,1	54,1	26,1	16,8	33,8
Зачепилівський	18,5	20,8	16,6	54,9	61,3	49,4	26,6	17,9	34	18,1	20,4	16,1	55,5	62	49,8	26,4	17,6	34,1
Зміївський	14,4	16,3	12,9	57,2	64,2	51,3	28,4	19,5	35,8	14,1	15,9	12,5	57,4	64,8	51,2	28,5	19,3	36,3
Золочівський	15,5	17,4	13,9	54,3	62	47,9	30,2	20,6	38,2	15,3	17,3	13,7	54,7	62,7	47,9	30	20	38,4
Ізюмський	16,3	17,7	15	52,9	60,9	46	30,8	21,4	39	16	17,4	14,8	53,6	62	46,3	30,4	20,6	38,9
Кегичівський	20,2	21,6	19	55,9	62,5	50,1	23,9	15,9	30,9	19,9	21,2	18,7	56,7	63,5	50,7	23,4	15,3	30,6
Коломацький	16,4	18	15,1	50,2	59,1	43	33,4	22,9	41,9	16,2	17,8	14,9	50,3	59,5	42,9	33,5	22,7	42,2
Красноградський	16,4	18,5	14,5	58,6	64,8	53,4	25	16,7	32,1	15,8	18	13,9	59,5	66,1	54	24,7	15,9	32,1
Краснокутський	17,2	19,9	15	53,2	60,9	46,7	29,6	19,2	38,3	16,9	19,3	14,8	53,8	62,2	46,8	29,3	18,5	38,4
Куп'янський	15,3	16,8	14,1	55,5	63,5	48,5	29,2	19,7	37,4	15,1	16,4	13,9	56	64,6	48,5	28,9	19	37,6
Лозівський	17,2	19	15,7	56,5	63,5	50,3	26,3	17,5	34	16,9	18,7	15,5	57	64,6	50,3	26,1	16,7	34,2
Нововодолазький	15,8	17,2	14,6	56,1	64,3	48,8	28,1	18,5	36,6	15,5	16,7	14,3	56,6	65,2	49	27,9	18,1	36,7
Первомайський	15,1	17,1	13,2	52,2	60,3	45,2	32,7	22,6	41,6	14,7	16,6	13	53	61,7	45,4	32,3	21,7	41,6
Печенізький	15,5	18,4	13	51,5	58	46	33	23,6	41	15,2	18	12,8	51,8	58,4	46,1	33	23,6	41,1
Сахновщинський	18,8	21	16,9	54,4	61,5	48,2	26,8	17,5	34,9	18,2	20,3	16,5	55,2	62,9	48,5	26,6	16,8	35
Харківський	14,1	15,8	12,7	62,4	69,5	56,3	23,5	14,7	31	13,7	15,3	12,3	63,1	70,6	56,6	23,2	14,1	31,1
Чугуївський	15,2	17	13,7	57	64,4	50,8	27,8	18,6	35,5	14,7	16,3	13,2	57,8	65,8	51	27,5	17,9	35,8
Шевченківський	18,3	19,8	16,9	55,5	62,7	49,3	26,2	17,5	33,8	17,6	19,2	16,2	56,5	63,9	50	25,9	16,9	33,8

Продовження таблиці А.5.

	2007 р.									2008 р.								
	Молодшепрацездатного			Працездатного віку			Старше працездатного віку			Молодшепрацездатного			Працездатного віку			Старше працездатного віку		
	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.
Всього по області	13,5	15,1	12,1	62,5	69,6	56,5	24	15,3	31,4	13,2	14,8	11,8	62,6	69,8	56,4	24,2	15,4	31,8
м. Харків	11,9	13,3	10,7	66	72,7	60,3	22,1	14	29	11,6	13	10,4	65,9	72,8	60,1	22,5	14,2	29,5
м. Ізюм	14,2	16,4	12,4	59,7	66,1	54,4	26,1	17,5	33,2	13,8	16,1	12	59,4	66,2	54	26,8	17,7	34
м/р Куп'янська	14,6	16,5	13	62,5	69	57,2	22,9	14,5	29,8	14,4	16,4	12,8	62,5	69,4	56,9	23,1	14,2	30,3
м/р Лозівська	14,3	16,3	12,6	65,4	70,9	60,8	20,3	12,8	26,6	14,1	16,2	12,5	65,3	71,1	60,4	20,6	12,7	27,1
м/р Люботинська	13,2	15,2	11,5	57,2	65,2	50,7	29,6	19,6	37,8	13	15,2	11,2	57,2	65,3	50,5	29,8	19,5	38,3
м/р Первомайська	14,9	17	13,1	64,5	70,6	59,4	20,6	12,4	27,5	14,6	16,8	12,7	64,5	70,9	59,1	20,9	12,3	28,2
м/р Чугуївська	14,3	15,8	13	64,3	71,3	57,9	21,4	12,9	29,1	14,2	15,8	12,7	64,2	71,4	57,8	21,6	12,8	29,5
Балаклійський	15,5	16,8	14,3	58,7	66,6	51,8	25,8	16,6	33,9	15	16,5	13,8	59,1	67	52,1	25,9	16,5	34,1
Барвінківський	17,2	19	15,6	55,4	63,3	48,5	27,4	17,7	35,9	16,7	18,4	15,3	55,8	64,1	48,5	27,5	17,5	36,2
Близнюківський	18,4	19,9	17,1	54	62	47	27,6	18,1	35,9	17,9	19,4	16,5	54,5	62,7	47,4	27,6	17,9	36,1
Богодухівський	15,4	16,4	14,4	57	65,8	49,4	27,6	17,8	36,2	15,1	16,1	14,2	57,2	66,2	49,4	27,7	17,7	36,4
Борівський	17,1	18,3	16	56,4	63,4	50,4	26,5	18,3	33,6	16,9	18,1	15,9	56,5	63,4	50,4	26,6	18,5	33,7
Валківський	15,1	17,1	13,4	55,1	63,8	47,9	29,8	19,1	38,7	14,8	17	13,1	55,4	63,8	48,3	29,8	19,2	38,6
Великобурлуцький	18,1	20	16,5	55,7	63,3	49,2	26,2	16,7	34,3	17,8	19,6	16,2	56,2	64	49,6	26	16,4	34,2
Вовчанський	15,4	17,3	13,8	55,3	63,3	48,5	29,3	19,4	37,7	15	17	13,4	55,6	63,6	48,8	29,4	19,4	37,8
Дворічанський	17,2	19,3	15,5	55,9	63,3	49,5	26,9	17,4	35	16,7	18,6	15,2	56,4	64,1	49,7	26,9	17,3	35,1
Дергачівський	13,4	15,1	12,1	60,5	68,1	54,1	26,1	16,8	33,8	13,3	15	11,9	60,6	68,4	54	26,1	16,6	34,1
Зачепилівський	18,1	20,4	16,1	55,5	62	49,8	26,4	17,6	34,1	17,7	19,9	15,8	55,6	62,2	49,9	26,7	17,9	34,3
Зміївський	14,1	15,9	12,5	57,4	64,8	51,2	28,5	19,3	36,3	13,9	15,6	12,5	57,3	64,9	50,9	28,8	19,5	36,6
Золочівський	15,3	17,3	13,7	54,7	62,7	47,9	30	20	38,4	14,9	16,8	13,3	55	63,2	48,2	30,1	20	38,5
Ізюмський	16	17,4	14,8	53,6	62	46,3	30,4	20,6	38,9	15,6	16,9	14,3	54,3	63	46,8	30,1	20,1	38,9
Кегичівський	19,9	21,2	18,7	56,7	63,5	50,7	23,4	15,3	30,6	19,4	20,8	18,1	57,5	64,4	51,4	23,1	14,8	30,5
Коломацький	16,2	17,8	14,9	50,3	59,5	42,9	33,5	22,7	42,2	16	17,6	14,7	50,1	59	42,9	33,9	23,4	42,4
Красноградський	15,8	18	13,9	59,5	66,1	54	24,7	15,9	32,1	15,4	17,7	13,5	59,7	66,5	54	24,9	15,8	32,5
Краснокутський	16,9	19,3	14,8	53,8	62,2	46,8	29,3	18,5	38,4	16,7	19,1	14,8	54,1	62,5	46,9	29,2	18,4	38,3
Куп'янський	15,1	16,4	13,9	56	64,6	48,5	28,9	19	37,6	14,7	16,1	13,6	56,1	64,7	48,5	29,2	19,2	37,9
Лозівський	16,9	18,7	15,5	57	64,6	50,3	26,1	16,7	34,2	16,4	18,1	15	57,4	65,4	50,4	26,2	16,5	34,6
Нововодолазький	15,5	16,7	14,3	56,6	65,2	49	27,9	18,1	36,7	15,2	16,5	14,2	56,9	65,5	49,1	27,9	18	36,7
Первомайський	14,7	16,6	13	53	61,7	45,4	32,3	21,7	41,6	14,2	16,1	12,6	53,5	62,4	45,7	32,3	21,5	41,7
Печенізький	15,2	18	12,8	51,8	58,4	46,1	33	23,6	41,1	14,6	16,9	12,6	52,1	58,9	46,2	33,3	24,2	41,2
Сахновщинський	18,2	20,3	16,5	55,2	62,9	48,5	26,6	16,8	35	17,7	19,5	16,1	56	64,2	48,9	26,3	16,3	35
Харківський	13,7	15,3	12,3	63,1	70,6	56,6	23,2	14,1	31,1	13,4	15	12	63,4	71,1	57	23,2	13,9	31
Чугуївський	14,7	16,3	13,2	57,8	65,8	51	27,5	17,9	35,8	14,3	15,9	12,8	58	66,3	51	27,7	17,8	36,2
Шевченківський	17,6	19,2	16,2	56,5	63,9	50	25,9	16,9	33,8	17,2	18,6	16	57,1	65	50,1	25,7	16,4	33,9

Продовження таблиці А.5.

2009 р.	Молодшепрацездатного						Працездатного віку						Старше працездатного віку					
	осіб			%			осіб			%			осіб			%		
	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.	всього	чол.	жін.
Всього по області	360969	185637	175332	13,0	14,6	11,7	1739064	893236	845828	62,5	70,0	56,2	680250	196521	483729	24,5	15,4	32,1
м. Харків	164578	84423	80155	11,4	12,8	10,3	944783	479005	465778	65,7	72,8	59,7	328858	94404	234454	22,9	14,4	30,0
м. Ізюм	7284	3789	3495	13,6	15,8	11,7	31906	15932	15974	59,4	66,6	53,7	14515	4197	10318	27,0	17,6	34,6
м/р Куп'янська	8415	4276	4139	14,2	16,1	12,7	36879	18419	18460	62,1	69,3	56,3	14063	3896	10167	23,7	14,6	31,0
м/р Лозівська	9813	5078	4735	14,0	16,0	12,4	45288	22469	22819	64,7	70,9	59,6	14899	4139	10760	21,3	13,1	28,0
м/р Люботинська	3154	1662	1492	12,8	14,9	11,0	14232	7364	6868	57,8	66,3	50,8	7252	2095	5157	29,4	18,8	38,2
м/р Первомайська	4587	2419	2168	14,5	16,6	12,6	20218	10279	9939	63,6	70,7	57,7	6965	1855	5110	21,9	12,7	29,7
м/р Чугуївська	4797	2537	2260	14,2	15,9	12,7	21457	11312	10145	63,7	71,0	57,0	7465	2074	5391	22,1	13,1	30,3
Балаклійський	12664	6497	6167	14,7	16,1	13,4	51263	27290	23973	59,4	67,5	52,3	22351	6629	15722	25,9	16,4	34,3
Барвінківський	4466	2313	2153	16,4	18,2	14,8	15200	8154	7046	55,8	64,2	48,5	7554	2231	5323	27,8	17,6	36,7
Близнюківський	3846	1948	1898	17,4	19,0	16,1	12116	6521	5595	55,1	63,6	47,6	6047	1779	4268	27,5	17,4	36,3
Богодухівський	6144	3085	3059	14,8	15,9	13,8	24017	12978	11039	57,8	67,0	49,8	11395	3321	8074	27,4	17,1	36,4
Борівський	3074	1527	1547	16,4	17,5	15,4	10637	5596	5041	56,6	64,1	50,2	5061	1601	3460	27,0	18,4	34,4
Валківський	4953	2591	2362	14,7	16,8	12,9	18927	9959	8968	56,1	64,8	48,9	9864	2838	7026	29,2	18,4	38,2
Великобурлуцький	4331	2196	2135	17,4	19,2	15,9	14034	7343	6691	56,5	64,3	49,9	6475	1883	4592	26,1	16,5	34,2
Вовчанський	7384	3833	3551	14,8	16,7	13,2	27930	14708	13222	56,1	64,3	49,1	14509	4359	10150	29,1	19,0	37,7
Дворічанський	3196	1657	1539	16,3	18,3	14,6	11070	5810	5260	56,6	64,2	50,0	5309	1580	3729	27,1	17,5	35,4
Дергачівський	12598	6476	6122	13,2	14,9	11,8	57881	29940	27941	60,6	68,8	53,8	24959	7100	17859	26,2	16,3	34,4
Зачепилівський	2908	1522	1386	17,2	19,4	15,3	9541	4963	4578	56,4	63,1	50,5	4475	1376	3099	26,4	17,5	34,2
Зміївський	10397	5328	5069	13,9	15,5	12,5	43005	22417	20588	57,3	65,3	50,6	21604	6608	14996	28,8	19,2	36,9
Золочівський	4301	2230	2071	14,6	16,6	13,0	16298	8566	7732	55,4	63,8	48,3	8820	2631	6189	30,0	19,6	38,7
Ізюмський	3012	1535	1477	15,2	16,5	13,9	10955	5956	4999	55,0	63,9	47,3	5943	1831	4112	29,8	19,6	38,8
Кегичівський	4193	2131	2062	18,8	20,5	17,4	12851	6726	6125	57,9	64,8	51,8	5167	1524	3643	23,3	14,7	30,8
Коломацький	1301	641	660	16,2	17,7	14,9	4072	2150	1922	50,5	59,5	43,3	2679	823	1856	33,3	22,8	41,8
Красноградський	7072	3708	3364	15,1	17,3	13,2	28025	14299	13726	59,9	66,9	54,0	11695	3368	8327	25,0	15,8	32,8
Краснокутський	4964	2570	2394	16,4	18,6	14,6	16548	8770	7778	54,7	63,4	47,4	8718	2494	6224	28,9	18,0	38,0
Куп'янський	3918	2011	1907	14,3	15,7	13,2	15375	8316	7059	56,4	65,1	48,7	7977	2453	5524	29,3	19,2	38,1
Лозівський	5164	2659	2505	16,2	17,9	14,7	18312	9779	8533	57,5	65,8	50,3	8376	2428	5948	26,3	16,3	35,0
Нововодолазький	5528	2809	2719	15,2	16,3	14,2	20713	11328	9385	57,0	65,9	49,0	10088	3054	7034	27,8	17,8	36,8
Первомайський	2521	1339	1182	14,0	15,9	12,2	9728	5265	4463	53,9	62,7	46,2	5815	1794	4021	32,1	21,4	41,6
Печенізький	1600	849	751	14,7	16,9	12,8	5780	3044	2736	53,0	60,5	46,6	3520	1134	2386	32,3	22,6	40,6
Сахновщинський	4050	2065	1985	17,2	18,8	15,7	13396	7180	6216	56,6	65,3	49,1	6202	1750	4452	26,2	15,9	35,2
Харківський	24237	12525	11712	13,2	14,9	11,8	116086	59900	56186	63,4	71,1	56,8	42774	11777	30997	23,4	14,0	31,4
Чугуївський	6835	3543	3292	14,2	16,0	12,7	28098	14815	13283	58,3	66,9	51,0	13254	3803	9451	27,5	17,1	36,3
Шевченківський	3684	1865	1819	17,0	18,2	15,9	12443	6683	5760	57,2	65,3	50,1	5602	1692	3910	25,8	16,5	34,0

Таблиця А.6. Показники шлюбності та розлучуваності населення Харківської області, 2005-2009 рр. [207–214]

	2005 р.		2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	$K_{шл.}, \%$	$K_{розл.}, \%$	$K_{шл.}, \%$	$K_{розл.}, \%$	$K_{шл.}, \%$	$K_{розл.}, \%$	$K_{шл.}, \%$	$K_{розл.}, \%$	$K_{шл.}, \%$	$K_{розл.}, \%$
Всього по області	6,9	4,1	7,3	4,1	8,8	4,1	6,9	3,9	6,7	3,2
м. Харків	7,5	4,2	8,1	4,2	9,6	4,2	7,7	3,9	7,4	3,3
м. Ізюм	6,7	4,7	7,4	4,5	8,9	4,5	6,4	4,3	6,6	3,8
м/р Куп'янська	8,0	5,1	8,1	5,8	10,9	5,5	7,2	4,7	7,1	4,5
м/р Лозівська	7,2	4,4	7,0	4,9	8,8	4,2	6,9	4,6	6,5	3,4
м/р Люботинська	8,1	4,3	7,5	4,3	9,4	4,1	7,2	3,9	8,2	4,3
м/р Первомайська	9,0	4,9	8,4	5,8	10,2	4,9	7,4	5,2	8,2	4,2
м/р Чугуївська	8,6	5,7	9,6	5,0	11,3	5,1	9,1	4,8	9,5	4,5
Балаклійський	6,4	3,9	6,5	4,0	8,6	4,2	6,3	4,3	6	3
Барвінківський	4,9	4,3	5,7	3,5	6,4	3,8	5,2	4,1	4,7	3,7
Близнюківський	4,8	3,8	5,2	4,1	6,1	3,6	4,3	2,6	4,6	2,5
Богодухівський	6,2	3,4	6,1	2,9	8,4	3,2	5,7	3,5	5,9	2,5
Борівський	5,9	4,2	6,2	4,2	7,1	4,7	5,4	4,1	5,6	3,6
Валківський	4,9	3,4	6,1	3,4	8,5	3,5	5,4	3,7	5,7	3,4
Великобурлуцький	4,8	3,2	5,6	2,4	5,9	3,3	4,7	2,9	5,3	2,6
Вовчанський	5,9	4,0	5,2	3,5	7,2	4,4	5,6	3,2	5,8	3,1
Дворічанський	5,6	4,2	5,8	2,8	5,8	4,3	4,9	4,5	4,4	3,5
Дергачівський	6,9	3,6	7,0	3,5	8,8	4	6,9	3,6	7,5	3,2
Зачепилівський	4,8	4,7	5,4	3,9	6,2	3,5	5,1	3,9	5,3	3,2
Зміївський	7,0	4,0	7,2	3,8	9	4,1	6,4	3,7	6,9	3
Золочівський	5,9	4,0	6,4	5,1	8,4	4,1	6,9	3,4	5,8	3,6
Ізюмський	4,0	2,9	4,4	2,8	4,6	3,2	3	2,9	3,3	2,8
Кегичівський	6,8	3,8	6,7	4,1	7,4	3,6	6,7	3,5	5,5	2,5
Коломацький	4,8	2,7	4,3	2,7	5,4	3,1	3,3	4,3	4,8	2,3
Красноградський	7,1	4,2	7,1	3,4	8,3	3,3	5,7	4,2	7,2	3,7
Краснокутський	6,8	4,4	5,7	4,2	6,9	3,3	5,5	2,7	6,3	2,5
Куп'янський	5,5	3,7	3,9	3,7	5,4	3,4	4	3,5	4	3,1
Лозівський	3,7	2,9	3,7	3,1	5,3	3,4	3,3	4	4,2	2,4
Нововодолазький	5,8	4,6	5,8	3,9	7,6	3,6	5,5	3,6	6	2,6
Первомайський	4,4	3,5	3,6	4,3	5,1	4,3	2,7	2,5	3	3,6
Печенізький	4,9	2,8	6,1	3,8	5,5	4,2	4,7	3,2	3,6	2,5
Сахновщинський	5,6	3,3	5,1	2,8	6,2	3,2	4,7	3,5	5,1	2,3
Харківський	6,0	3,4	6,0	3,5	7,6	3,6	5,7	3,3	5,4	2,6
Чугуївський	5,1	3,3	5,5	3,3	7	2,7	5	3,2	4,7	2,7
Шевченківський	6,0	3,8	6,9	3,8	6,4	3,3	5,7	3,3	5,1	3,2

Додаток Б.

Таблиця Б.1.

Коефіцієнти демографічного навантаження по містах і районах Харківської області на 2010 рік (розраховано автором за даними [175, 207–214])

	$k_{n,заг}$			$k_{n,он}$			$k_{n,пп}$		
	Обидві статі	в тому числі		Обидві статі	в тому числі		Обидві статі	в тому числі	
		чоловіки	жінки		чоловіки	жінки		чоловіки	жінки
Харківська область	598,7	427,8	779,2	207,6	207,8	207,3	391,2	220,0	571,9
м. Харків	522,3	373,3	675,4	174,2	176,2	172,1	348,1	197,1	503,4
м. Ізюм	683,2	501,3	864,7	228,3	237,8	218,8	454,9	263,4	645,9
м/р Куп'янська	609,5	443,7	775,0	228,2	232,2	224,2	381,3	211,5	550,8
м/р Лозівська	545,7	410,2	679,0	216,7	226,0	207,5	329,0	184,2	471,5
м/р Люботинська	731,2	510,2	968,1	221,6	225,7	217,2	509,6	284,5	750,9
м/р Первомайська	571,4	415,8	732,3	226,9	235,3	218,1	344,5	180,5	514,1
м/р Чугуївська	571,5	407,6	754,2	223,6	224,3	222,8	347,9	183,3	531,4
Балаклійський	683,0	481,0	913,1	247,0	238,1	257,2	436,0	242,9	655,8
Барвінківський	790,8	557,3	1061,0	293,8	283,7	305,6	497,0	273,6	755,5
Близнюківський	816,5	571,5	1102,1	317,4	298,7	339,2	499,1	272,8	762,8
Богодухівський	730,3	493,6	1008,5	255,8	237,7	277,1	474,5	255,9	731,4
Борівський	764,8	559,0	993,3	289,0	272,9	306,9	475,8	286,1	686,4
Валківський	782,8	545,1	1046,8	261,7	260,2	263,4	521,2	285,0	783,5
Великобурлуцький	770,0	555,5	1005,4	308,6	299,1	319,1	461,4	256,4	686,3
Вовчанський	783,9	557,0	1036,2	264,4	260,6	268,6	519,5	296,4	767,7
Дворічанський	768,3	557,1	1001,5	288,7	285,2	292,6	479,6	271,9	708,9
Дергачівський	648,9	453,4	858,3	217,7	216,3	219,1	431,2	237,1	639,2
Зачепилівський	773,8	583,9	979,7	304,8	306,7	302,8	469,0	277,3	676,9
Зміївський	744,1	532,5	974,6	241,8	237,7	246,2	502,4	294,8	728,4
Золочівський	805,1	567,5	1068,3	263,9	260,3	267,8	541,2	307,1	800,4
Ізюмський	817,4	565,1	1118,0	274,9	257,7	295,5	542,5	307,4	822,6
Кегичівський	728,3	543,4	931,4	326,3	316,8	336,7	402,1	226,6	594,8
Коломацький	977,4	680,9	1309,1	319,5	298,1	343,4	657,9	382,8	965,7
Красноградський	669,7	494,9	851,7	252,3	259,3	245,1	417,3	235,5	606,7
Краснокутський	826,8	577,4	1108,0	300,0	293,0	307,8	526,8	284,4	800,2
Куп'янський	773,7	536,8	1052,7	254,8	241,8	270,2	518,8	295,0	782,5
Лозівський	739,4	520,2	990,6	282,0	271,9	293,6	457,4	248,3	697,1
Нововодолазький	753,9	517,6	1039,2	266,9	248,0	289,7	487,0	269,6	749,5
Первомайський	856,9	595,1	1165,8	259,1	254,3	264,8	597,8	340,7	901,0
Печенізький	885,8	651,4	1146,6	276,8	278,9	274,5	609,0	372,5	872,1
Сахновщинський	765,3	531,3	1035,6	302,3	287,6	319,3	463,0	243,7	716,2
Харківський	577,3	405,7	760,1	208,8	209,1	208,5	368,5	196,6	551,7
Чугуївський	715,0	495,8	959,3	243,3	239,1	247,8	471,7	256,7	711,5
Шевченківський	746,3	532,2	994,6	296,1	279,1	315,8	450,2	253,2	678,8

Додаток В.

Таблиця В.1. Кореляційна матриця статистичних показників демографічних процесів та основних соціально-економічних явищ, 2009 р.

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11	V12	V13	V14	V15	V16	V17	V18	V19
V1	1,00	-0,18	-0,63	0,12	0,48	-0,44	0,05	0,21	-0,19	-0,09	-0,04	-0,05	0,01	0,17	-0,16	0,29	0,22	0,34	-0,40
V2	-0,18	1,00	0,68	-0,24	-0,47	0,40	-0,31	-0,36	0,02	0,51	0,32	0,12	-0,07	-0,14	0,06	-0,48	-0,51	-0,42	0,47
V3	-0,63	0,68	1,00	-0,13	-0,65	0,60	-0,20	-0,28	0,06	0,25	0,23	-0,04	-0,08	-0,12	0,03	-0,52	-0,51	-0,50	0,73
V4	0,12	-0,24	-0,13	1,00	0,02	0,22	-0,11	-0,01	-0,14	-0,16	0,14	-0,38	-0,17	0,07	-0,26	0,23	0,23	0,23	0,09
V5	0,48	-0,47	-0,65	0,02	1,00	-0,97	0,14	0,31	-0,19	-0,21	-0,24	0,10	0,04	0,14	-0,09	0,13	0,12	0,13	-0,77
V6	-0,44	0,40	0,60	0,22	-0,97	1,00	-0,16	-0,31	0,15	0,17	0,27	-0,18	-0,08	-0,12	0,03	-0,08	-0,06	-0,07	0,78
V7	0,05	-0,31	-0,20	-0,11	0,14	-0,16	1,00	0,71	0,52	-0,11	-0,40	0,44	0,90	0,39	0,56	0,06	0,05	0,06	-0,06
V8	0,21	-0,36	-0,28	-0,01	0,31	-0,31	0,71	1,00	-0,24	-0,06	-0,10	0,08	0,64	0,82	-0,14	0,38	0,35	0,38	-0,35
V9	-0,19	0,02	0,06	-0,14	-0,19	0,15	0,52	-0,24	1,00	-0,08	-0,42	0,51	0,46	-0,45	0,94	-0,37	-0,35	-0,38	0,35
V10	-0,09	0,51	0,25	-0,16	-0,21	0,17	-0,11	-0,06	-0,08	1,00	0,71	0,13	0,33	0,35	-0,01	0,09	0,04	0,13	0,06
V11	-0,04	0,32	0,23	0,14	-0,24	0,27	-0,40	-0,10	-0,42	0,71	1,00	-0,61	-0,07	0,48	-0,56	0,24	0,20	0,27	-0,02
V12	-0,05	0,12	-0,04	-0,38	0,10	-0,18	0,44	0,08	0,51	0,13	-0,61	1,00	0,47	-0,28	0,78	-0,25	-0,26	-0,24	0,10
V13	0,01	-0,07	-0,08	-0,17	0,04	-0,08	0,90	0,64	0,46	0,33	-0,07	0,47	1,00	0,53	0,53	0,10	0,06	0,12	-0,03
V14	0,17	-0,14	-0,12	0,07	0,14	-0,12	0,39	0,82	-0,45	0,35	0,48	-0,28	0,53	1,00	-0,44	0,47	0,42	0,49	-0,32
V15	-0,16	0,06	0,03	-0,26	-0,09	0,03	0,56	-0,14	0,94	-0,01	-0,56	0,78	0,53	-0,44	1,00	-0,37	-0,36	-0,37	0,29
V16	0,29	-0,48	-0,52	0,23	0,13	-0,08	0,06	0,38	-0,37	0,09	0,24	-0,25	0,10	0,47	-0,37	1,00	0,98	0,98	-0,52
V17	0,22	-0,51	-0,51	0,23	0,12	-0,06	0,05	0,35	-0,35	0,04	0,20	-0,26	0,06	0,42	-0,36	0,98	1,00	0,92	-0,51
V18	0,34	-0,42	-0,50	0,23	0,13	-0,07	0,06	0,38	-0,38	0,13	0,27	-0,24	0,12	0,49	-0,37	0,98	0,92	1,00	-0,50
V19	-0,40	0,47	0,73	0,09	-0,77	0,78	-0,06	-0,35	0,35	0,06	-0,02	0,10	-0,03	-0,32	0,29	-0,52	-0,51	-0,50	1,00
V20	-0,32	0,48	0,69	0,13	-0,70	0,72	-0,02	-0,33	0,38	0,04	-0,05	0,11	0,00	-0,32	0,32	-0,57	-0,58	-0,54	0,98
V21	-0,47	0,46	0,75	0,05	-0,80	0,80	-0,08	-0,37	0,34	0,08	-0,01	0,10	-0,04	-0,33	0,29	-0,48	-0,46	-0,48	0,99
V22	0,31	-0,30	-0,57	-0,23	0,83	-0,86	0,04	0,21	-0,21	-0,13	-0,11	0,01	-0,02	0,12	-0,14	0,07	0,07	0,05	-0,89
V23	0,26	-0,26	-0,53	-0,31	0,79	-0,84	-0,01	0,19	-0,24	-0,07	-0,07	0,03	-0,04	0,12	-0,16	0,08	0,07	0,06	-0,88
V24	0,37	-0,32	-0,61	-0,16	0,85	-0,87	0,06	0,24	-0,21	-0,15	-0,11	0,00	-0,01	0,14	-0,15	0,08	0,08	0,07	-0,89
V25	0,36	-0,46	-0,72	-0,13	0,76	-0,77	0,02	0,35	-0,39	-0,04	0,04	-0,10	0,00	0,32	-0,32	0,46	0,46	0,44	-0,96
V26	-0,55	0,24	0,53	0,02	-0,54	0,53	-0,12	-0,47	0,40	-0,03	-0,11	0,13	-0,13	-0,48	0,34	-0,41	-0,38	-0,42	0,68
V27	-0,54	0,03	0,42	0,02	-0,23	0,23	0,00	-0,07	0,08	-0,03	-0,02	0,01	-0,01	-0,08	0,06	-0,42	-0,35	-0,47	0,45
V28	0,35	-0,28	-0,45	-0,26	0,71	-0,75	-0,09	0,20	-0,36	-0,17	-0,14	0,01	-0,16	0,10	-0,26	-0,02	0,00	-0,05	-0,62
V29	-0,17	1,00	0,65	-0,23	-0,45	0,38	-0,31	-0,36	0,01	0,53	0,33	0,13	-0,06	-0,13	0,06	-0,46	-0,50	-0,40	0,45
V30	-0,20	0,99	0,67	-0,26	-0,44	0,37	-0,31	-0,33	-0,03	0,54	0,36	0,11	-0,05	-0,08	0,03	-0,42	-0,46	-0,37	0,42
V31	-0,19	1,00	0,69	-0,25	-0,47	0,39	-0,29	-0,34	0,01	0,50	0,32	0,12	-0,06	-0,12	0,06	-0,48	-0,51	-0,43	0,47
V32	-0,11	0,98	0,62	-0,26	-0,44	0,37	-0,29	-0,36	0,03	0,48	0,28	0,14	-0,07	-0,15	0,08	-0,46	-0,50	-0,41	0,44
V33	-0,33	0,90	0,64	-0,29	-0,40	0,32	-0,31	-0,44	0,11	0,46	0,24	0,18	-0,09	-0,25	0,16	-0,55	-0,57	-0,50	0,46
V34	0,00	0,30	0,29	-0,02	-0,33	0,31	0,06	-0,18	0,30	0,05	-0,15	0,28	0,08	-0,25	0,33	-0,39	-0,38	-0,39	0,48
V35	0,00	0,97	0,60	-0,19	-0,45	0,39	-0,33	-0,37	-0,01	0,47	0,32	0,08	-0,11	-0,14	0,03	-0,42	-0,47	-0,36	0,46
V36	0,05	0,13	-0,06	-0,05	0,07	-0,08	0,00	0,13	-0,14	0,51	0,48	-0,09	0,23	0,38	-0,14	0,19	0,15	0,21	-0,17
V37	0,05	0,56	0,31	-0,20	-0,25	0,20	-0,34	-0,41	0,03	0,08	0,01	0,08	-0,28	-0,35	0,05	-0,40	-0,44	-0,35	0,27

Вихідні дані

V1 Територія
V2 Чисельність населення
V3 Щільність населення
V4 Народжуваність
V5 Смертність
V6 Природний приріст
V7 Чисельність прибулих (в межах області)
V8 Чисельність вибулих (в межах області)
V9 Міграційний приріст (в межах області)
V10 Чисельність прибулих (зовнішня міграція)

V11 Чисельність вибулих (зовнішня міграція)
V12 Міграційний приріст (зовнішня міграція)
V13 Чисельність прибулих (загальна міграція)
V14 Чисельність вибулих (загальна міграція)
V15 Міграційний приріст (загальна міграція)
V16 Частка осіб молодше працездатного віку
V17 Частка чоловіків молодше працездатного віку
V18 Частка жінок молодше працездатного віку
V19 Частка осіб працездатного віку
V20 Частка чоловіків працездатного віку
V21 Частка жінок працездатного віку
V22 Частка осіб старше працездатного віку
V23 Частка чоловіків старше працездатного віку
V24 Частка жінок старше працездатного віку

V25 Демографічне навантаження
V27 Розлучення
V28 Забезпечення житлом
V29 Введення житла в експлуатацію
V30 Послуги населення
V31 Пасажирооборот
V32 Надходження інвестицій
V33 Малі підприємства
V34 Заробітна плата
V35 Оздоровчі заклади
V36 Злочинність
V37 Забруднення повітря

продовження таблиці В.1.

	V20	V21	V22	V23	V24	V25	V26	V27	V28	V29	V30	V31	V32	V33	V34	V35	V36	V37
V1	-0,32	-0,47	0,31	0,26	0,37	0,36	-0,55	-0,54	0,35	-0,17	-0,20	-0,19	-0,11	-0,33	0,00	0,00	0,05	0,05
V2	0,48	0,46	-0,30	-0,26	-0,32	-0,46	0,24	0,03	-0,28	1,00	0,99	1,00	0,98	0,90	0,30	0,97	0,13	0,56
V3	0,69	0,75	-0,57	-0,53	-0,61	-0,72	0,53	0,42	-0,45	0,65	0,67	0,69	0,62	0,64	0,29	0,60	-0,06	0,31
V4	0,13	0,05	-0,23	-0,31	-0,16	-0,13	0,02	0,02	-0,26	-0,23	-0,26	-0,25	-0,26	-0,29	-0,02	-0,19	-0,05	-0,20
V5	-0,70	-0,80	0,83	0,79	0,85	0,76	-0,54	-0,23	0,71	-0,45	-0,44	-0,47	-0,44	-0,40	-0,33	-0,45	0,07	-0,25
V6	0,72	0,80	-0,86	-0,84	-0,87	-0,77	0,53	0,23	-0,75	0,38	0,37	0,39	0,37	0,32	0,31	0,39	-0,08	0,20
V7	-0,02	-0,08	0,04	-0,01	0,06	0,02	-0,12	0,00	-0,09	-0,31	-0,31	-0,29	-0,29	-0,31	0,06	-0,33	0,00	-0,34
V8	-0,33	-0,37	0,21	0,19	0,24	0,35	-0,47	-0,07	0,20	-0,36	-0,33	-0,34	-0,36	-0,44	-0,18	-0,37	0,13	-0,41
V9	0,38	0,34	-0,21	-0,24	-0,21	-0,39	0,40	0,08	-0,36	0,01	-0,03	0,01	0,03	0,11	0,30	-0,01	-0,14	0,03
V10	0,04	0,08	-0,13	-0,07	-0,15	-0,04	-0,03	-0,03	-0,17	0,53	0,54	0,50	0,48	0,46	0,05	0,47	0,51	0,08
V11	-0,05	-0,01	-0,11	-0,07	-0,11	0,04	-0,11	-0,02	-0,14	0,33	0,36	0,32	0,28	0,24	-0,15	0,32	0,48	0,01
V12	0,11	0,10	0,01	0,03	0,00	-0,10	0,13	0,01	0,01	0,13	0,11	0,12	0,14	0,18	0,28	0,08	-0,09	0,08
V13	0,00	-0,04	-0,02	-0,04	-0,01	0,00	-0,13	-0,01	-0,16	-0,06	-0,05	-0,06	-0,07	-0,09	0,08	-0,11	0,23	-0,28
V14	-0,32	-0,33	0,12	0,12	0,14	0,32	-0,48	-0,08	0,10	-0,13	-0,08	-0,12	-0,15	-0,25	-0,25	-0,14	0,38	-0,35
V15	0,32	0,29	-0,14	-0,16	-0,15	-0,32	0,34	0,06	-0,26	0,06	0,03	0,06	0,08	0,16	0,33	0,03	-0,14	0,05
V16	-0,57	-0,48	0,07	0,08	0,08	0,46	-0,41	-0,42	-0,02	-0,46	-0,42	-0,48	-0,46	-0,55	-0,39	-0,42	0,19	-0,40
V17	-0,58	-0,46	0,07	0,07	0,08	0,46	-0,38	-0,35	0,00	-0,50	-0,46	-0,51	-0,50	-0,57	-0,38	-0,47	0,15	-0,44
V18	-0,54	-0,48	0,05	0,06	0,07	0,44	-0,42	-0,47	-0,05	-0,40	-0,37	-0,43	-0,41	-0,50	-0,39	-0,36	0,21	-0,35
V19	0,98	0,99	-0,89	-0,88	-0,89	-0,96	0,68	0,45	-0,62	0,45	0,42	0,47	0,44	0,46	0,48	0,46	-0,17	0,27
V20	1,00	0,94	-0,83	-0,85	-0,81	-0,94	0,67	0,41	-0,59	0,46	0,42	0,47	0,46	0,46	0,46	0,47	-0,20	0,27
V21	0,94	1,00	-0,89	-0,86	-0,91	-0,94	0,68	0,48	-0,62	0,44	0,41	0,46	0,42	0,46	0,48	0,44	-0,14	0,26
V22	-0,83	-0,89	1,00	0,98	0,99	0,87	-0,57	-0,30	0,73	-0,28	-0,26	-0,29	-0,27	-0,25	-0,34	-0,31	0,09	-0,09
V23	-0,85	-0,86	0,98	1,00	0,95	0,86	-0,58	-0,28	0,73	-0,25	-0,22	-0,25	-0,24	-0,19	-0,31	-0,28	0,15	-0,05
V24	-0,81	-0,91	0,99	0,95	1,00	0,87	-0,57	-0,32	0,72	-0,31	-0,29	-0,32	-0,29	-0,29	-0,36	-0,32	0,05	-0,13
V25	-0,94	-0,94	0,87	0,86	0,87	1,00	-0,64	-0,39	0,63	-0,43	-0,40	-0,45	-0,44	-0,41	-0,49	-0,46	0,19	-0,33
V26	0,67	0,68	-0,57	-0,58	-0,57	-0,64	1,00	0,58	-0,35	0,20	0,20	0,21	0,19	0,30	0,43	0,18	-0,14	0,26
V27	0,41	0,48	-0,30	-0,28	-0,32	-0,39	0,58	1,00	0,02	0,01	0,04	0,04	-0,01	0,11	0,30	-0,05	-0,07	-0,03
V28	-0,59	-0,62	0,73	0,73	0,72	0,63	-0,35	0,02	1,00	-0,28	-0,26	-0,28	-0,26	-0,24	-0,19	-0,26	-0,05	-0,08
V29	0,46	0,44	-0,28	-0,25	-0,31	-0,43	0,20	0,01	-0,28	1,00	0,99	0,99	0,97	0,92	0,26	0,97	0,14	0,53
V30	0,42	0,41	-0,26	-0,22	-0,29	-0,40	0,20	0,04	-0,26	0,99	1,00	0,99	0,97	0,89	0,25	0,95	0,16	0,53
V31	0,47	0,46	-0,29	-0,25	-0,32	-0,45	0,21	0,04	-0,28	0,99	0,99	1,00	0,98	0,90	0,29	0,97	0,12	0,55
V32	0,46	0,42	-0,27	-0,24	-0,29	-0,44	0,19	-0,01	-0,26	0,97	0,97	0,98	1,00	0,86	0,33	0,96	0,11	0,55
V33	0,46	0,46	-0,25	-0,19	-0,29	-0,41	0,30	0,11	-0,24	0,92	0,89	0,90	0,86	1,00	0,18	0,85	0,15	0,47
V34	0,46	0,48	-0,34	-0,31	-0,36	-0,49	0,43	0,30	-0,19	0,26	0,25	0,29	0,33	0,18	1,00	0,37	-0,09	0,46
V35	0,47	0,44	-0,31	-0,28	-0,32	-0,46	0,18	-0,05	-0,26	0,97	0,95	0,97	0,96	0,85	0,37	1,00	0,09	0,59
V36	-0,20	-0,14	0,09	0,15	0,05	0,19	-0,14	-0,07	-0,05	0,14	0,16	0,12	0,11	0,15	-0,09	0,09	1,00	0,00
V37	0,27	0,26	-0,09	-0,05	-0,13	-0,33	0,26	-0,03	-0,08	0,53	0,53	0,55	0,55	0,47	0,46	0,59	0,00	1,00

Додаток Г.

Моделі полів інтегральної функції впливу окремих демографічних показників

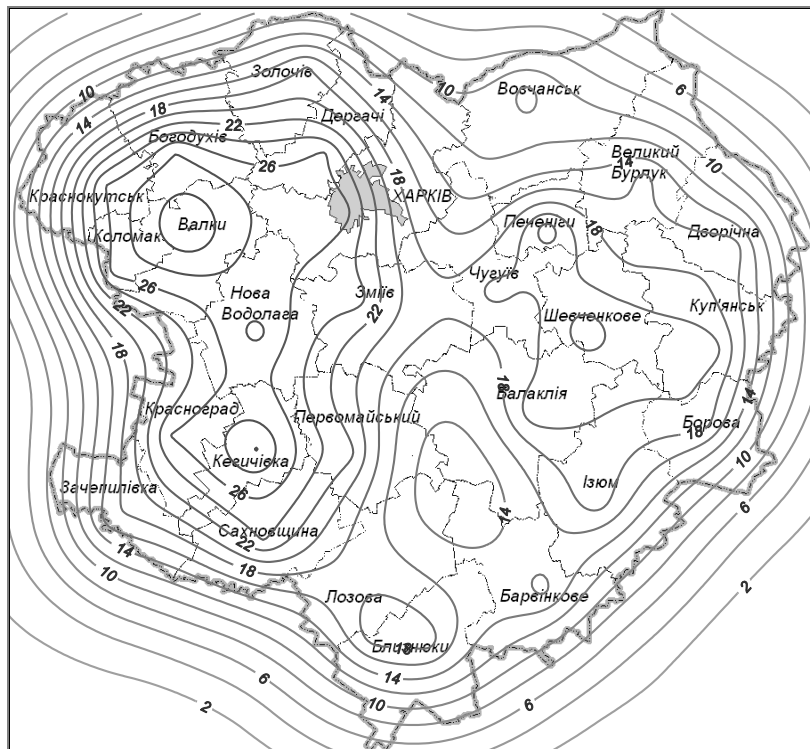

Рис. Г.1. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника народжуваності, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

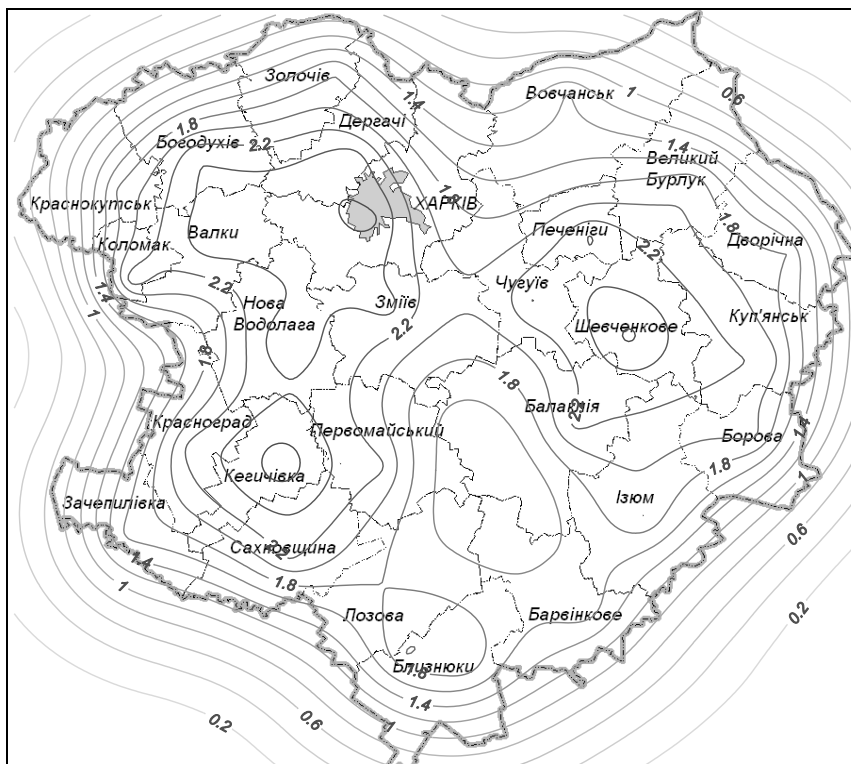

Рис. Г.2. ІФВ-модель поля народжуваності, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

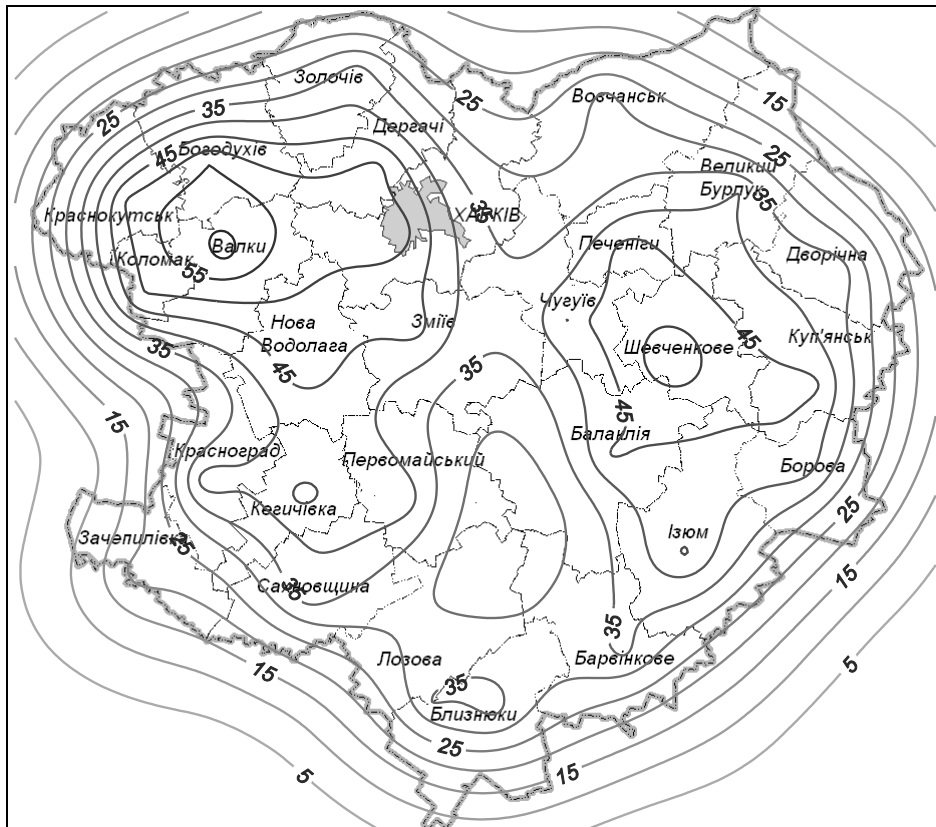

Рис. Г.3. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника смертності, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

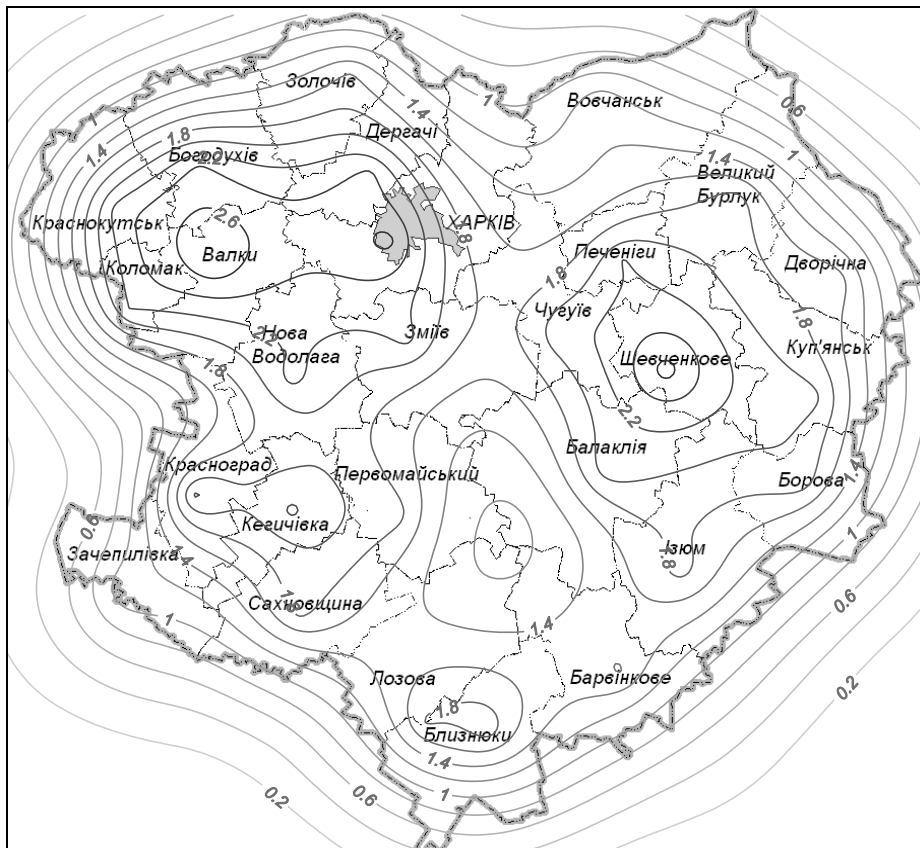

Рис. Г.4. ІФВ-модель поля смертності, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

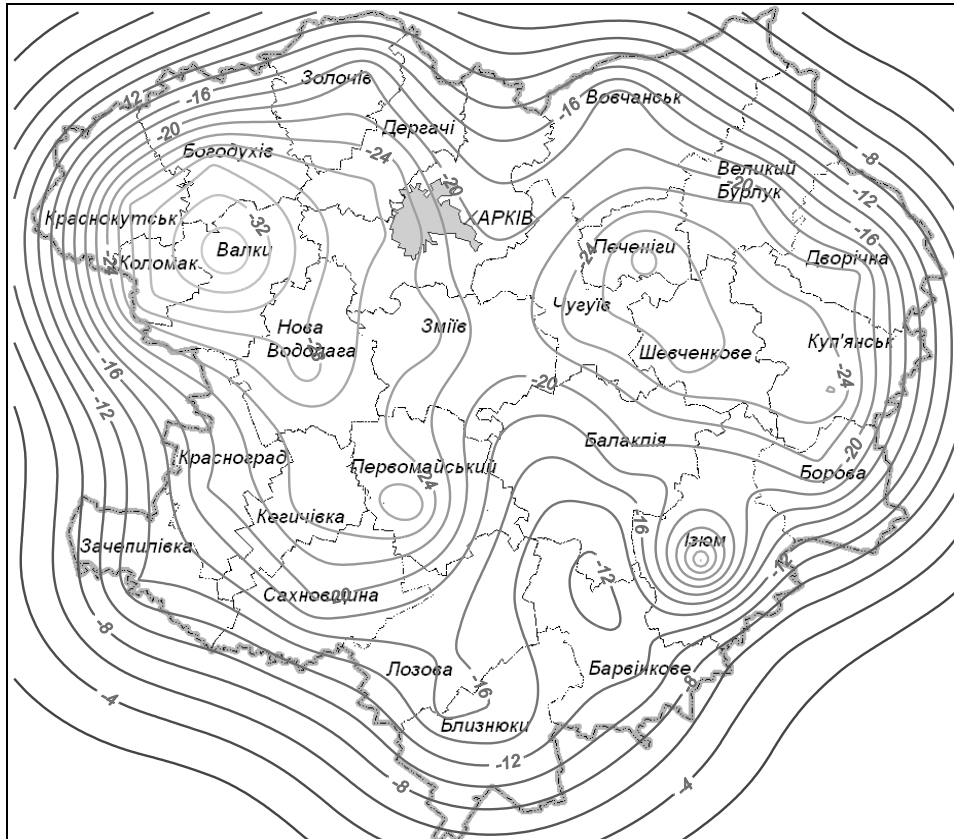

Рис. Г.5. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника природного приросту, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

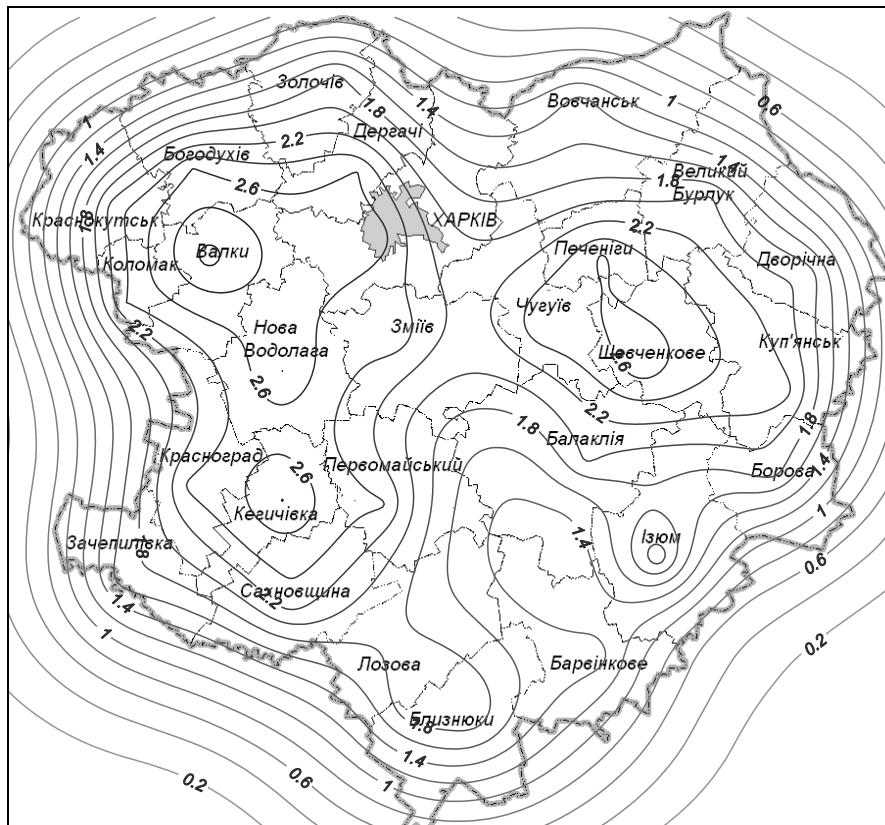

Рис. Г.6. ІФВ-модель поля природного приросту, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

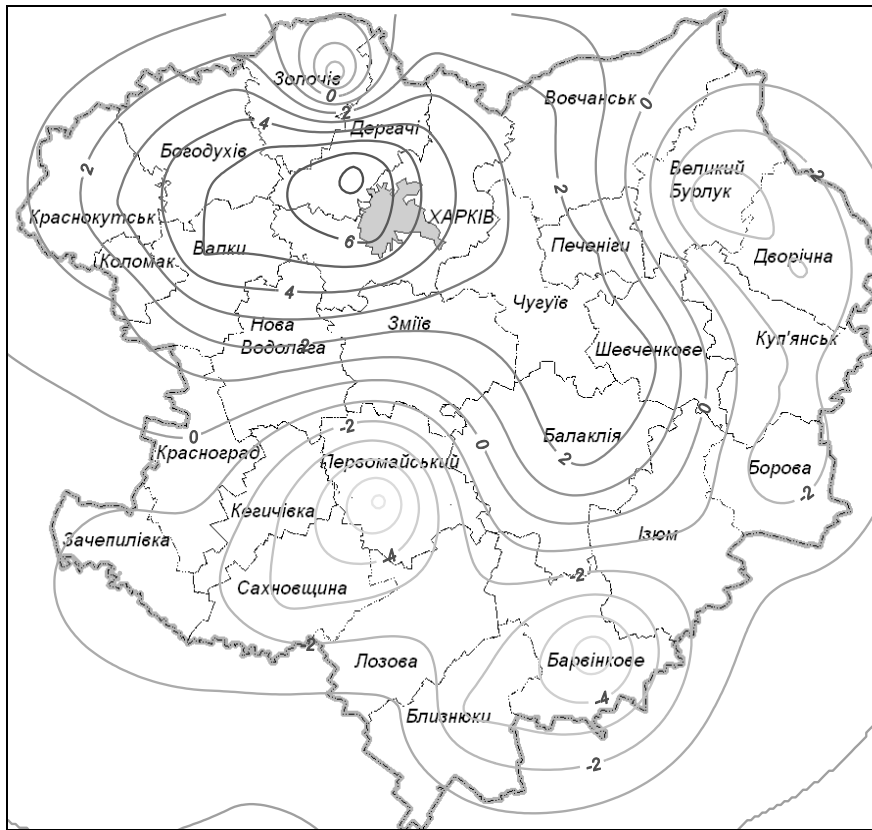

Рис. Г.7. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника сальдо внутрішньої міграції, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

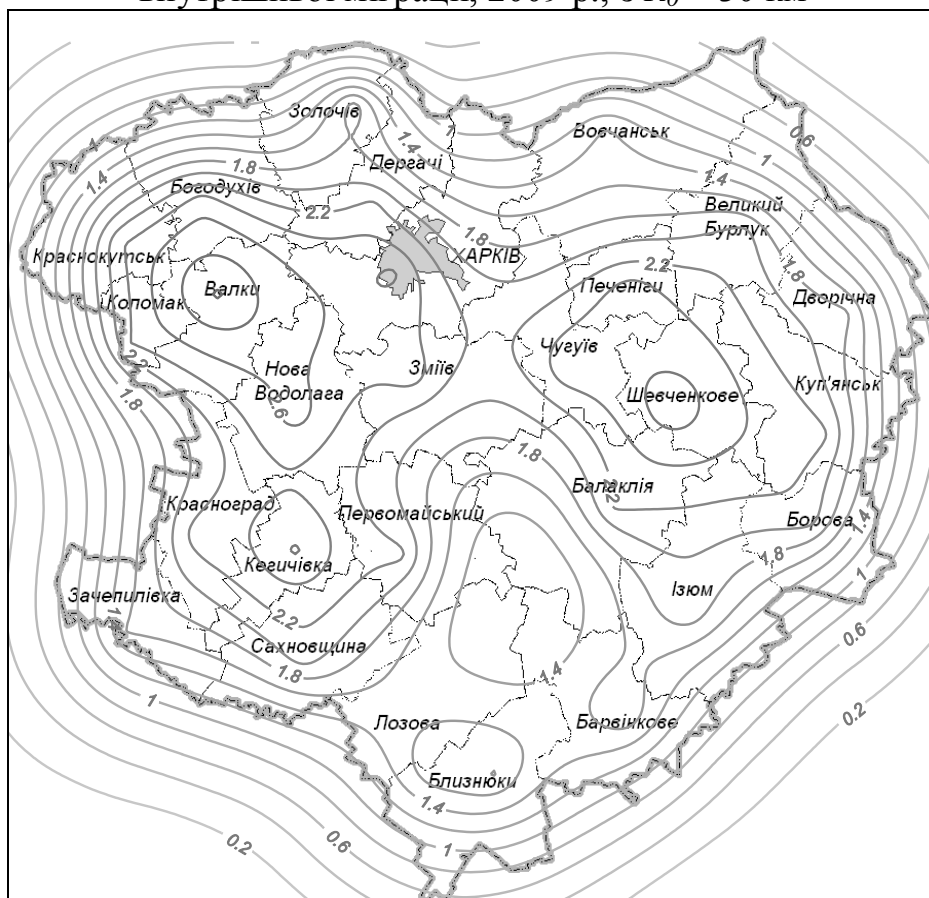

Рис. Г.8. ІФВ-модель поля сальдо внутрішньої міграції, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

Рис. Г.9. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника сальдо зовнішньої міграції, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

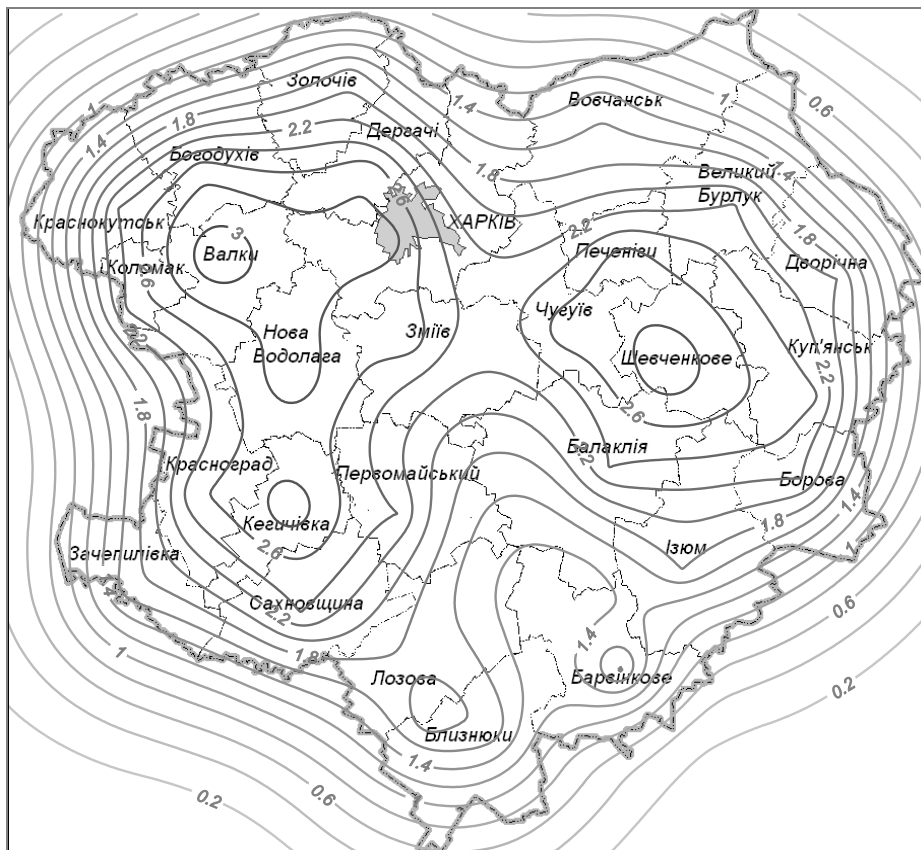

Рис. Г.10. ІФВ-модель поля сальдо зовнішньої міграції, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

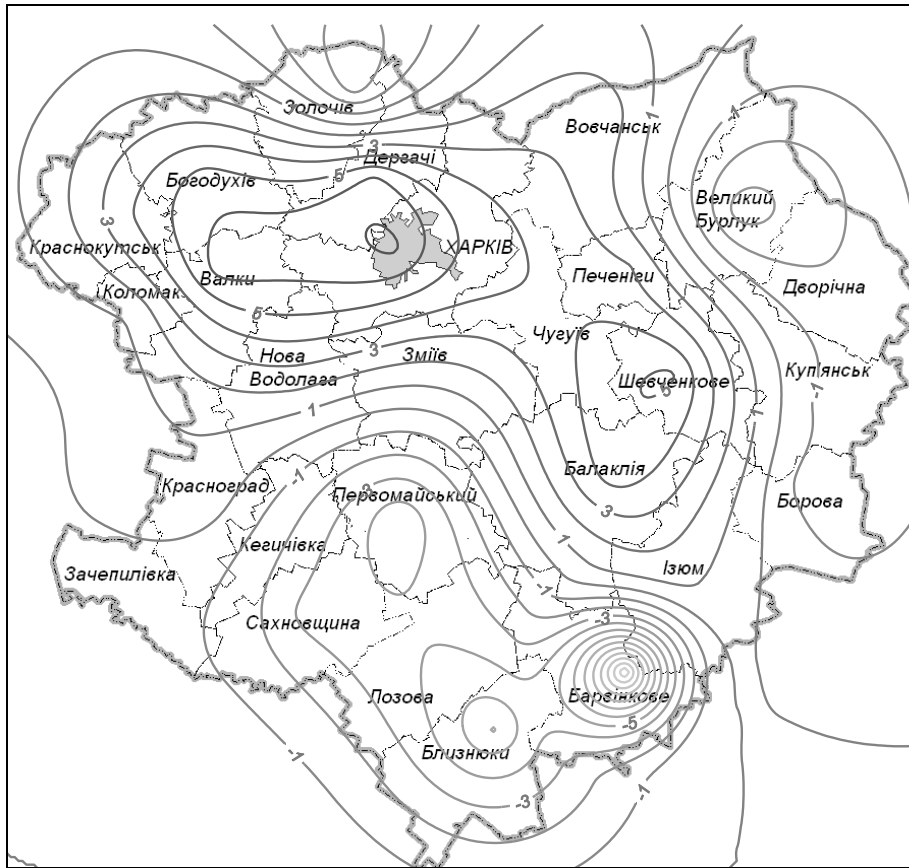

Рис. Г.11. ІФВ-модель просторового розподілу абсолютного показника сальдо загальної міграції, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

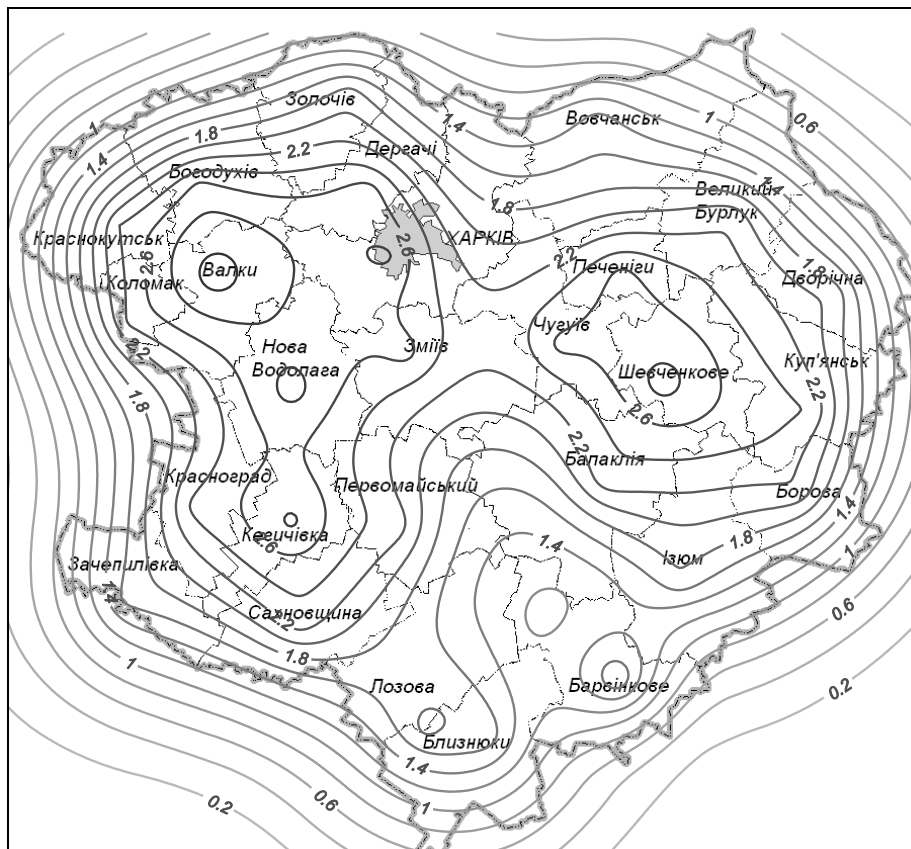

Рис. Г.12. ІФВ-модель поля сальдо загальної міграції, 2009 р., з $R_0 = 30$ км

Додаток Д.

Кластерний аналіз за демографічними та соціально-економічними показниками

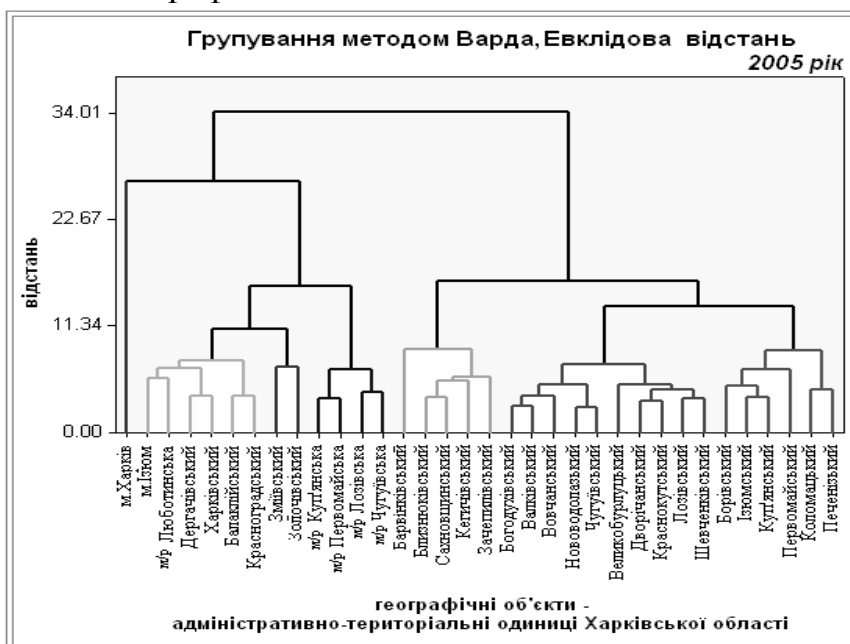

Рис. Д.1. Групування міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2005 р.

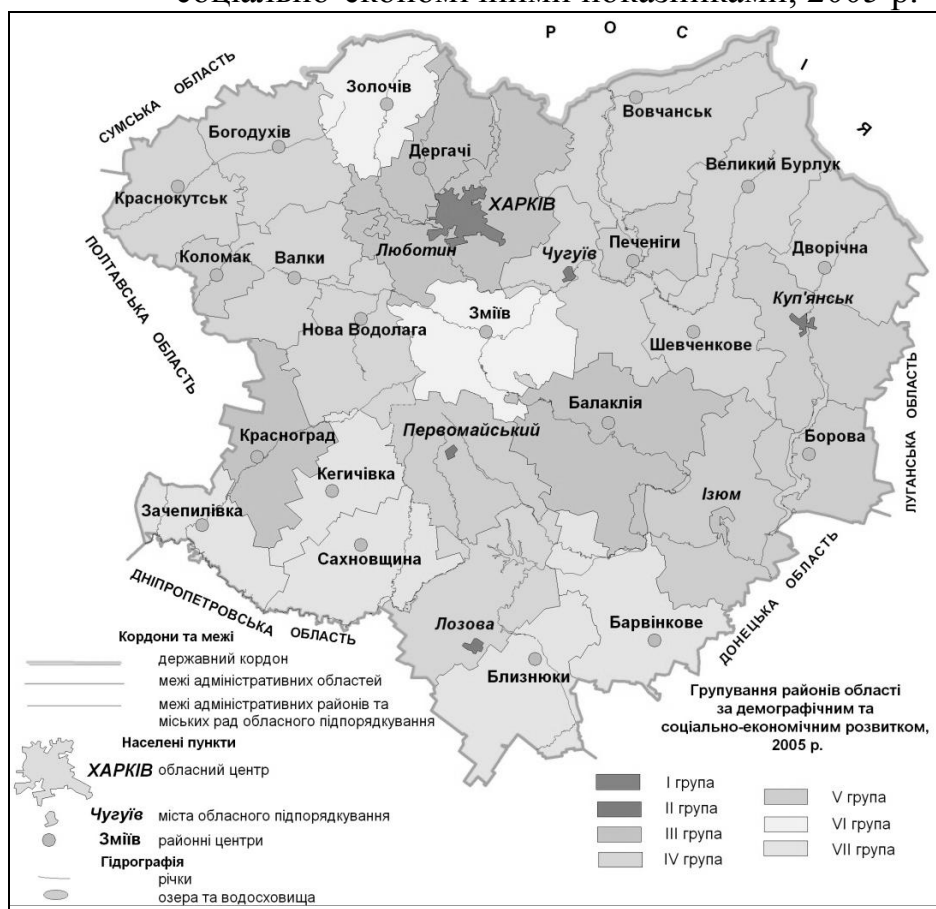

Рис. Д.2. Розподіл міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2005 р.

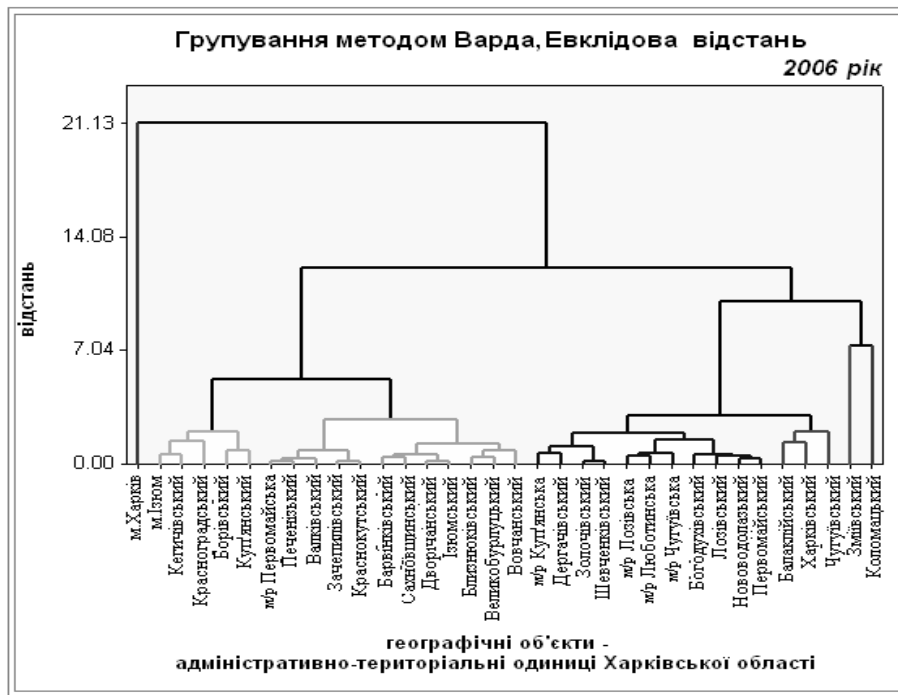

Рис. Д.3. Групування міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2006 р.

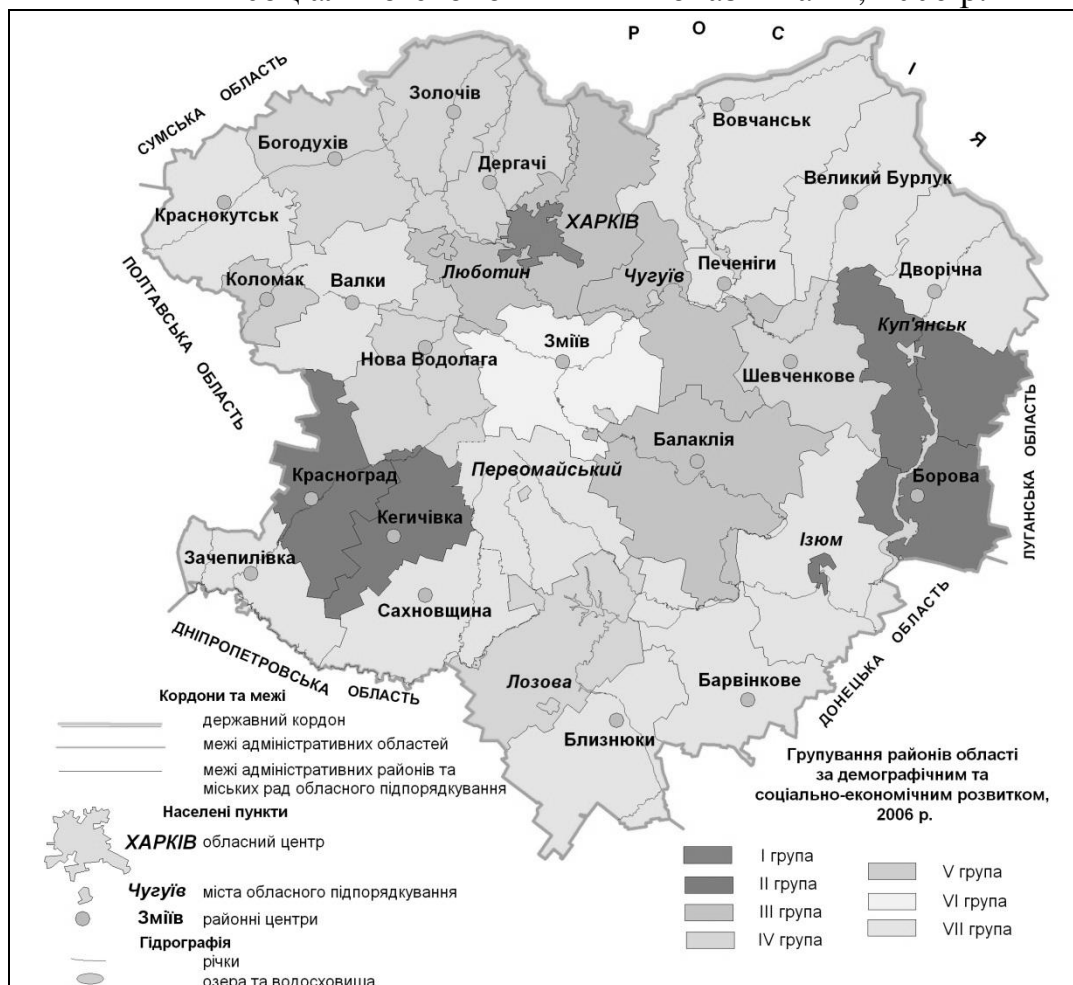

Рис. Д.4. Розподіл міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2006 р.

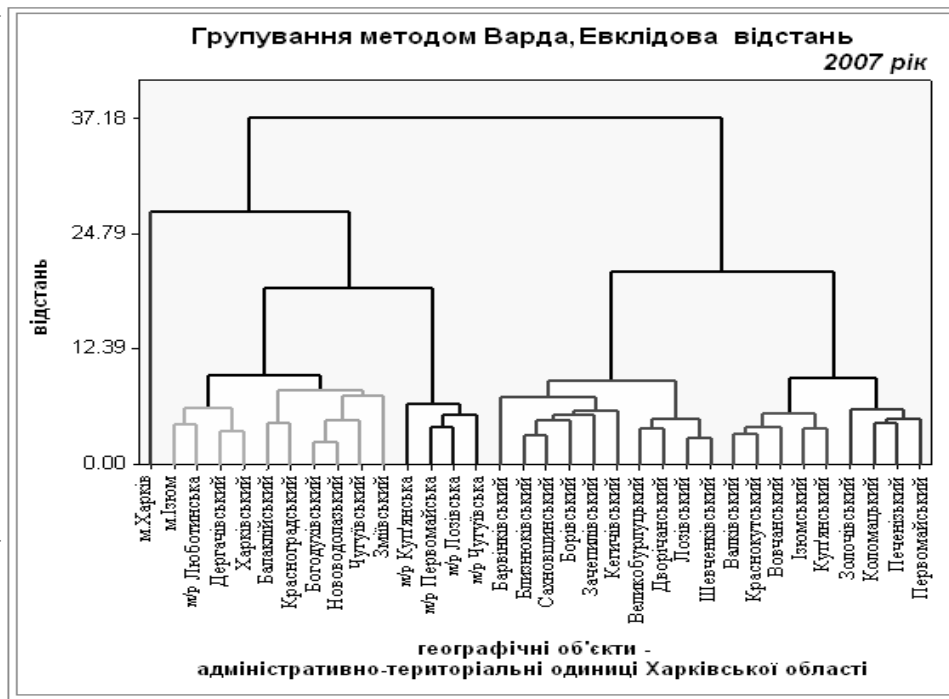

Рис. Д.5. Групування міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2007 р.

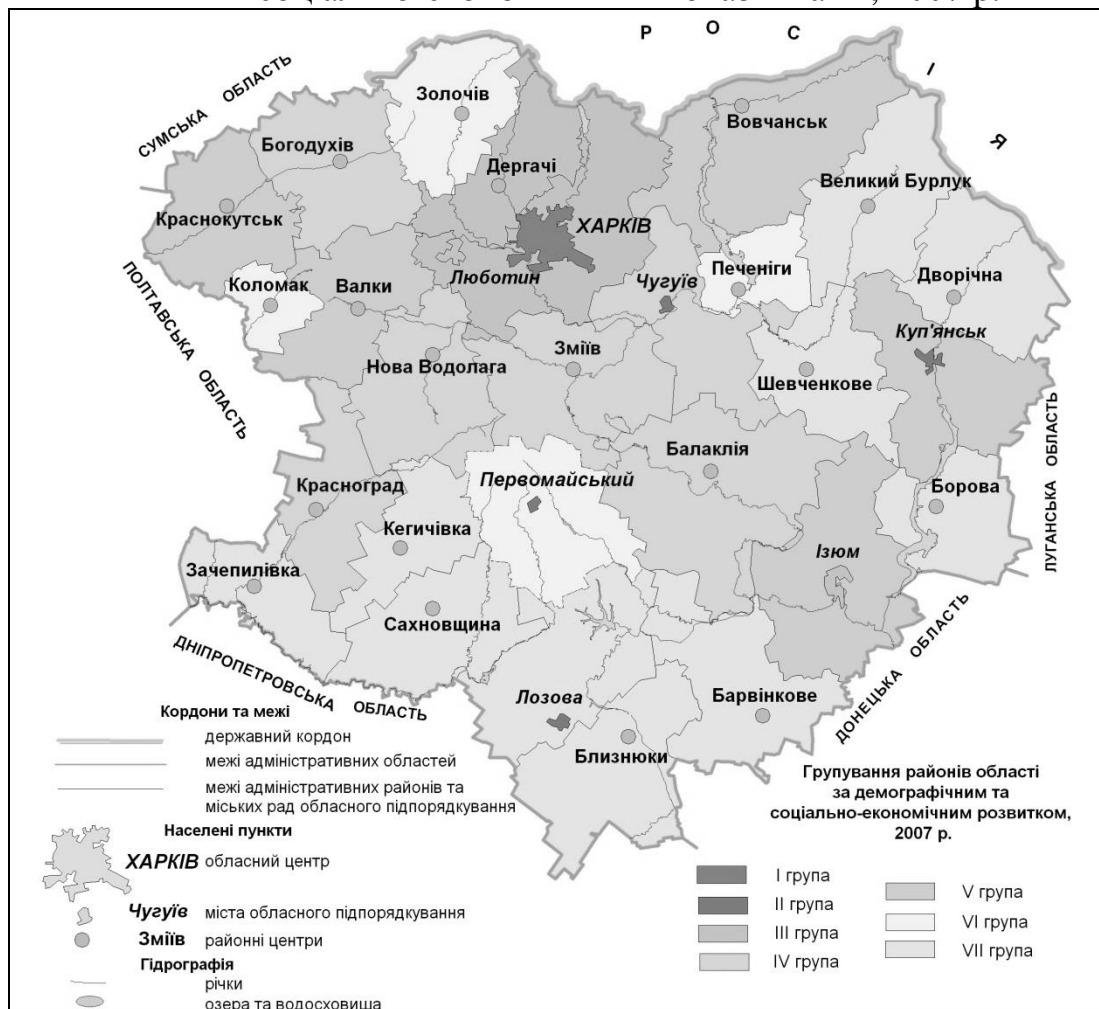

Рис. Д.6. Розподіл міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2007 р.

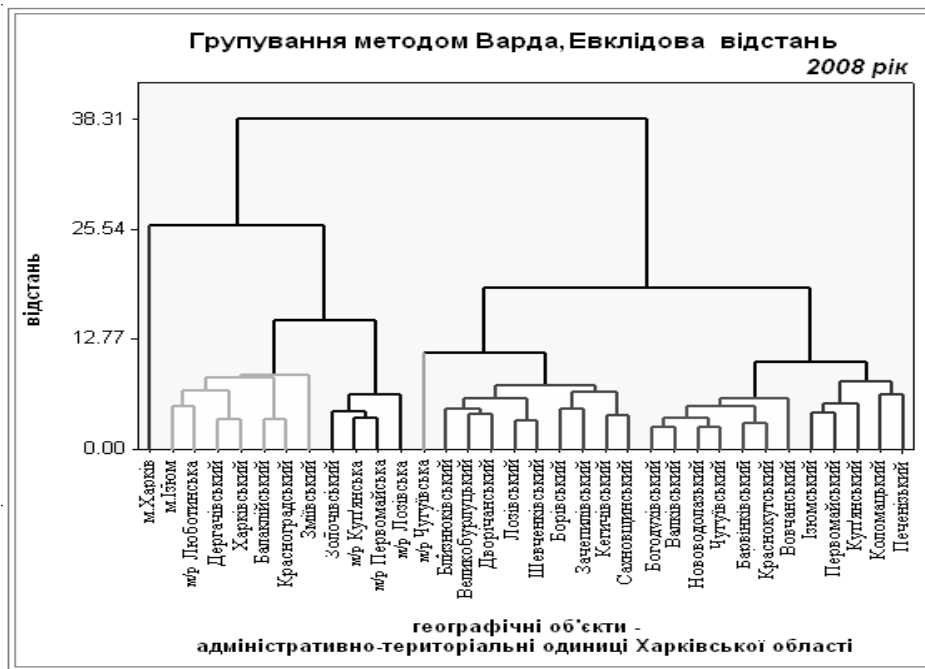

Рис. Д.7. Групування міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2008 р.

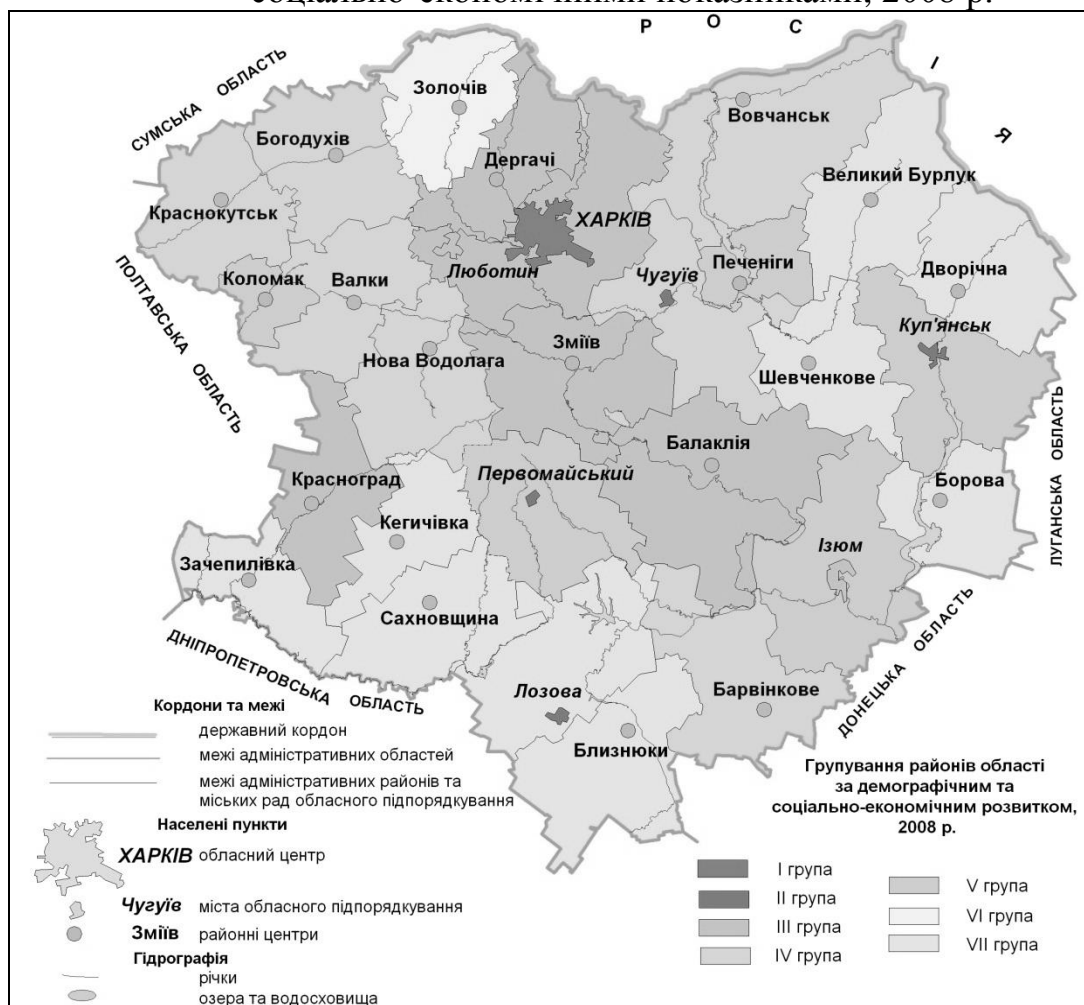

Рис. Д.8. Розподіл міст та районів Харківської області за демографічними та соціально-економічними показниками, 2008 р.

Додаток Е.

Таблиця Е.1.
Коефіцієнт співвідношення народжуваності і смертності
по містам та районам Харківської області, 2002-2009 рр.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Всього по області	0,44	0,46	0,49	0,48	0,53	0,56	0,60	0,62
м. Харків	0,50	0,55	0,58	0,58	0,63	0,64	0,71	0,74
м. Ізюм	0,46	0,46	0,46	0,44	0,49	0,46	0,49	0,54
м/р Куп'янська	0,47	0,49	0,45	0,51	0,55	0,54	0,56	0,66
м/р Лозівська	0,56	0,53	0,55	0,50	0,61	0,66	0,66	0,70
м/р Люботинська	0,32	0,30	0,37	0,36	0,37	0,46	0,49	0,48
м/р Первомайська	0,53	0,51	0,61	0,52	0,65	0,70	0,65	0,67
м/р Чугуївська	0,52	0,55	0,52	0,61	0,64	0,78	0,69	0,61
Балаклійський	0,42	0,45	0,41	0,43	0,42	0,46	0,56	0,50
Барвінківський	0,41	0,37	0,42	0,39	0,38	0,45	0,50	0,58
Близнюківський	0,38	0,34	0,41	0,35	0,43	0,47	0,41	0,60
Богодухівський	0,36	0,40	0,35	0,36	0,39	0,42	0,51	0,47
Борівський	0,40	0,38	0,40	0,38	0,45	0,48	0,46	0,44
Валківський	0,31	0,30	0,36	0,33	0,38	0,42	0,47	0,43
Великобурлуцький	0,40	0,44	0,41	0,36	0,40	0,53	0,49	0,52
Вовчанський	0,35	0,33	0,38	0,34	0,40	0,40	0,47	0,39
Дворічанський	0,35	0,31	0,42	0,36	0,47	0,44	0,45	0,45
Дергачівський	0,41	0,37	0,41	0,45	0,45	0,49	0,57	0,54
Зачепилівський	0,40	0,51	0,38	0,37	0,51	0,42	0,50	0,53
Зміївський	0,40	0,38	0,42	0,39	0,48	0,52	0,50	0,49
Золочівський	0,32	0,36	0,36	0,33	0,33	0,39	0,41	0,48
Ізюмський	0,33	0,51	0,28	0,31	0,30	0,32	0,35	0,38
Кегичівський	0,54	0,55	0,65	0,51	0,59	0,57	0,71	0,60
Коломацький	0,28	0,31	0,33	0,34	0,40	0,39	0,52	0,40
Красноградський	0,46	0,46	0,51	0,45	0,50	0,54	0,52	0,60
Краснокутський	0,35	0,32	0,37	0,37	0,46	0,45	0,51	0,47
Куп'янський	0,35	0,38	0,36	0,38	0,41	0,45	0,42	0,46
Лозівський	0,45	0,46	0,51	0,41	0,46	0,52	0,53	0,54
Нововодолазький	0,37	0,38	0,41	0,38	0,42	0,47	0,47	0,49
Первомайський	0,36	0,33	0,33	0,29	0,34	0,36	0,41	0,39
Печенівський	0,30	0,37	0,30	0,36	0,34	0,42	0,39	0,43
Сахновщинський	0,46	0,45	0,36	0,43	0,46	0,49	0,63	0,61
Харківський	0,39	0,40	0,43	0,42	0,47	0,51	0,58	0,61
Чугуївський	0,42	0,39	0,37	0,38	0,44	0,56	0,50	0,52
Шевченківський	0,50	0,39	0,51	0,40	0,47	0,56	0,50	0,58

Таблиця Е.2.

Коефіцієнт співвідношення прибуття і вибуття в межах області
по містам та районам Харківської області, 2002-2009 рр.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Всього по області	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
м. Харків	1,28	1,26	1,28	1,14	1,04	0,95	0,96	0,88
м. Ізюм	1,07	1,06	0,97	1,21	1,25	1,25	0,98	0,99
м/р Куп'янська	0,88	0,94	0,96	1,03	1,04	1,02	1,10	1,13
м/р Лозівська	0,86	0,81	0,83	1,00	0,88	1,12	1,12	1,01
м/р Люботинська	0,49	0,59	0,89	1,20	1,17	1,66	1,70	1,68
м/р Первомайська	0,82	0,87	0,88	1,04	1,03	1,04	1,02	1,31
м/р Чугуївська	0,35	0,40	0,42	0,67	0,52	0,60	0,58	0,74
Балаклійський	0,76	0,84	0,90	0,89	1,01	0,96	1,09	1,14
Барвінківський	0,60	0,51	0,39	0,22	0,28	0,20	0,11	0,43
Близнюківський	0,55	0,55	0,54	0,40	0,51	0,57	0,52	0,78
Богодухівський	0,89	0,37	0,46	0,36	0,69	0,80	0,99	1,10
Борівський	0,65	0,79	0,54	0,62	0,57	0,47	0,77	0,83
Валківський	0,92	0,89	0,92	0,94	0,99	1,08	1,00	1,26
Великобурлуцький	0,53	0,56	0,39	0,41	0,54	0,51	0,67	0,71
Вовчанський	0,88	0,87	0,92	0,93	0,89	1,05	1,03	1,13
Дворічанський	0,64	0,65	0,62	0,43	0,55	0,64	0,52	0,87
Дергачівський	1,13	1,19	1,24	1,63	1,71	1,54	1,48	1,78
Зачепилівський	0,67	0,52	0,50	0,47	0,58	0,81	0,65	0,74
Зміївський	0,88	0,99	0,66	0,68	0,71	0,78	0,71	0,96
Золочівський	0,52	0,47	0,42	0,39	0,48	0,38	0,53	0,42
Ізюмський	1,08	0,99	1,08	0,71	0,86	1,02	0,77	0,98
Кегичівський	0,99	0,70	0,95	0,83	0,86	0,87	0,82	0,95
Коломацький	1,31	0,94	0,87	0,81	0,77	0,58	0,96	0,89
Красноградський	0,97	1,08	0,99	0,96	1,02	0,97	0,94	1,08
Краснокутський	0,83	0,87	0,80	0,80	0,91	1,08	0,96	1,08
Куп'янський	1,11	1,09	0,87	1,03	0,95	1,02	1,02	0,96
Лозівський	0,73	0,88	1,02	0,81	0,95	0,89	0,83	1,10
Нововодолазький	0,43	0,72	0,54	0,51	0,75	0,79	0,87	0,97
Первомайський	1,15	1,15	0,82	0,82	0,96	0,86	0,76	0,73
Печенізький	1,06	0,93	0,99	1,02	1,28	1,07	1,42	1,15
Сахновщинський	0,97	0,75	0,76	0,66	0,76	0,70	0,72	0,84
Харківський	1,17	1,14	1,25	1,45	1,53	1,65	1,58	1,32
Чугуївський	0,84	0,93	1,09	1,10	1,14	1,35	1,33	1,00
Шевченківський	0,99	0,99	0,80	0,90	0,91	0,84	0,89	1,16

Таблиця Е.3.

Коефіцієнт співвідношення прибуття і вибуття за межі області
по містам та районам Харківської області, 2002-2009 рр.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Всього по області	1,13	1,21	1,30	1,29	1,26	1,22	1,24	1,12
м. Харків	1,25	1,33	1,44	1,45	1,39	1,31	1,31	1,13
м. Ізюм	1,04	0,98	0,93	1,27	1,23	1,33	1,10	0,99
м/р Куп'янська	0,71	0,94	1,11	1,39	1,19	1,11	1,46	1,06
м/р Лозівська	0,83	0,86	0,77	0,96	0,85	1,14	1,09	0,70
м/р Люботинська	1,59	1,93	2,17	2,08	1,96	1,47	1,86	1,91
м/р Первомайська	0,64	0,78	1,00	1,24	1,03	1,08	1,25	1,20
м/р Чугуївська	1,00	1,27	1,47	1,38	0,61	0,64	0,79	0,71
Балаклійський	0,82	1,03	1,29	1,11	0,99	1,07	1,26	1,53
Барвінківський	0,72	0,52	0,40	0,28	0,22	0,19	0,09	0,38
Близнюківський	0,42	0,53	0,32	0,45	0,46	0,62	0,81	0,68
Богодухівський	0,56	0,72	0,79	0,49	0,74	1,01	0,94	1,35
Борівський	1,07	1,03	0,66	0,80	0,82	0,54	0,92	1,09
Валківський	1,04	1,22	2,04	1,58	1,69	1,17	1,32	1,29
Великобурлуцький	0,80	0,88	0,58	0,45	0,75	0,61	0,55	0,68
Вовчанський	0,93	1,00	1,30	1,15	1,17	1,30	1,21	1,49
Дворічанський	0,58	0,88	0,92	0,65	0,61	1,04	0,70	1,52
Дергачівський	1,40	1,47	1,77	1,72	1,46	1,49	1,65	1,31
Зачепилівський	0,82	0,65	0,65	0,54	0,50	0,65	0,90	1,17
Зміївський	0,96	0,96	0,78	0,78	0,95	1,11	1,42	1,01
Золочівський	0,67	0,42	0,54	0,70	1,24	0,66	0,62	0,64
Ізюмський	1,23	1,41	1,02	0,96	0,89	0,93	0,80	1,14
Кегичівський	1,23	1,40	1,21	1,00	1,01	0,86	0,90	1,14
Коломацький	1,10	1,26	1,01	0,83	0,67	0,83	0,87	0,86
Красноградський	1,24	1,04	1,16	0,90	1,20	1,29	1,14	1,14
Краснокутський	0,99	1,02	1,06	1,40	1,60	1,31	0,96	1,13
Куп'янський	0,43	0,58	0,86	0,78	0,81	0,91	0,85	0,91
Лозівський	0,90	0,64	0,45	0,64	0,57	0,65	0,86	0,79
Нововодолазький	0,49	0,84	0,89	1,09	1,10	0,94	1,69	1,42
Первомайський	0,96	1,29	0,95	0,59	0,65	0,70	1,05	1,44
Печенізький	0,68	1,11	1,32	0,85	1,33	1,67	2,00	1,14
Сахновщинський	0,86	0,61	0,61	0,51	0,56	0,61	0,78	1,06
Харківський	1,44	1,57	1,99	1,57	1,76	1,70	1,65	1,31
Чугуївський	1,25	1,12	1,52	1,66	1,45	1,15	1,28	1,03
Шевченківський	1,21	1,42	1,55	1,33	1,03	1,07	1,39	1,89

Таблиця Е.4.
Комплексний коефіцієнт демографічного розвитку
по містам та районам Харківської області, 2002-2009 рр.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Всього по області	0,86	0,89	0,93	0,92	0,93	0,92	0,95	0,91
м. Харків	1,01	1,04	1,10	1,06	1,02	0,97	0,99	0,92
м. Ізюм	0,86	0,83	0,79	0,97	0,99	1,01	0,86	0,84
м/р Куп'янська	0,68	0,79	0,84	0,98	0,93	0,89	1,04	0,95
м/р Лозівська	0,75	0,74	0,72	0,82	0,78	0,97	0,96	0,81
м/р Люботинська	0,80	0,94	1,14	1,21	1,17	1,19	1,35	1,36
м/р Первомайська	0,66	0,72	0,83	0,93	0,90	0,94	0,98	1,06
м/р Чугуївська	0,62	0,74	0,80	0,89	0,59	0,67	0,69	0,68
Балаклійський	0,66	0,77	0,87	0,81	0,81	0,83	0,97	1,06
Барвінківський	0,58	0,47	0,40	0,30	0,29	0,28	0,23	0,46
Близнюківський	0,45	0,47	0,42	0,40	0,47	0,55	0,58	0,69
Богодухівський	0,60	0,50	0,54	0,41	0,61	0,75	0,81	0,98
Борівський	0,71	0,73	0,53	0,60	0,61	0,49	0,72	0,79
Валківський	0,75	0,81	1,11	0,95	1,02	0,89	0,93	0,99
Великобурлуцький	0,58	0,63	0,46	0,41	0,56	0,55	0,57	0,64
Вовчанський	0,72	0,73	0,87	0,81	0,82	0,92	0,91	1,01
Дворічанський	0,52	0,61	0,65	0,48	0,55	0,71	0,56	0,95
Дергачівський	0,98	1,01	1,14	1,27	1,21	1,17	1,23	1,21
Зачепилівський	0,63	0,56	0,51	0,46	0,53	0,63	0,68	0,81
Зміївський	0,75	0,78	0,62	0,62	0,71	0,80	0,87	0,82
Золочівський	0,50	0,42	0,44	0,47	0,68	0,48	0,52	0,51
Ізюмський	0,88	0,97	0,79	0,66	0,68	0,76	0,64	0,83
Кегичівський	0,92	0,89	0,94	0,78	0,82	0,76	0,81	0,90
Коломацький	0,89	0,83	0,74	0,66	0,61	0,60	0,78	0,71
Красноградський	0,89	0,86	0,89	0,77	0,91	0,93	0,87	0,94
Краснокутський	0,72	0,73	0,74	0,86	0,99	0,95	0,81	0,89
Куп'янський	0,63	0,68	0,69	0,73	0,72	0,80	0,77	0,78
Лозівський	0,70	0,66	0,66	0,62	0,66	0,69	0,74	0,81
Нововодолазький	0,43	0,65	0,62	0,66	0,76	0,73	1,01	0,96
Первомайський	0,82	0,92	0,70	0,56	0,65	0,64	0,74	0,85
Печенізький	0,68	0,80	0,87	0,74	0,98	1,05	1,27	0,91
Сахновщинський	0,76	0,60	0,58	0,53	0,59	0,60	0,71	0,84
Харківський	1,00	1,03	1,22	1,15	1,25	1,29	1,27	1,08
Чугуївський	0,84	0,81	0,99	1,05	1,01	1,02	1,04	0,85
Шевченківський	0,90	0,93	0,96	0,88	0,80	0,82	0,93	1,21

Наукове видання

Немець Людмила Миколаївна
Сегіда Катерина Юріївна
Немець Костянтин Аркадійович

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Монографія

В авторській редакції
Оригінал макет: Сегіда К. Ю.

Підписано до друку 25.12.2012 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Умов. друк. арк. 7,8. Обл.-вид. арк. 9,0.
Тираж 300 пр. Зам. № 1225 Ціна договірна.

61022, Харків, майдан. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В. В.
Єдиний державний реєстр юридичних та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 2480000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, у. 137, тел. (057)778-60-34.
e-mail: bookfabrik@rambler.ru